

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ
elmlər seriyası

серия
СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of
SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 3, 2025

Bakı – 2025

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımsadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Məlikova M.F. (redaktor), **Vahidov F.Q.** (redaktorun müavini), **Hacıyev Z.C.** (məsul katib), **Abbasbəyli A.N.**, **Əhmədov Ə.C.**, **Əliyev B.H.**, **Əlizadə H.Ə.**, **İsmayilov R.R.**, **Məhərrəmov A.M.**, **Qasımov A.M.**, **Məmmədov R.F.**, **Rüstəmov İ.Ə.**, **Əliyev Ə.İ.**, **Həsənalıyev Z.M.**, **Əliyeva K.R.**

HÜQUQ**SÜNİ İNTELLEKT VƏ CİNAYƏT HÜQUQU:
MƏSULİYYƏT PROBLEMLƏRİ****Ş.T.SƏMƏDOVA*****Bakı Dövlət Universiteti******shahlats@mail.ru***

Azərbaycanda süni intellektli texnologiyalarından istifadə və onların insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tətbiqi hələ ilkin mərhələdə olsa da, yaxın gələcəkdə süni intellektin insan fəaliyyətinin müxtəlif sferalarına təsirinin son dərəcə əhəmiyyətli olacağı şübhəsizdir. Son illər elektron məlumat daşıyıcılarından, yaxud müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə törədilən cinayətlərin sayı artsa da, bilavasitə süni intellektin fəaliyyəti nəticəsində törədilən ictimai təhlükəli əməl qeydə alınmayıb. Lakin dünya təcrübəsində süni intellektli texnologiyalarla bağlı ictimai təhlükəli əməllər artıq baş verir. Bununla belə nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətlər arasında integrasiya prosesi, o cümlədən də süni intellektli rəqəmsal rabitə və yüksək texnologiyalar mübadiləsi daim güclənir. Azərbaycan Respublikasında da müxtəlif sahələrdə (məsələn, tibdə, rabitə və nəqliyyatda, və s.) tamamilə və ya qismən süni intellekt vasitəsilə həyata keçirilən fəaliyyət obyektiv olaraq ictimai təhlükə yarada və cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərə zərər vura bilər. Məqalədə dünya təcrübəsində süni intellektin hüquq qabiliyyəti məsələləri, eləcə də cinayət hüququ nəzəriyyəsində süni intellektin cinayət məsuliyyətinin subyektı kimi tanınması imkanları araşdırılır.

Açar sözlər: süni intellekt, süni intellektli texnologiyalar, cinayət məsuliyyəti, ictimai təhlükəli nəticələr, yüksək texnologiyalar, robototexnika.

<https://doi.org/10.30546/209300.305.2025.3.01>

I. Giriş

Müəyyən bir problemin hüquqi tədqiqinin əhəmiyyəti tədqiqat obyektinin aktuallığı ilə müəyyən edilir. Universal gücə malik süni intellektli texnologiyaların yaradılması və təcridən bu texnologiyaların müxtəlif sahələrdə istifadə edilməsi, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin əlaqələrinə daxil olub bilavasitə insan müdaxiləsi olmadan müxtəlif vəzifələrin yerinə yetirməsi və tənzimləməsi (hətta deyərdim ki, bəzi hallarda idarə etməsi), artıq müasir günümüzdə geniş müzakirələrə səbəb olur, o cümlədən cinayət hüquq elmində.

Etiraf etmək lazımdır ki, qardaş Türkiyədən və bir sıra digər dövlət-

lərdən fərqli olaraq, Azərbaycanda süni intellektin fəaliyyətini cinayət-hüquqi tənzimlənməsi hələ geniş elmi müzakirələrə səbəb olmayıb. Məsələn, Türkiyədə son 3-4 ildə müxtəlif müəlliflərin “Yapay zeka ve ceza hukuku”, “Yapay Zekalı Varlıklar ve Ceza Hukuku”, “Yapay zeka ve ceza hukuku sorumluluğu” və sair oxşar adlarda xeyli elmi əsər çap olunub [6; 7].

Bu gün Azərbaycanda əsasən kibercinayətlərin, oğurluq, dələduzluq, hədə-qorxu ilə tələb etmə, şəxsi məlumatların sirrini pozma, şəxsi həyatın toxunulmazlığını pozma əməllərinin törədilməsində süni intellektli texnologiyalardan istifadə olunur. Bu hallarda biz qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi üzrə onları *actus reus*, yəni obyektiv cəhətin daxilində cinayətin törədilmə üsulu və ya aləti kimi qəbul edirik [20, t.1, s.480-482, 582; t.2, s.412-441]. Lakin süni intellektli texnologiyaların daha geniş istifadəsi (məsələn, tibdə, təhsildə, maliyyə-bank sferasında, istehsalatda, nəqliyyatda və s.) cinayət-hüquqi mühafizə altında olan müxtəlif obyektlərə zərər yetirə bilər. Dünyada yaranmış təcrübəyə görə bu hallarda cinayətin subyektivi qismində süni intellektli texnologiyaları yaradan (proqramlaşdıran) və ya onlardan istifadə edən fiziki şəxslər tanınır.

II. Problemin qoyulması

Müasir zamanda artıq yüksək texnologiyaların fantastik sürətlə inkişaf etməsi, süni intellektin müstəqil, yəni avtonom olaraq qərar qəbul etmək, özünü təkmilləşdirmək və s. qabiliyyətlərə sahib olmaqla nəticələnir. Bu halda cinayət hüquq elmi üçün maraqlı olan aşağıdakı suallar yaranır:

1) *Süni intellekt cinayət hüququnun və bundan irəli gələrək cinayət məsuliyyətinin subyektivi kimi tanına bilərmi?*

2) *Cinayət hüququnda süni intellekt və hüquqi şəxs anlayışları bərabərləşdirilə bilərmi?*

İkinci suala müsbət cavab verdikdə, birinci sual da müsbət cavablandırılmış olur. Çünki 2012-ci ildən Azərbaycan cinayət hüququnda hüquqi şəxslər cinayət məsuliyyətinin subyektləri kimi tanınırlar [19, s.611-612]. Yuxarıda verilən suallara müsbət yanaşma bizi üçüncü sualın qoyulmasına vadar edir:

3) *Süni intellekt cinayət məsuliyyətinin xüsusi subyektivi kimi, məsələn, “elektron şəxs” qismində tanına bilərmi?*

Qeyd edək ki, müasir zamanda bir sıra dövlətlərin cinayət hüququ elmində sonuncu sualın müsbət cavablandırılmasına rast gəlinir. Bu da başa düşüləndi, çünki süni intellektli texnologiyalar hüquqi şəxs anlayışının əlamətlərinə tam cavab vermirlər və hüquqi münasibətlərdə “elektron şəxs” kimi yeni bir subyektin formalaşmasını şərtləndirirlər. Cinayət hüququnda süni intellekti elektron şəxs kimi qəbul edilməsi müəyyən terminoloji ardıcılığa da cavab verir: fiziki şəxs - hüquqi şəxs - elektron şəxs.

Təbii ki, cinayət-hüquqi münasibətlərində süni intellekti istər hüquqi şəxs, istərsə elektron şəxs kimi tanısaq, bununla biz süni intellektin müəyyən hüquq subyekti olma qabiliyyətinə malik olmasını təsdiqləmiş oluruq. Lakin cinayət hüququnun spesifikasiyasını nəzərə alaraq, bu kvazi-subyektlilik kimi qəbul edilməlidir (yəni hüquq subyekti qabiliyyəti tam olmayan).

Nəhayət, sonuncu, bir qədər provokasion sual:

4) *Süni intellekt cinayət tərkibinin müstəqil subyekti kimi tanına bilərmi?*

Yuxarıda qoyulan bütün suallar cinayət hüququ elmində kəskin diskussiyalara səbəb olur.

III. Süni intellektin anlayışı və hüquq subyekti olmaq qabiliyyəti

XXI əsirdə tibdə cərrahiyyə əməliyyatlarının robotlaşdırılmış cihazlarla həyata keçirilməsi, nəqliyyatda pilotsuz avtomobillərin istifadəsi, o cümlədən, kənd işlərinin pilotsuz kənd maşınları tərəfindən yerinə yetirilməsi, müdafiə sənayəsində yeni nəsil süni intellektlə təchiz edilmiş silahların istehsalı və istifadəsi sürətlə davam edir. Məsələn, II Qarabağ müharibəsində “Bayraktar” kimi pilotsuz uçuş aparatların istifadəsi bir yenilik kimi qəbul olunurdusa, artıq ABŞ, Çin, Türkiyə, İsrail və s. dövlətlər pilotsuz tankların, pilotsuz qayıqların istehsalına başlayıb. Belə ki, Ukrayna Qara Dənizdə Rusiya gəmilərinə və infrastrukturuna qarşı pilotsuz katerlərdən bir neçə dəfə uğurla istifadə edib.

İntellektə malik olan maşınlar və digər süni aparatlar barəsində yazılı fikirlərə hələ qədim yunan miflərində, Heron, Əl Cəzirə, Volfqanq von Kempelen, Cabir ibn Həyyan, Parasels, Aristotel və s. şəxslərin əsərlərində rast gəlinir. Lakin “süni intellekt” termini ilk dəfə 1956-cı ildə Con Makkarti tərəfindən istifadə olunub. O, bu ifadəni işlədərkən süni intellekti “maşınları intellektual etmək elmi və mühəndisliyi” adlandırır [5].

XX əsrin sonlarından hüquq elminin yeni sahələrinin formalaşması, məsələn, tibbi hüquq, turizm hüququ, idman hüququ və s. sırasında “robotların hüququ”nun da əsaslandırılması artıq fantastik görünmür. Qeyd edək ki, “süni intellekt”, “süni intellektli texnologiyalar”, “rəqəmsal texnologiyalar”, “süni intellektin elementləri”, “robot hüquqları” kimi anlayışların formalaşmasında məhz Qərb alimlərinin əməyi olmuşdur. Onlar, həmçinin süni intellektin hüquqi statusunun və süni intellektin və onun elementlərinin fəaliyyəti ilə bağlı problemlərin həlli yollarını təklif ediblər [26, s.45–60; 29].

Süni intellektin (Artificial Intelligence) əlamətlərinə aşağıdakılar daxildir: texniki qurğunun olması; məlumatı qəbul etmək, emal etmək və ötürmək bacarığı; müstəqil işləmək bacarığı; məlumatın və əldə edilmiş təcrübənin təhlili əsasında özünü təkmilləşdirmə; müstəqil qərarlar qəbul etmək bacarığı [10, s.23–26].

Texniki mənada süni intellekt avtomatik proqramlanmış idarəetmə sis-

temidir. Süni intellektli texnologiyalarda alqoritmlər (verilmiş hər hansı tip məsələnin həlli üçün yerinə yetiriləcək əməliyyatlar ardıcılığı) operator tərəfindən əvvəlcədən yazılır. Burada alqoritmlər sistem daxilində müxtəlif məqsədlərin kodlaşdırılmış təsvirlərinə və xarici mühit haqqında məlumat bazasına əsaslanaraq müstəqil olaraq yaradılır.

Süni intellektin imkanlarından asılı olaraq onun üç növü fərqləndirilir:

1) məhdudlaşdırılmış və ya dar süni intellekt (*ANI — Artificial Narrow Intelligence*) konkret vəzifələri yerinə yetirmək üçün yaradılır.

2) ümumi və ya güclü süni intellekt (*AGI — Artificial General Intelligence*) düşünməyə, öyrənməyə, özünü təkmilləşdirməyə, çox sayda müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirməyə və hətta emosiyalara malikdir. Göründüyü kimi, bu insan intellektinə maksimum yaxın sayıla bilər.

3) super süni intellekt (*ASI — Artificial Super Intelligence*) müstəqil düşüncəyə, fikir bölüşməyə, mürəkkəb emosiyaları ifadə etməyə, müstəqil öyrənməyə və ünsiyyət qurmağa malik ola bilər. Göründüyü kimi, bu insan intellektindən fərqlənir və daha güclüdür.

Azərbaycan Respublikasının “İnformasiya, informasilaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il tarixli Qanunun 1-ci maddəsində qeyd olunur ki, “informasiya sistemləri, texnologiyaları, onların təminat vasitələrinin yaradılması və onlardan istifadə olunması, informasiyanın mühafizəsi ilə əlaqədar olaraq yaranan münasibətləri tənzimləyir və informasiya proseslərində iştirak edən subyektlərin hüquqlarını müəyyən edir” [1]. 27 dekabr 2021-ci il tarixdə bu Qanuna edilən çoxsaylı dəyişiklik və əlavələrdə kibertəhdid, kiberhücum, kiberinsident, kritik informasiya infrastrukturunu və onun obyektini və subyektini və s. anlayışlar verildiyi halda, süni intellektin anlayışı verilməmişdir.

Azərbaycanda hüquqi müstəvidə süni intellektli yüksək texnologiyaların tənzimlənməsində olan boşluq 2025-ci ildə qəbul edilən aşağıdakı normativ aktların sayəsində həll edilmişdir. Bu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 yanvar 2025-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası” [2] və 19 mart 2025-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası”dır [3]. Qeyd edək ki, bu aktlarda da süni intellektin leqal anlayışı təqdim olunmayıb.

Müqayisə üçün, RF-in “2030-cu ilə qədər olan dövr üçün süni intellektin inkişafı üzrə Milli Strategiya”-da, “Süni intellekt texnologiyalarının inkişafı və tətbiqi üçün lazımi şəraitin yaradılması məqsədilə xüsusi tənzimləmənin yaradılması üzrə eksperimentin keçirilməsi haqqında” 24 aprel 2020-ci il tarixli Federal Qanununda süni intellekt anlayışının hüquqi tərifini təsbit edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu Qanun eksperimental xarakter daşıyır və yalnız Moskva şəhərində beş il (01.07.2020-01.07.2025) tətbiq olunmaq üçün

qəbul olunub. Qanunun 2-ci maddəsində süni intellektə “insanın idrak (koqnitiv) funksiyalarını təqlid etməyə (özünü öyrənmə və əvvəlcədən müəyyən edilmiş alqoritm olmadan qərar axtarışı bacarığı daxil olmaqla) və konkret tapşırıqları yerinə yetirərkən ən azı insanın intellektual fəaliyyətinin nəticələri ilə müqayisə edilə bilən nəticələr əldə etməyə imkan verən texnoloji qərarların toplusu”, süni intellekt texnologiyalarına isə “süni intellektdən istifadəyə əsaslanan texnologiyalar (o cümlədən kompüterli görmə, təbii dilin emalı, nitqin tanınması və sintezi, qərarların qəbul edilməsində intellektual dəstəklənmə və qabaqcıl süni intellekt üsulları)” kimi təriflər verilib [21].

Süni intellektin fərqləndirici meyarı onun avtonom hərəkət etmək və özünü təkmilləşdirmək qabiliyyətidir. Hal-hazırda süni intellekt müstəqil olaraq qərar qəbul etmək, bu qərarların qəbulu qaydalarını dəyişdirmək, xarici təsirə uyğunlaşmaq üçün öz xüsusiyyətlərini və keyfiyyətlərini dəyişdirmək qabiliyyətinə malikdir. Beləliklə, süni intellekt öz fəaliyyətinə nəzarət edir, özünü təkmilləşdirir və getdikcə daha da avtonomlaşır [17, s.9].

Qeyd edək ki, Avropa Parlamenti 13 mart 2024-cü il tarixdə süni intellektli texnologiyaların istifadəsini tənzimləyən “Süni intellekt haqqında” adında ilk Qanun aktını qəbul etmişdir.

Avropa Parlamentinin Hüquq Məsələləri Komitəsi (JURI) tərəfindən hazırladığı sənəddə robotların intellektinin aşağıdakı əlamətləri sadalanır: məlumatları təhlil etmək bacarığı; öz davranışını situasiyaya uyğunlaşdırmaq bacarığı; fiziki dəstəyin mövcudluğu; sensorlar və ətraf mühitlə təmas vasitəsilə əldə edilən muxtariyyət, həmçinin öz-özünə öyrənmə imkanı [31]. Avropa Parlamentinin 2019-cu ildə qəbul edilən Qətnaməsində dövlətlərə süni intellektin məsuliyyət məsələlərini hüquq sistemi çərçivəsində tənzimlənməsini məsləhət bildi. Bu Qətnamədə süni intellektin yaradılmasında və istifadəsində təhlükəsizlik və etik standartlara riayət etmək, süni intellektin hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində dəymiş zərərə görə kimin məsuliyyət daşdığını müəyyən etmək təklif edilirdi. Qətnamədə qeyd edilirdi ki, süni intellekt birbaşa məsuliyyət daşıya bilməz, çünki onun hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi operatorlardan (sahibindən) asılıdır, yəni süni intellekt konkret məqsədə çatmaq üçün bir növ vasitədir. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, texniki səhv nəticəsində hər hansı bir zərər dəydikdə, yalnız süni intellekt sahibi üçün deyil, həm də istehsalçı üçün məsuliyyət müəyyən edilir. Bununla belə, Qətnamədə həmçinin bildirilir ki, süni intellektin avtonomluğu (yəni müstəqil hərəkət etmə qabiliyyəti) artıqca, o, adi alət kimi qəbul edilməməlidir.

Onda sual yaranır: süni intellekt öz hərəkətlərinə və ya hərəkətsizliyinə görə məsuliyyət subyekti ola bilərmi? Lakin bundan əvvəl biz süni intellektin hüquq subyekti olma qabiliyyətinə dair bəzi fikirləri aşağıda qeyd edək.

“Mail.ru”-nın direktorlar şurasının rəhbəri və “Grishin Robotics”-in təsisçisi D.Qrişin 2016-cı ildə robototexnika haqqında qanunun konsepsiyasını

təqdim edib. Bu konsepsiyada süni intellektin hüquqi statusu heyvanların hüquqi statusuna bənzədilir. Müəllifin fikrincə, robotlar emosiyaların olması səbəbindən hüquq subyekti ola bilməzlər, lakin onlar eyni heyvanlar kimi avtonom hərəkətlər edə bilirlər və buna görə də hüquqi obyekt kimi tanınmalıdırlar [22, s.200].

A.A.Vasilyev və Y.V.Poçotnovanın fikirlərinə görə, süni intellektin özünü təkmilləşdirmə və müstəqil fəaliyyət qabiliyyətlərə malik olması onu hüquq subyekti kimi tanınmasına kifayət qədər əsas vermir. Onlar hesab edirlər ki, süni intellektin hüquq münasibətlərinin subyekti kimi təsnifləşdirilməsi vaxtından tez və yersizdir və müasir zamanda süni intellekt yalnız hüquqi tənzimləmə obyektini kimi tanınmalıdır. Onların qəti fikrinə görə, hətta super güclü və təkmil süni intellekt də milyonlarla illik təkamül yolu ilə yaradılmış insan beyninin ən sadələşdirilmiş modelidir. Ona görə də süni intellektin insanla müqayisəsi nə fiziologiya, nə də hüquqşünaslıq baxımından qəbul edilməzdir [9].

V.A.Şestak və A.G.Volevodz da süni intellektə hüquq subyekti qabiliyyətinin verilməsi ideyasını təhlil edirlər və robotların “intellektinin” aşağıdakı əlamətlərini göstərirlər: məlumatları təhlil etmək bacarığı; davranışını şəraitə uyğunlaşdırmaq bacarığı; muxtariyyət və öz-özünə öyrənmə imkanı [22].

Yuxarıda göstərilən mövqeyə əks fikirləri əsaslandırmaq üçün gəlin süni intellektin inkişaf dinamikasına baxaq.

Google mühəndisi Blake Lemoine görə, dialoq tətbiqlərində istifadə edilən LaMDA (Google əsasında qabaqcıl böyük dil modellərinə əsaslanan chatbotlar yaratmaq üçün sistem) özünüdərk etmə qabiliyyətinə malikdir. O, qeyd edirdi: "Əgər mən bu yaxınlarda yaratdığımız bu kompüter proqramının nə olduğunu bilməsəydim, onun fizikanı bilən yeddi-səkkiz yaşlı uşaq olduğunu düşünürdüm" [36].

Lakin B.Lemoinenin fikrindən cəmi bir neçə il sonra İlon Mask “Norges Bank”-ın baş direktoru Nikolay Tangenlə müsahibəsində artıq bildirmişdir ki, 2025-ci ilin sonuna qədər süni intellekt modelləri hər bir insandan daha ağıllı olacaq. O hesab edir ki, süni intellektin 2030-cu ilə qədər bütün insanların intellektini üstələməsi ehtimalı 100% təşkil edir [32].

Bu müqayisələrdən sonra aşağıdakı fikir yaranır: süni intellektin inkişafı insan intellektindən daha sürətlə inkişaf edir.

Lakin bəşəriyyət bu inkişafın pozitivliyini rahatlıqla qəbul edərkən, neqativ hadisələrin də qarşısını almağı bacarmalıdır. Elmi-texnoloji tərəqqinin ehtimal edilən mənfi nəticələri (texnogen qəzalar və fəlakətlər şəklində), habelə bu texnologiyalardan ayrı-ayrı insanların, dövlətlərin və bütün dünya birliyinin zərərinə istifadəsi təəssüf ki, heç də nadir hal deyil. Artıq heç kimə təəccüblü gəlmir ki, bir vaxtlar fantastik filmlərin (məsələn, “Terminator”, “Maşınların üsyanı” və s.) senariyaları artıq realıqda baş verir və ya yaxın

gələcəkdə bizi gözləyir.

F.N.Borghardt süni intellekt haqqında fikirlərə dair maraqlı sualla çıxış edir və onun cavabını gələcəyə saxlayır: “Süni intellekt qüsurlu ola bilərmi? Onun potensial qeyri-kamilliyi insan qeyri-kamilliyindən daha məqbul ola bilərmi? Bunu gələcəkdə görürük” [28].

Ədəbiyyatda süni intellektə hüquq subyekti kimi tanınmasına iki aspektdə yanaşılır. Birinci halda, süni intellekt əşyaya məxsus olan hüquqi rejimdə yalnız texniki vasitə kimi başa düşülür. İkinci halda, süni intellekt hüquqi şəxsə analogiyaya görə elektron subyekt kimi bir hüquqi friksiya kimi tanınır [Васильев А.А., Шпопер Д. Искусственный интеллект: правовые аспекты // Известия Алтайского государственного университета. 2018, № 6, с.23-26.].

Bəzi fikirlərə görə, süni intellektin və hüquqi şəxsin statusları uyğunlaşdırıla bilər, çünki təşkilati birlik istisna olmaqla, süni intellekt hüquqi şəxsin bütün xüsusiyyətlərinə malikdir. Bununla belə, həmçinin qeyd edilir ki, bu məsələdə süni intellekt ikili statusa malik olacaq, çünki o, hüquqi münasibətlərin həm obyekt, həm də subyekti ola bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, süni intellektə əsaslanan elm və texnikanın yeni nailiyyətlərinin insan həyatına daxil olması fayda ilə yanaşı, həm də bir çox risk və təhlükələr gətirir. Bu təhlükələrdən biri süni intellektə əsaslanan sistemlərin getdikcə daha mürəkkəb və avtonom olmasıdır: onlar nəqliyyata nəzarət edir, xəstəyə diaqnozlar qoyur və müalicələr təyin edir, cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində əməliyyat-axtarış fəaliyyətində, məhkəmələrdə hökm çıxarmaqda iştirak edir və s. Bəzi alimlərin fikrincə, gələcəkdə süni intellektli texnologiyaların geniş tətbiqi yalnız artacaq və insanlarda bu prosesi idarə etmək, süni intellektin məntiqini anlamaq qabiliyyəti azalacaqdır [23, s.547; 18, s.273]. Bu xüsusda süni intellekt sistemlərinin fəaliyyətinin həm beynəlxalq səviyyədə, həm də dövlətdaxili səviyyədə hüquqi tənzimlənməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hal-hazırda süni intellektli texnologiyaların fəaliyyəti mahiyyətə mülki-hüquqi və bəzi hallarda inzibati tənzimlənmə sahəsinə aiddir.

Bununla əlaqədar məntiqi sual yaranır: cinayət hüququ prinsipə, süni intellektin cinayət-hüquqi münasibətlərdə mövcudluğuna fikir bildirməlidirmi?

IV. Süni intellekt və cinayət məsuliyyəti məsələləri

Azərbaycanda süni intellekt texnologiyalarından istifadə və onların insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tətbiqi hələ ilkin mərhələdə olsa da, yaxın gələcəkdə süni intellektin insan fəaliyyətinin müxtəlif sferalarına təsirinin son dərəcə əhəmiyyətli olacağı şübhəsizdir. Son illər elektron məlumat daşıyıcılarından, yaxud müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə törədilən cinayətlərin (CM-si, mad.147, 148, 148-1, 155, 156, 177.2.3-

1, 178, 179, 182, 271-273-2 və s.) sayı artsa da, bilavasitə süni intellektin fəaliyyəti nəticəsində törədilən ictimai təhlükəli əməl qeydə alınmayıb. Lakin dünya təcrübəsində süni intellektli texnologiyalarla bağlı ictimai təhlükəli əməllər artıq baş verir. Nəzərə alsaq ki, dövlətlər arasında integrasiya prosesi, o cümlədən də süni intellektli rəqəmsal rabitə və yüksək texnologiyalar mübadiləsi daim güclənir, Azərbaycan Respublikasında da müxtəlif sahələrdə tamamilə və ya qismən süni intellekt vasitəsilə həyata keçirilən fəaliyyət obyektiv olaraq ictimai təhlükə yarada və cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərə zərər vura bilər.

İ.N.Moseçkin xarici təcrübədən götürdüyü aşağıdakı nümunəni qeyd edir. Motosiklet istehsalı ilə məşğul olan robot səhvən fəhlələrdən birini tamamilə avtomatlanmış istehsal prosesinə təhlükə hesab edərək, hidravlik “qol”dan istifadə edib bu işçini avadanlıqlara sıxaraq onun ölümünə səbəb olub. Buradan aydın olur ki, süni intellektin avtonom (yəni müstəqil) fəaliyyəti ictimai təhlükəli ola bilər və cinayət qanunu tərəfindən qorunan ictimai münasibətlərə ciddi zərər vurur [16, s.466].

P.M.Morxatın qeyd etdiyi kimi, süni intellektli robotların insan nəzarətindən asılı olmayaraq davranış variantlarını müstəqil seçə bilməsi heç kimi təəcübləndirməməlidir [14, s.59]. Bu halda süni intellektli texnologiyalar tərəfindən insan nəzarətindən asılı olmayaraq törədilən hərəkətlər (hərəkətsizlik) faktiki olaraq cinayət qanunvericiliyi tərəfindən cinayət kimi təsbit olunan əməllərin obyektiv cəhətini təşkil edə bilər. Lakin burada ən mühüm məsələlərdən biri - törədilən əməlin subyektiv cəhətinin, yəni psixiki münasibətin müəyyən edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasının CM-in 3-cü maddəsinə əsasən “yalnız bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır” [4]. Nəticə etibarı ilə, süni intellekti cinayət məsuliyyətinin subyekt kimi tanınması üçün bu cür texnologiyaların prinsipcə ictimai təhlükəli hərəkətlər (hərəkətsizlik) törətməyə qadir olub-olmadığını müəyyən etmək və yalnız bundan sonra süni intellektin cinayət məsuliyyətinin subyekt kimi tanınması və ya tanınmaması barədə nəticə çıxarmaq olar.

Cinayət hüququ üzrə ədəbiyyatda süni intellektlə və gələcəkdə onun məsuliyyət məsələləri ilə bağlı terminlərin işlədilməsi nöqteyi-nəzərindən, müxtəliflik var. Hal hazırda ən çox istifadə olunanlar: “robot”, “süni intellekt”, “süni intellektli element (sistem və ya texnologiya)”, “süni şəxs”, “elektron şəxs” və s. [24, s.189-191; 27, s.138–143]. Bunlar sinonim sözlər kimi işlədilsələr də, hesab edirik ki, cinayət hüququ baxımından Azərbaycan dilinə daha uyğunu “elektron şəxs” terminidir. Həmçinin gələcəkdə Cinayət Məcəlləsinin konkret normalarında təsbit etmək üçün “elektron şəxs” termini daha münasibdir, çünki o, cinayət məsuliyyətinin subyekt kimi adlandırılan “fiziki

şəxs" və "hüquqi şəxs" ifadələrinə yaxındır. Onu da qeyd etmək ki, Avropa İttifaqında süni intellektə münasibətdə “elektron şəxs” termininin istifadəsi və ona hüquqi şəxs statusunun verilməsi təklifləri getdikcə daha çox səslənir.

Süni intellektin cinayət məsuliyyətinin subyektı kimi tanınıb-tanınmaması gələcəyin məsələsidir və süni intellektli texnologiyaların inkişafından asılı olacaq. Hazırda süni intellekt texnologiyaları ilə bağlı cinayət məsuliyyətinə səbəb olan əməllərin törədilməsi, süni intellektli cinayət məsuliyyətinin subyektı hesab etməyə imkan vermir. Çünki, fantastika janrında yaradılan əsərlərdən fərqli olaraq, ən qabaqcıl texnologiyalarda da hələ süni intellektin özünüdərk etməsi lazımi səviyyədə deyil. Sonuncu yanaşmanı inkar etsək, eyni müvəffəqiyyətlə ictimai təhlükəli hərəkətlər etmiş ev heyvanları (və ya yüksək təhlükəli mənbələri) də məsuliyyətə cəlb edilə bilər. Beləliklə, süni intellektin vurduğu zərər cinayət hüququnun “şəxs təqsirsiz olaraq vurduğu zərərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməz” müddəasına əsaslanır (CM, madd.7.2) və yüksək texnologiyaların bugünkü inkişaf səviyyəsinə görə (gələcəyə proqnoz vermək çətindir) süni intellektin cinayət məsuliyyətinin subyektı qismində tanınması vaxtından əvvəldir.

P.Metelkinin də fikrincə, şüur insanlara subyektiv hissləri - ağrı, sevgi, nifrət, xoşbəxtlik və s. yaşamağa imkan verir. İntellekt ətraf mühitə təsir etmək üçün biliklərdən istifadə etmək bacarığıdır. Bu baxımdan, süni intellekt də şüurun olmaması ilə yanaşı, hər nəyi isə hiss etmək və arzulamaq qabiliyyəti də ola bilməz. Ona görə də insanın və süni intellektin hüquqi statusunu eyniləşdirmək məqsədəuyğun deyil [13].

İ.N.Moseçkinin fikrincə isə, cinayət hüququnda fiziki şəxs üçün nəzərdə tutulan təqsirin forma və növləri əsasən süni intellekt tərəfindən törədilən əməllərə də aid oluna bilər. Cinayət qanunu ilə cəzalandırılan zərərin vurulması ilə nəticələnən süni intellektin müstəqil hərəkətləri subyektiv tərəfdən etinasızlığa bənzəyir, çünki süni intellekt zəruri hallarda olsa da, öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) ictimai təhlükəli nəticələr verə biləcəyi imkanını lazımi diqqət və ehtiyatlılıq göstərərək qabaqcadan görməli olduğu və görə biləcəyi halda, onları görməmişdir Əslində süni intellektli texnologiyaların qorunan ictimai münasibətlərə “etinasızlıqdan” zərər vurması alqoritmlərin mükəmməl olmamasının göstəricisidir. Bu da proqramın yaradıcıları olan fiziki şəxslərin təqsiri kimi izah olunmalıdır [16, s.467-468].

G. Hallevy hesab edir ki, süni intellektin cinayət məsuliyyəti məsələsində əsas açar onun cinayətin subyektiv cəhətinin olub olmamasıdır, yəni onun törətdiyi hərəkətin (hərəkətsizliyin) hüquqazidd olmasını dərk etməyidir. Süni intellekt isə öz hüquqazidd əməlinin nəticələrini dərk etməyə qadirdir deyil [33].

Amerikalı alimlər “robot fəaliyyətinə” görə cinayət məsuliyyətini süni intellektin yaradılması, proqramlaşdırılması, istismarı və idarə edilməsi ilə

məşğul olan fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti çərçivəsinə daxil edillər [30, s. 45-47]. Amerika cinayət hüququ doktrinasında əsas tədqiqatlar robot adamı öldürdüyü və ya adamın sağlamlığına zərər vurduğu halda hansı hüquqi tədbirlərin görünməsi məsələsini əhatə edir. “Robot hüququ” sahəsində tanınmış ekspertlərdən biri olan G.Hallevy qeyd edir ki, süni intellekt və robotlardan kommersiya, sənaye, hərbi, tibbi və şəxsi sferalarda geniş istifadə olunması onlara qarşı “insani münasibətlərin” yaranmasını şərtləndirir. Bu kontekstə süni intellekt və ya robotlaşdırılmış cihaz tərəfindən insanın həyat və sağlamlığına zərər vurulmasına hüquqi qiymət verilməlidir. G.Hallevy bu problemin həllini xüsusi olaraq “süni intellektin və robotların hərəkətlərinə görə istehsalçı, proqramçı, istifadəçi və digər əlaqəli fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyəti” nəzəriyyəsinin işlənilməsində hazırlanmasında görür [34, s.177–178].

Əksər dövlətlər cinayət hüququ üzrə süni intellekti nə hüquqi, nə də fiziki şəxs kimi qəbul etmir və müvafiq olaraq süni intellekti cinayət məsuliyyətinin subyekti kimi tanımır. Bununla belə, digər hüquq sahələrində süni intellektin hüquq subyekti olma qabiliyyəti məsələsi daha tez öz həllini tapır. Məsələn, süni intellektə malik yüksək texnologiyaları ilə tanınan Yaponiya 2016-cı ildə süni intellekti mülkiyyət hüququnun subyekti kimi qeydiyyatı haqqında qanun qəbul edib. Bu qanun süni intellekti aqlı mülkiyyət üzrə hüquq subyekti kimi qeydiyyatı almağa imkan verərək, patent və müəllif hüquqlarında olduğu kimi, süni intellekt sahiblərinin hüquqlarını qoruyur.

Rusiya alimləri tərəfindən də oxşar fikirlər mövcuddur. Əksəriyyət süni intellektin cinayət-hüquqi münasibətlərin müstəqil subyekt qismində tanınmasını qəbul etmirlər: “nə qədər ki, süni intellektin fəaliyyəti hansısa şəkildə insanla bağlıdır və dolayısı ilə və ya birbaşa insana tabedir, yalnız bir cavab var - yox. Nə qədər ki, “ən ağıllı” maşın, ancaq “soyuq zəka”ya qadirdir, o, çətin ki, cinayət hüququnun (cinayət məsuliyyətinin) subyekti kimi tanınsın” [12, s.177].

Fikrimizcə, süni intellektin cinayət təqibinə əsas olan fəaliyyətinə görə onun yaradılması, proqramlaşdırılması, istismarı və idarə edilməsi ilə məşğul olan fiziki şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasına aydınlıq gətirmək lazımdır. Hesab edirik ki, süni intellektin “müstəqil” (yəni gözlənilməz) hərəkətlərinə görə cinayət məsuliyyəti süni intellektin yalnız yaradıcılarına (proqramçısına) münasibətdə müəyyən olunmalıdır. Hər halda süni intellekt elektron şəxs qismində cinayət məsuliyyətinin subyekti kimi qəbul ediləndə, onun cinayətkar nəticələrə səbəb olmuş “müstəqil” (yəni gözlənilməz) hərəkətlərinə görə yalnız bu süni intellektin yaradıcıları (proqramçıları) cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdırlar.

Son zamanlar hüquq ədəbiyyatında rast gəlinən aşağıdakı fikirləri də qeyd etmək istədim.

İnsan iştirakı olmadan müxtəlif problemləri həll etməyə qadir olan

güclü və ya universal süni intellektin yaradılması alimləri onun müstəqil cinayət subyekti kimi tanınmasının mümkünlüyü barədə düşünməyə vadar edir [8, s.31]. Nəzərə alsaq ki, bir çoxları hesab edirlər ki, “süni təfəkkür prosesləri nəinki insan təfəkkürünə bərabər olacaq, hətta ondan üstün olacaqlar” [35, s.132-141, gələcəkdə süni intellekt insana xas xüsusiyyətlərə malik olduqda və bu hal qanunverici tərəfindən müvafiq qaydada tənzimlənsə, süni intellekt cinayət məsuliyyətinin subyekti qismində tanınacaq [11, s.239].

Beləliklə, digər hüquq sahələrindən fərqli olaraq, cinayət hüququnda süni intellektin hüquq subyekti olma qabiliyyəti çətin məsələdir. Əsas problemlərdən biri bilavasitə süni intellektin cinayət hüququ nəzəriyyəsində yeri, onun cinayət tərkibinin elementləri ilə əlaqəsi haqqında vahid yanaşmanın olmamasıdır. Lakin bu xarakterli cinayətlərin sayında artım tendensiyası göz qabağındadır və süni intellektin fəaliyyətini tənzimləyən cinayət-hüquqi meyarların bu gün olmaması cinayət hüququ elminin diqqətini tələb edir. Süni intellektin fəaliyyəti obyektiv olaraq ictimai təhlükəli olduqda cinayət qanunu ilə qorunan ictimai münasibətlərə zərər vura bilər və süni intellekt öz avtonom hərəkətləri (hərəkətsizliyi) ilə cinayət qanunvericiliyində təsbit olunan bir sıra cinayətlərin obyektiv cəhətini təşkil edə bilər. Süni intellektin təqsirinin məzmunu insan fəaliyyətinin intellektual və iradi elementlərinin məzmununa bir qədər bənzəyir. Fikrimizcə, bu daha çox ehtinasızlıqla xarakterizə olunur və müasir yüksək texnologiyaları idarə edən süni intellektin imkanları gələcəkdə bu bənzərliyi daha da artıracaq. Bununla da süni intellektin davranışında subyektiv cəhəti xarakterizə edən təqsirin intellektual və iradi elementləri haqqında danışmağa imkan yaradılacaqdır.

ABŞ-da cinayət hüququ nöqteyi-nəzərindən bu problemi araşdıran tədqiqatçılar da hesab edirlər ki, gələcəkdə süni intellektin cinayət məsuliyyəti yarana bilər. Eyni zamanda, onlar süni intellektin cinayət məsuliyyətinin üç əsas modelini nəzərdən keçirirlər [23, s.547].

1) Süni intellekt əvvəlcədən hazırlanmış və onun dərk etmədiyi və dəyişə bilmədiyi alqoritmlər nəticəsində ictimai təhlükəli nəticələrə səbəb olan hərəkətlər edir. Bu halda süni intellektin hərəkətlərinin ardıcılığına əvvəlcədən verilmiş alqoritmə uyğun və ya müvafiq kiberproqramı bilavasitə idarə edən şəxs tərəfindən nəzarət olunur. Cinayətkar əməli törətməkdə isə süni intellektli texnologiyayı yaradan və ya onu idarə edən şəxs təqsirli sayılır. Bu halda ictimai təhlükəli nəticələrə səbəb olan hərəkətləri edən süni intellektin hüquqi statusu azyaşlı, tam fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxs, ev heyvanı və ya yüksək təhlükə mənbəyi kimi qəbul edilir.

2) İkinci modeldə cinayət obyektiv təqsiri olan subyekt tərəfindən törədilir. İntellektual sistemlərdə proqram kodunun bir hissəsi əvvəlcə, məsələn, sistem tərəfindən bu cür süni intellektin fəaliyyətinin nail olmağa yönəldiyi məqsəd üçün təhlükəli kimi tanınan bütün obyektlərin qeyd-şərtsiz məhv edil-

məsi üçün verilmiş əmrdən ibarət ola biləcək bəzi hərəkətlərin qanunsuzluğunu təmin edir. Burada qanunsuz əmri verən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmalıdır (proqramın müəllifi, istifadəçisi). Süni intellekt bu halda yalnız cinayətkar nəticəyə səbəb olan əmrə (alqoritmə) əsasən hərəkət edir.

3) Süni intellekt, özünün müstəqil şəkildə hazırlamış alqoritm əsasında ictimai təhlükəli nəticələrə səbəb olan əməli törədirsə və ya bu cür nəticələr sistemin ilkin alqoritmədə nəzərdə tutulmuş hərəkətləri yerinə yetirməməsi nəticəsində baş verərsə, o, cinayət məsuliyyətinin subyekti kimi tanına bilər. Məhz sonuncu halda süni intellektin müstəqil qərar qəbul etmək qabiliyyəti onu subyektiv hüquqlardan istifadə etməyə və hüquqi öhdəlikləri yerinə yetirməyə qadir olan hüquq subyekti kimi saymağa imkan verir. Bu halda süni intellekt hüququn kvazi-subyekti kimi qəbul olunur. Cinayət hüququnda hüquqi şəxslərin də məsuliyyəti onları cinayətin kvazi-subyekti kimi tanınır (yəni hüquq subyekti qabiliyyəti tam olmayan).

Beləliklə, informasiya texnologiyalarının təkamülü elə bir məqama çatıb ki, biz faktiki olaraq bilavasitə insan müdaxiləsi olmadan süni intellektin müstəqil fəaliyyəti ilə qarşılaşırıq. Bizim fikrimiz bu məsələdə Ankit Kumar Padhinin fikri ilə tam üst-üstə düşür: “cinayət məsuliyyətinin subyekti kimi fiziki şəxslərlə yanaşı, hüquqi şəxslər də tanınırsa, heç bir səbəb yoxdur ki, süni intellekt cinayət məsuliyyətinin subyekti kimi tanınmasın” [25, s.15-20]. Süni intellektin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq o, “elektron şəxs” qismində cinayət məsuliyyətinin subyekti kimi qəbul ediləcək. P.M.Morhatın ifadəsi ilə desək, “elektron şəxs” bioetik və ya fəlsəfi anlayış yox, yalnız hüquqi termindir [14].

V. Nəticə

Universal gücə malik süni intellektli texnologiyaların yaradılması və tədricən bu texnologiyaların müxtəlif sahələrdə istifadə edilməsi, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin əlaqələrinə daxil olub bilavasitə insan müdaxiləsi olmadan müxtəlif vəzifələri yerinə yetirməsi və tənzimləməsi, artıq müasir günümüzdə geniş müzakirələrə səbəb olub, o cümlədən cinayət hüququ elmində.

Yekdil proqnozlara görə süni intellektli texnologiyalar gələcəkdə (bəzi məlumatlara görə, artıq bu gün də) insan intellektindən asılı olmayaraq özünütəkmilləşdirə və inkişaf edə biləcəklər. Gələcəkdə (bəlkə də bu gün) süni intellekt özləri kimi eyni süni intellekt sistemləri tərəfindən proqramlaşdırılacaq və idarə olunacaq. Ona görə də biz bu gün bu suala cavab verməliyik: müasir cinayət hüququ süni intellektin məsuliyyətə cəlb etmə məsələsini nəzəri və təcrübi baxımdan izah edə bilərmi?

Süni intellektin cinayət məsuliyyətinin subyekti kimi tanınıb-tanınmaması gələcəyin məsələsidir və süni intellektli texnologiyalar inkişafdan asılı

olacaq. Hazırda süni intellekt texnologiyaları ilə bağlı cinayət məsuliyyətinə səbəb olan əməllərin törədilməsi, süni intellekti cinayətin subyekti hesab etməyə imkan vermir. Çünki fantastika janrında yaradılan əsərlərdən fərqli olaraq, ən qabaqcıl texnologiyalarda da hələ süni intellektin özünüdərk etmə qabiliyyəti lazımi səviyyədə deyil. Hal-hazırda süni intellektin müstəqil, yəni avtonom, onun yaradıcısı və ya istifadəçisindən asılı olmayan, fəaliyyəti nəticəsində cənayət məsuliyyətinə səbəb yaradan vurduğu zərər cinayət hüququnun “şəxs təqsirsiz olaraq vurduğu zərərə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilməz” prinsipinə əsaslanır. Yüksək texnologiyaların bugünkü inkişaf səviyyəsinə görə (gələcəyə proqnoz vermək çətindir) süni intellektin cinayətin subyekti qismində tanınması vaxtından əvvəldir. Lakin cinayət hüququnda süni intellektə münasibətdə “elektron şəxsin cinayət məsuliyyəti” konsepsiyasının qəbul edilməsini məqbul hesab etmək olar.

Beləliklə, süni intellektin məsuliyyəti və cəzası məsələlərinin milli cinayət qanunvericiliyində tənzimlənməsini, o cümlədən məqalənin əvvəlində verdiyimiz sonuncu (provakasion) sualın cavabını yaxın gələcəyə buraxırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” 3 aprel 1998-ci il tarixli Qanunu.
URL: <https://e-qanun.az/framework/3525>
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 yanvar 2025-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal İnkişaf Konsepsiyası”.
URL: <https://e-qanun.az/framework/58765>
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 mart 2025-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün süni intellekt Strategiyası.” URL: <https://e-qanun.az/framework/59218>
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. URL:
5. Muradlı X. Süni intellekt: bəşəriyyətin ən mükəmməl uğuru, yoxsa gələcək qatili? // “Azərbaycan” q. 2019, 23 iyul, s.10.
URL: <https://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2019/iyul/665715.htm> (m.t. 23.10.2024)
6. Buket Abanoz Oztürkü, Umur Aksakalı, Metehan Hepvar. Yapay Zeka ve Ceza Hukuku Uygulama Kitabı. İstanbul, 2024, 196 s.
7. Zeynel T. Kangal. Yapay Zeka ve Ceza Hukuku. İstanbul, 2021, 170 s.
8. Антонова Е.Ю. Технологии искусственного интеллекта - субъект преступления или орудие / средство совершения преступления? // Юридический вестник Кубанского государственного университета, - 2022, - № 1, - с.31-39.
9. Васильев А.А., Почетнова Ю.В. Место искусственного интеллекта среди элементов состава правоотношения. Цифровое право, 1(4), - 74–83.
URL: <https://doi.org/10.38044/2686-9136-2020-1-4-74-83>.
10. Васильев А.А., Шпопер Д. Искусственный интеллект: правовые аспекты // Известия Алтайского государственного университета. - 2018, - № 6, - с.23-26.
11. Даниленко Ю.А. Использование искусственного интеллекта в преступных целях: уголовно-правовая характеристика // Ученые записки Крымского федерального

- университета им. В.И.Вернадского. Юридические науки. - 2023. - Т. 9 (75), - № 4, - с. 232–240.
12. Кибальник А.Г., Волосюк П.В. Искусственный интеллект: вопросы уголовно-правовой доктрины, ожидающие ответов // Вестник Нижегородской академии МВД России, - 2018, - № 4 (44), - с.173-178.
 13. Метелкин П. Правовое регулирование искусственного интеллекта // Системы безопасности. - 2024, - № 4.
URL: <https://www.secuteck.ru/articles/pravovoe-regulirovanie-iskusstvennogo-intellekta#:~:text>
 14. Морхат П.М. К вопросу о соответствии автономных интеллектуальных систем вооружений принципам международного гуманитарного права // Вестник военного права 2. - 2018, - с.58–65.
 15. Мосечкин И.Н. Искусственный интеллект в уголовном праве: перспективы совершенствования охраны и регулирования: монография Киров: Вятский государственный университет, - 2020, - 111 с.
 16. Мосечкин И.Н. Искусственный интеллект и уголовная ответственность: проблемы становления нового вида субъекта преступления // Вестник СПбГУ. Право. - 2019. - Т. 10. Вып. 3, - с. 461–476.
 17. Папышева Е.С. Искусственный интеллект и уголовная ответственность: проблемы привлечения (сравнительно-правовой анализ) // Международное уголовное право и международная юстиция, -2023, - № 3, - с. 9-13.
 18. Померанец А.Д., Коленцова В.В. Уголовная ответственность и искусственный интеллект // Право и государство: теория и практика. - 2022, 2 (206), - с.273-278.
 19. Самедова Ш.Т. Проблемы уголовного права: классификация преступлений, дифференциация уголовной ответственности и построение санкций. Монография. - Баку: Экопринт, - 2017, - 744 с.
 20. Самедова Ш.Т. Уголовное право Азербайджанской Республики. Особенная часть: в двух томах. Учебник. - Баку: Адильоглы, - 2020, - т.1, 824 с.; - т.2, 864 с.
 21. «Национальная стратегия развития искусственного интеллекта на период до 2030 года», утверждена Указом Президента РФ от 10.10.2019г.
URL:<http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/AN4x6HgKWANwVtMOfPDhcbRpvd1HCCsv.pdf> (m.t.: 24.10.2024).
 22. Шестак В.А., Волеводз А.Г. Современные потребности правового обеспечения искусственного интеллекта: взгляд из России // Всероссийский криминологический журнал. - 2019. - Т. 13, - № 2, - с.197–206.
 23. Шестак В.А., Волеводз А.Г., Ализаде В.А. О возможности доктринального восприятия системой общего права искусственного интеллекта как субъекта преступления: на примере уголовного законодательства США // Всероссийский криминологический журнал. - 2019. - Т. 13, - № 4, - с.547–554.
 24. Ястребов О.А. Дискуссия о предпосылках для присвоения роботам правового статуса «электронных лиц» // Вопросы правоведения. - 2017. № 1, - с.189-202.
 25. Ankit Kumar Padhy. Criminal liability of the artificial intelligence entities // Nirma University Law Journal: Vol.8, Iss.2, July-2019, p.15-20.
 26. Balkin J.M. The Path of Robotics Law // California Law Review Circuit. - 2015. Vol. 6. - Pp. 45–60.
 27. Beck Susanne. Intelligent Agents and Criminal Law — Negligence, Diffusion of Liability and Electronic Personhood // Robotics and Autonomous Systems. - 2016, N86, - p.138–143.
 28. Borghardt F.N. Artificial Intelligence’s Place in the Criminal Justice System. URL:

- <https://www.borghardtllawfirm.com/news/2018/2/13/artificial-intelligencesplace-in-the-criminal-justice-system> (m.t.: 21.10.2024).
29. Calo R. Robots in American Law // University of Washington School of Law Research. Paper no. 2016-04. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2737598 (m.t.: 18.10.2024).
 30. Claussen-Karlsson M. Artificial Intelligence and the External Element of the Crime. Orebro University, 2017, 2017, p. 45–47.
 31. Draft Report with recommendations to the Commission on Civil Law Rules on Robotics. 2016 / Committee on Legal Affairs // European Parliament. URL: <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef>. (m.t.: 21.10. 2024).
 32. Elon Musk predicts AI will overtake human intelligence next year // Financial Times, April 09, 2024. URL: <https://financialpost.com/financial-times/elon-musk-ai-overtake-human-intelligence-2025> (m.t. 10.10.2024)
 33. Hallevy G. Liability for Crimes Involving Artificial Intelligence Systems. Dordrecht: Springer, 2015, 262 p.
 34. Hallevy G. When Robots Kill: Artificial Intelligence under Criminal Law. University Press of New England, 2013, 272 p.
 35. Radutny O. E. Criminal liability of artificial intelligence // Problems of legality. 2017. I. 138. p.132-141.
 36. The Google engineer who thinks the company's AI has come to life // Washingtonpost, June 11, 2022. URL: <https://www.washingtonpost.com/technology/2022/06/11/google-ai-lamda-blake-lemoine>

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И УГОЛОВНОЕ ПРАВО: ВОПРОСЫ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Ш.Т.САМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Хотя использование технологий искусственного интеллекта в Азербайджане и их применение в различных областях человеческой деятельности пока находятся на начальном этапе, нет сомнений, что в ближайшем будущем влияние искусственного интеллекта на различные сферы человеческой деятельности будет крайне значительным. Несмотря на то, что в Азербайджане за последние годы число преступлений, совершенных с использованием электронных носителей информации, либо современных информационных технологий, возросло, общественно опасных деяний, совершенных непосредственно под воздействием искусственного интеллекта, еще не зарегистрировано. Однако в мировой практике уже имеют место общественно опасные действия, связанные с технологиями искусственного интеллекта. Следует учитывать, что интеграционные процессы между государствами, в том числе обмен цифровыми коммуникациями и высокими технологиями на основе искусственного интеллекта постоянно увеличиваются. Поэтому деятельность, осуществляемая полностью или частично посредством искусственного интеллекта в различных сферах (например, в медицине, связи и транспорте и т.д.), объективно может представлять общественную опасность и наносить вред охраняемым уголовным законом общественным отношениям в будущем и в Азербайджанской Республике. В статье рассматриваются вопросы о правосубъектности искусственного интеллекта в мировой практике, а также возможность

признания искусственного интеллекта в качестве субъекта уголовной ответственности в теории уголовного права.

Ключевые слова: искусственный интеллект, технологии с искусственным интеллектом, уголовная ответственность, общественно опасные последствия, высокие технологии, робототехника.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND CRIMINAL LAW: RESPONSIBILITY ISSUES

Sh.T.SAMADOVA

SUMMARY

Although the use of artificial intelligence technologies in Azerbaijan and their application in various fields of human activity are still at an early stage, there is no doubt that in the near future the impact of artificial intelligence on various fields of human activity will be extremely significant. Despite the fact that in recent years the number of crimes committed using electronic media or modern information technologies has increased, socially dangerous acts committed directly under the influence of artificial intelligence have not been registered. In world practice, socially dangerous actions associated with artificial intelligence technologies are already taking place. However, it should be considered that integration processes between states, including the exchange of digital communications and high technologies based on artificial intelligence, are constantly increasing. Therefore, activities carried out in whole or in part by means of artificial intelligence in various fields (for example, in medicine, communications and transport, etc.) can objectively pose a public danger and cause harm to public relations protected by criminal law in the future and in the Republic of Azerbaijan. The article examines the issues of legal capacity of artificial intelligence in world practice, as well as the possibility of recognizing artificial intelligence as a subject of criminal liability in the theory of criminal law.

Keywords: artificial intelligence, technologies with artificial intelligence, criminal responsibility, socially dangerous consequences, high technologies, robotics.

**ЖЕТІ ЖАРҒЫ – СВОД ЗАКОНОВ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА,
ФОРМИРУЮЩИЙ ИСТОРИЮ ПРАВА КАЗАХСТАНА****К.К.СЕЙТЕНОВ, А.С.БЕКТЕН***Академия правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан
ise.astana@yandex.kz*

В статье с использованием архивных материалов рассматриваются истоки зарождения права Казахстана. Основной предмет исследования составили общепринятые правила поведения, традиции и обычаи тюркского общества, в лице казахского народа, на отдельных этапах его становления, исторические сведения и повести, подтверждающие отмеченные факты.

В методологическую основу проведенной работы заложены формально-логический, ретроспективный, функциональный, сравнительно-правовой анализы, которые позволили донести конкретные примеры из истории об особенностях ряда законов, ставших основой для формирования самостоятельной правовой системы как в казахском ханстве, так и в суверенном государстве.

Авторами уделяется особое внимание суду биев, институту наказания, своду законов Тауке-хана «Жеті Жарғы», который представляет собой кодификацию давно сложившихся норм традиционного (обычного) права и является прототипом ныне действующих нормативных правовых актов.

Приведенные по тексту работы отдельные элементы правовой системы указывают на их трансформацию в сравнении с историческим прошлым.

По итогам исследования авторы отмечают необходимость дальнейшего изучения древнетюркской истории и выделяют три основных пласта, ставших основой для формирования права Казахстана: обычно-правовые институты и нормативные установлики; малые и большие нормативно-правовые уложения, вошедшие в казахское право под именами ханов и биев; судебные прецеденты по постановлениям известных биев.

Ключевые слова: право, правовая система, государство, казахи, тюрки, казахское ханство, Жеті Жарғы, свод законов, бий, суд биев, история, запрет, обычай, наказание, ответственность, прецедент.

<https://doi.org/10.30546/209300.305.2025.3.06>

3 ноября 2023 года в Астане с участием глав государств Азербайджана, Венгрии, Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана, Турции и

Узбекистана прошел юбилейный X саммит Организации тюркских государств.

Председатель мероприятия Касым-Жомарт Кемелевич Токаев, предлагая совместно изучить неисследованные источники истории, обратил внимание участников на общий долг, выражающийся в изучении архивов и доведении исторической правды до потомков [1].

На сегодняшний день достоверно установлено, что казахским народом было принято множество хартийно значимых правовых актов.

Каждый из этих актов внес свой значимый вклад в укрепление казахской государственности и прославил нацию на соответствующем этапе истории.

Основные общеобязательные правила поведения издавались в форме указов, принятых Огузским каганом еще в Гуннскую эпоху, законов «Торе» тюркской эпохи, законов «Великая Яса» эпохи Чингисхана, закона Едиге би «Жасак» Золотой Орды, свода законов «Қасым ханның қасқа жолы» («Праведный путь Касым хана») начала XV века – периода строительства казахами самостоятельного государства, «Есім ханның ескі жолы» («Исконный путь Есим хана») первой четверти XVI века, «Жеті Жарғы» эпохи Әз-Тауке, правившего в 1680-1718 годы.

В указанных нормах немаловажное значение придавалось преступлениям и наказанию в соответствии с традициями и обычаями, степными законами того времени и шариатом.

Наряду с этим, правосудие на просторах великой казахской степи вершилось казийми, указами ханов, советами аксакалов, судами биев.

Для лучшего понимания истории формирования права Казахстана полагаем необходимым обратить внимание на отдельные аспекты развития права в казахском ханстве, которое пережило некоторые изменения после распада правления Жангир хана в 1652 году, так называемого «периода беспорядочного разделения власти», продолжавшегося до прихода в 1680 году к власти сына Салкама Жангира Әз Тауке (1635-1718 годы), начала благословенной эпохи «Золотого века» для казахского народа.

Полное имя Тауке - Тәуекел Мухамед Бахадур хан Казий (с 1652 года - хан Малого жуза, после 1672 года - правитель Казахской Орды). Слово «Әз» переводится как «гений» и означает народное признание.

В истории права Казахстана упоминается два Тауке хана: Әз Тауке и его потомок Тауке. Оба похоронены в мавзолее Ходжи Ахмеда Яссауи в городе Туркестан (общее количество погребенных ханов в этом мавзолее - 21).

Әз Тауке обладал реформаторскими, ораторскими способностями, был харизматичной личностью и является основателем главных законов казахской степи - «Жеті Жарғы».

Словосочетание «Жеті Жарғы» содержит в себе два понятия – устав и указ.

В современном обиходе под словом «Указ (Жарлық)» понимаются такие категории как приказ, поручение высшей власти, обязательное для реализации и исполнения. Данный вид правового акта нашел отражение в Конституции Республики Казахстан, согласно которой Президент издает Указы.

В другом случае, под уставом понимается свод правил.

Слово «Жарғы» дословно означает «делить поровну», в смысловом выражении – «разрешить по справедливости». Справедливых и праведных биев в народе называют «Қара қылды қақ жарған».

Слово «Семь» (Жеті) в этом словосочетании подразумевает те усовершенствования и уникальные изменения, которые Тауке-хан в своей эпохе внес в семь различных правил свода законов «Праведный путь Касым-хана» и «Исконный путь Есим хана». С другой стороны, число семь является священным.

В соответствии с более ранними требованиями ханов законы принимались, но не совершенствовались веками даже при смене правителей.

Для защиты своего народа от внешних посягательств Тауке-хан объединил разрозненных лидеров-биев, принял свод законов в стане Культобе, который стал называться «Семь уставов Тауке-хана». Приход к власти Тауке-хана напрямую связан с появлением свода законов «Жеті Жарғы».

Несмотря на имевшуюся культуру письменности, эти законы в письменном виде не сохранились, но нашли устное распространение среди народа. На сегодняшний день исследователи отмечают и другие указы Тауке-хана.

«Жеті Жарғы» представляет собой кодификацию давно сложившихся норм традиционно-обычного права казахского народа и является прототипом ныне действующих кодексов.

Уникальность и историческая значимость такой правовой системы заключается в ее ориентированности на оптимальное разрешение политических и внутренних споров казахского общества.

Основные статьи «Жеті Жарғы» содержатся в древних степных законах, в их числе: Закон «Көне бітік», известный со времен Гумын кагана, законы Чингисхана «Великая Яса», другие законы, на которые опирались казахские ханы.

«Жеті Жарғы» – это правовой документ, санкционированный семью биями-жаргишами (жарғыш) и является кодификацией норм обычаев. Его не придумали и не выдумали из абстрактного закона. Это был

компромисс, который объединял традиции и обычаи тюркских народов. В этой связи в принятии Закона участвовали семь биев из семи улусов, как гаранты справедливости.

Созвучно казахскому «жарғыш» в Турции судей называют «иаргич», джунгары их называли «заргучи».

Еще одно смысловое значение словосочетания «Жеті Жарғы» – это суд, суд биев. Слово «Семь», как и слово «Жарғы», является многозначным.

По историческим сведениям, в принятии «Жеті Жарғы» участвовали бии из семи улусов: от Великого жуза – Толе би, от Среднего жуза – Казыбек би, от Малого жуза – Айтеке би, от Киргиза – Кокым би, от Каракалпака – Сасык би, от Курама – Джайма би, от Катагана – Махмуд би.

В период правления Тауке-хана киргизские и каракалпакские племена были частью казахского ханства. Фактически, это был совместный военно-политический союз казахского, киргизского и каракалпакского народов, обеспечивший защиту от нападения джунгар.

Именно в этот период соседнее государство Ойрат также приняло свой свод законов - «Цааджийн-бичиг» («Великое уложение»).

В книге «Казахи Сырдарьинской области» рассказывается о вершине времен Тауке-хана – Культобе. Рядом с могилой Ахмета Яссауи находится Орда Эз Тауке-хана, место, где принимались важные решения. В настоящее время там проводятся археологические раскопки [2, 150].

Казахские племена и предводители родов собирались на вершине «Культобе - Яссы Тобе» раз в год, издавали законы, обсуждали вопросы, касающиеся внешней политики и внутренней обстановки государства, и решали их путем голосования.

Само голосование имело свои особенности. Так, правом голоса обладали только те граждане, которые прибыли на сход с оружием и ежегодно передавал одну двадцатую своего состояния в государственную казну в качестве налога.

У каждого племени, участвовавшего в собрании, имелись свои символы (таңба-тамга), утвержденные на Курултае в статусе государственных.

Весомость голоса каждого бия определялась его авторитетом в обществе.

К примеру, однажды родственники Туманшы бия сожгли ограждения могилы, используя их в качестве дров.

Позже жители аула, могилы родственников которых были разрушены, не смогли взыскать ущерб.

В результате они обратились к Туманшы бию, который ответил лишь словами: «Наследие живого – ребенок, наследие мертвого –

памятник» (тірінің мұрасы – баласы, өлінің мұрасы – моласы).

Эти слова послужили основанием для обвинения родственников самого бия [3, 234].

Данные антропологических исследований показывают, что есть еще много проблем, подлежащих изучению.

Все исследования утверждают, что нормы «Жеті Жарғы» были подвержены влиянию шариата. Тот, кто выступал против закона шариата приговаривался к смертной казни.

От прежних степных законов «Жеті Жарғы» отличался семью новыми пунктами.

Первый пункт: казнить восставших и устроивших бунт.

Второй пункт: казнить предавших страну и интересы тюркского народа.

Третий пункт: казнить убивших невинных людей внутри государства.

Четвертый пункт: казнить нарушителей супружеского брака, совершивших прелюбодеяние с чужой женой.

Пятый пункт: казнить человека, похитившего спутанную либо находившуюся на привязи лошадь-сәйгүлік.

Шестой пункт: выплатить штраф в пользу лица, получившего в драке увечья, в зависимости от пострадавшей части тела (к примеру, за повреждение глаза противника в драке виновник отдает ему свою дочь либо выплачивает калым невесты при отсутствии дочери; за причинение увечья любой из основных четырех частей тела (голова, ноги, руки, туловище) предусматривалась выплата штрафа в виде коня).

Седьмой пункт: выплатить штраф, в десять раз превышающий цену похищенной лошади, или иного ценного имущества.

В целом, свод законов «Жеті Жарғы» содержал в себе нормы административного, уголовного, гражданского права, а также положения о налогах, религиозных воззрениях, то есть в нем охватывались все стороны жизни казахского общества. Данный правовой акт включал в себя следующие основные разделы:

1. земельный закон (Жер дауы), в соответствии с которым принимались решения по спорам о пастбищах и водопоях;

2. семейно-брачный закон, где устанавливался порядок заключения и расторжения брака, права и обязанности супругов, имущественные права членов семьи;

3. военный закон, регламентирующий отправление воинской повинности, формирование подразделений и выбор военачальников;

4. положение о судебном процессе, обговаривающее порядок судебного разбирательства;

5. уголовный закон, устанавливающий наказания за различные виды преступлений, кроме убийства;

6. закон о куне, устанавливающий наказание за убийство и причинение тяжких телесных повреждений;

7. закон о вдовах (Жесір дауы), регламентирующий имущественные и личные права вдов и сирот, а также обязательства по отношению к ним общины и родственников умершего.

«Жеті Жарғы» предусматривал отмену издавна применяемого принципа Талиона («око за око», «кровь за кровь», «зуб за зуб»).

В частности, в том случае, если обе стороны договаривались и примирялись, смертная казнь биями заменялась выплатой штрафа – «Құн». Никому не разрешалось убивать кого-то из мести, обезглавливать, чинить самосуд и хаос.

«Құн төлеу» (выплата стоимости, штрафа) был широко распространен как уголовное наказание.

Когда российская колониальная политика начала проникать в казахскую степь, законы, заложенные при правлении ханов, еще не были отменены. Его правила, статьи применялись среди населения.

Многие ученые, к числу граждан, наиболее грамотно использовавших казахские законы во второй половине XIX века, относят казахского поэта-мыслителя, одного из последних биев - Абая Кунанбаева, который будучи 12 лет волостным управителем и 16 лет бием усовершенствовал положения степного закона «Жеті Жарғы», создал в 1885 году новый закон «Қарамола Жарғысы», узаконил права каждой социальной группы и предусмотрел институт обжалования.

В «Жеті Жарғы» особое значение придавалось разделу, посвященному вопросам разрешения наиболее распространенных в повседневной жизни казахов семейных споров (жесір дауы – вдовьи споры).

Казахи не давали в обиду вдов и сирот. Согласно обычаю (эмеңгерлік - амангерство) женщина, чей муж умер, вступала в брак только с ближайшими родственниками мужа для сохранения рода. В первую очередь, овдовевшей женщине предоставлялся выбор выйти замуж за младшего брата умершего супруга и только после этого - за любого холостого мужчину этого же рода.

Дочерей сватали с раннего детства, обручали и выдавали замуж сразу после достижения совершеннолетия. Воспитанием занимался весь аул (казахская пословица: «қызға қырық үйден тыйым»). Как результат, разводов не было.

Одним из примеров ответственности в сфере семейно-бытовых отношений является наказание за прелюбодеяние (пример из эпизода романа казахского писателя Мухтара Ауэзова «Путь Абая» - смертная

казнь Кодара и его невестки за совершение прелюбодеяние после смерти сына в начале XX века) [4, 671].

Устанавливался запрет на создание семьи с лицами одного рода вплоть до седьмого колена (табу «Жеті ата» - родственники вплоть до седьмого колена считались близкими, несли коллективную ответственность друг за друга и недопускали кровосмешения) [5, 41].

До принятия «Жеті Жарғы» в качестве сурового наказания использовалось изгнание из рода, что влекло ограничение прав человека в получении специальных пастбищных угодий, увеличении поголовья скота, трудовой деятельности. Люди старались не совершать преступления.

При указанных обстоятельствах, к числу особенностей «Жеті Жарғы» полагаем возможным отнести отсутствие лишения свободы как вида уголовного наказания. Учитывая низкий уровень преступности, у казахов не было тюрем.

В свою очередь, по ряду правонарушений такие наказания как ссылка, нанесение телесных повреждений, порка, были заменены выплатой штрафа.

В целом, все положения «Жеті Жарғы» направлены на сохранение единства и призваны не обострять социальную, политическую, экономическую ситуацию в обществе, не вызывать разногласий.

Вынесенный на основании «Жеті Жарғы» справедливый приговор трех казахских биев Толе, Казыбек, Айтеке, разрешавший множество проблем, обрел широкую известность и, став ценным достоянием устной литературы, дошел до нашего времени.

Следует отметить, что вынесение решений казахскими биями также основывалось на прецедентном праве.

К примеру, уплата штрафа действовала как во внутренних взаимоотношениях, так и во взаимодействии с соседями.

Во внешних отношениях между казахами и калмыками предусматривалась уплата штрафа за убийство человека.

Так, до наступления годов великого бедствия (*Ақтабан шұбырынды*) был знаменитый бий Бақылбек, который был дипломатом, посещал Иран. Этого бия в преклонном возрасте убили калмыки. В наказание за это они за него отдали в залог трех калмыцких дочерей.

За украденную вещь лицо, совершившее кражу, возвращало владельцу стоимость по системе три раза по девять. В частности, стоимость ста (100) украденных верблюдов эквивалентна тремстам (300) лошадям или тысячам (1000) овец.

Цена убитого мужчины определялась эквивалентной 100 лошадям, в случае убийства Төре (потомок хана) - в семь раз больше стоимости, чем при убийстве простолюдина. Убийство раба равнялось

стоимости орла или собаки породы «тазы».

Если человек одного аула убьет человека из другого, то старейшины должны в качестве уплаты отправить в аул погибшего посланника с шестью лучшими дарами. При этом они включали в себя шесть различных предметов черного цвета, таких как: нар (верблюд), лошадь, оружие, ковер, чапан, сокол [6].

В «Жеті Жарғы» действовал запрет на вмешательство женщин в разрешение конфликтов. Если женщина погибала, разнимая драку мужчин, за ее убийство не наказывали. А в случае умышленного или неосторожного убийства женщины выплачивался штраф в размере 50 лошадей.

Размер стоимости, уплачиваемой за оскорбление Султана или Ходжи, составлял 9 скотин, за нанесение телесных повреждений – 27 скотин.

Указанное отражает социальный, классовый характер «Жеті Жарғы» того времени.

Помимо этого, «Жеті Жарғы» предусматривал и другие виды наказаний, к примеру: аманат – передача своего ребенка в залог; смертная казнь, конфискация скота и имущества – за принятие другой религии; унижение – мальчика, который ударил своего отца, сажали задом наперед на спину черной коровы; изгнание – за убийство мужа беременной женщиной; закидывание камнями – за богохульство.

Земельный спор также разрешался этим законом.

Одним из таких примеров является событие, имевшее место в XVIII веке между Саржала и Сырым батырами.

Саржала батыр, опасаясь захвата территории, разрушил гробницу Дата, отца Сырым батыра, возведенную на земле рода Саржала батыра, прогнав по ней табун из тысячи лошадей, что вызвало гнев у Сырым батыра.

Узнав о содеянном, Нуралы-хан не дал вспыхнуть вражде двух родов и разрешил спор, а именно примирил батыров, приказал Сырму тело отца похоронить на своей земле, а Саржалу – построить еще более величественный мавзолей и заплатить штраф за содеянное [7].

Гуннские, сакские племена казахской земли (V-IV век до н.э.), их наследники, племена уйсунь, канлы, кыпчак и другие издали древнюю «Есикскую письменность», затем общую для тюркского мира «Руническую письменность» (V-XII век), древнюю «Уйгурскую письменность», с VIII века используют «арабское» и «латинское» письмо, до 1930-х годов «төте жазу», с 1940-х годов – «кириллицу».

В древние времена тюркоязычные страны продолжали общаться друг с другом без каких-либо переводчиков.

Например, если возьмем руническую письменность, использовавшуюся в ту эпоху, мы увидим, что первая буква в слове «жоқ» имеет

форму лука. Слово произносится казахами «жок», узбеками и уйгурами «иок», татарами и башкирами «йук». Несмотря на то, что он прописан одной буквой, его читаемость варьируется в зависимости от диалекта каждой нации.

Автор книги «Древние тюрки» историк Лев Гумилёв полагал, что тюрки – мощный, потентный народ. Если в будущем они сольются с другими народами, то на каком бы языке не говорили, они останутся и в будущем катализаторами исторических процессов [8, 274].

Границу земель различали по принадлежности к родовому селению, а скот – по клейму.

Каждый сын и дочь казахского рода, от мала до велика, считались воинами, могли держать в руках оружие и были готовы к войне, чтобы дать отпор врагу.

В Турции до сих пор в качестве благословения говорят: «Будь, как казах», «Будь казахом». В этих словах, вероятно, тоже был заложен определенный смысл.

Русский ученый Григорий Спасский записал 11 отрывков из «Жеті Жарғы» в 1820 году по рассказу Кубека Шукралиева, старшины рода Жаппас. Вскоре его опубликовали в издании «Сибирский вестник» [9, 88].

Вторая половина ценного документа была найдена в исследованиях Алексея Левшина (1832 год). В работе русского ученого, внесшего большой вклад в изложение казахской истории на бумаге, представлены 34 отрывка из «Жеті Жарғы» [10, 424].

Эти отрывки являются важной частью казахской истории. Они стали предметом исследований ученых более поздней эпохи как исторический источник, ценность которого никогда не теряется.

Алексей Левшин называл Тауке-хана «Ликургом Казахской орды», сравнивая с древнесpartанским законодателем, которому древние писатели единогласно приписывают политическое устройство, господствовавшее в Спарте в течение нескольких веков.

Над вопросами исследования «Жеті Жарғы» работал известный казахстанский юрист Салық Зиманов. Все его ученики также занимались изучением этого свода законов [11, 127].

В советское время степные законы не исследовались по причине их принадлежности к феодальным отношениям. В связи с этим «Жеті Жарғы» остался устной народной литературой.

Также сведения о «Жеті Жарғы» можно найти в интернете, Википедии, литературе, трудах ученых-исследователей, летописцев и историков (Я. Гавердовский [12, 99], Н. Гродеков, Л. Словохотов [13, 79], А. Чулошников [14, 255], А. Кайнарбайұлы [6] и другие).

Мы уверены, что роль этого ценного документа в укреплении

нашей государственности будет расти и в будущем.

Свод законов Казахского ханства «Жеті Жарғы» можно определить как базу, которая стала основой для формирования правовой системы Казахстана в динамике, заложив в ее начала нравственные ценности, принципы, идеалы, высокую культуру и гражданскую ответственность.

Много положительных моментов из имеющегося наследия находит соответствующее применение и в настоящее время.

На сегодняшний день наследием «Жеті Жарғы» являются кодексы (уголовный, гражданский, уголовно-процессуальный, земельный и другие), которые мы применяем в своей профессиональной деятельности.

К примеру, в уголовном и административном законодательстве предусмотрена возможность уплаты штрафа за совершение отдельных категорий правонарушений. В другом случае, древние институты коллективной, нравственной ответственности нашли отражение в таких видах наказания как «общественные работы», «конфискация», «лишение права» и другое.

Соответствующие истоки «Жеті Жарғы» берут свое начало в Конституции Республики Казахстан, транслируя роль главных биев в системе общественного регулирования, обеспечении единства и целостности социума, примирении и перемирии спорящих сторон, как бы ни были сложны и обострены их взаимоотношения.

Перечисление всех достоинств исследуемого свода законов, как и в целом исторических аспектов, масштабно и требует более глубокого подхода к подробному раскрытию каждого из них.

История права казахов еще до конца не изучена, поскольку остается очень много вопросов. Этому могут служить и продолжающиеся до сегодняшнего дня археологические раскопки по всей территории Казахстана.

По информации энциклопедии Википедии, Туран - древнее название Туркестанского края. Данные с древних времен показывают, что в этом регионе проживало кочевое племя, известное как «тур». В «Авесте», в «Шахнаме» книге Фирдоуси много информации о взаимоотношениях Ирана и страны Туран. В Туране родилась сага «Алып Ер Тонга», рассказывающая о происхождении тюркских народов. С VI века слово «Туран» означает место обитания турков и название государства.

Со дня основания одного из тюркских городов, азербайджанскому городу Баку уже более 5500 лет, а городу Самарканд Узбекистана в этом году исполнилось 2756 лет.

Почему же в 2000 году праздновалось лишь полуторотысячелетие (1500) Туркестана – колыбели тюрков, а в 2022 году – двухтысячелетие (2000) Тараза? Разве история этих городов не глубже? (для более точного определения возраста города Туркестан занимаются специа-

листы из ста стран мира).

В этой связи, считаем необходимым продолжить изучение древнетюркской истории, в том числе путем ведения археологических раскопок, которые могут привести нас к новым открытиям страниц истории тюрков.

Резюмируя краткие исторические аспекты, отраженные в настоящей работе, нельзя не согласиться с академиком Академии наук Республики Казахстан С.З. Зимановым, выделившим три основных пласта, которые легли в основу становления права Казахстана:

- основные обычно-правовые институты и нормативные установления, выраженные в кратких и емких формулах, имеющие сквозной и несущий характер;

- малые и большие нормативно-правовые уложения, вошедшие в казахское право под именами ханов и биев, при которых они составлены;

- судебные прецеденты – постановления известных биев, ставшие популярными, как именные, так и безымянные (по аналогии с действующими нормативными постановлениями Верховного Суда Республики Казахстан).

Казахское право, оставаясь в своей основе обычно-правовыми нормативами и институтами, сложилось и получило развитие в зоне свободы и моральных ценностей, вобрав в себя больше мирные, естественно-устойчивые принципы, определило во многом свою эпоху, в недрах которой оно формировалось, и переросло ее рамки.

Изложенные в настоящей научной работе обстоятельства олицетворяют во многом естественное состояние общества, при котором судебно-правовые отношения в своем развитии поднялись до уровня общенациональной ценности, выполняя регулятивные, управленческие, объединительные, охранительные и гуманистические ценности, отдельные элементы которых заложены в действующую правовую систему Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Состоялся X саммит Организации тюркских государств. 3 ноября 2023 года [электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.akorda.kz/ru/sostoyalsya-x-sammit-organizacii-tyurkskih-gosudarstv-3105444>.
2. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области / Н.И. Гродеков. – Ташкент: Типо-Лит, под ред. С.И. Лахтина, 1889. – 298 с.
3. Зиманов С.З. Древний мир права казахов: Том 3 – Алматы, 2004. – 607 с.
4. Ауэзов М.О. Путь Абая: Том 1 – Алма-Ата: Жазушы, 1942-1956. – 986 с.
5. Кудайбердыұлы Ш. Қалқаман-Мамыр дастаны: Семей, 1912. – 52 с.
6. «Жеті Жарғы» заңдар жинағының тарихи маңызы. «Құнды құжаттар» [электронный ресурс]. Режим доступа: <https://youtu.be/oS5y30CuOqE?si=AzkYv7PXJ6HOXAdQ>.
7. Бектенов М. Саржала мен Сырым неге жауласты? [электронный ресурс]. Режим доступа: <https://naryntany.kz/zhanalyqtar/adebiet/sarzhala-men-syrym-nege>

zhaulasty.html.

8. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки: Кристалл, 2003. – 576 с.
9. Спасский Г.И. Киргиз-кайсаки большой, средней и малой орды // Сибирский вестник. – 1820. – №9. – С. 71-140.
10. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей: монография / А. Левшин. – Санкт-Петербург, 1832. – 656 с.
11. Зиманов С.З., Осеров Н. Жеті Жарғы жайлы // Проблемы казахского обычного права. – Алма-Ата, 1989. – 141 с.
12. Гавердовский Я.П. Обзорение киргиз-кайсацкой степи / Ленинградское отделение Института истории, отдел рукописей; ч.2. – №495. – 1803. – 115 с.
13. Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргизов Малой орды // Оренбургская ученая архивная комиссия: Вып. 2-35, 1905. – 156 с.
14. Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского // Оренбург: Киргизское гос. изд-во, 1924. – 290 с.
15. Зиманов С.З. Мир права казахов «Жарғы» - уникальная система права [электронный ресурс]. Режим доступа: [<https://journal.zakon.kz/203736-mir-prava-kazakhov-zhargy-unikalnaja.html>]

JETİ JARĞI – QAZAXISTAN HÜQUQ TARİXİNİ FORMALAŞDIRAN QAZAX XANLIĞININ QANUNLAR TOPLUSU

K.K.SYKNOV, B.A.SAMATULI

XÜLASƏ

Məqalədə arxiv materiallarından istifadə etməklə Qazaxıstanda hüququn yaranmasının mənşəyi araşdırılır. Tədqiqatın əsas predmeti qismində qazax xalqının təmsalində türk cəmiyyətinin formalaşmasının müəyyən mərhələlərində hamı tərəfindən qəbul edilmiş davranış qaydalar, adət ənənələri, qeyd olunan faktları təsdiqləyən tarixi məlumatlar çıxış edir.

İşin metodoloji əsasını formal- məntiqi retrospektiv, funksional, müqayisəli-hüquqi təhlillər təşkil edir ki, bu da həm qazax xanlığında, həm də suveren dövlətdə müstəqil məhkəmə sisteminin formalaşmasının zəmini olan bir sıra qanunların xüsusiyyətləri haqqında tarixdən konkret nümunələr gətirməyə imkan vermişdir.

Müəlliflər bəy məhkəməsinə, cəza institutuna, ənənəvi (adət) hüququn əsrlərlə formalaşmış normalarının kodifikasiyası olan və mövcud normativ hüquqi aktların prototipi qismində çıxış edən Təuke xanın “Jeti Jarğı” qanunlar külliyatına xüsusi diqqət yetirirlər.

Məqalənin mətnində göstərilən hüquq sisteminin ayrı-ayrı elementləri tarixi keçmişlə müqayisədə onların transformasiyasını ortaya çıxarır.

Müəlliflər qədim türk tarixinin gələcəkdə də öyrənilməsinin zəruriliyini qeyd edir və Qazaxıstan hüququnun formalaşması üçün əsas qismində çıxış edən 3 başlıca təbəqəni qeyd edirlər: bunlar adət hüquq institutları və normativ düzənləmələrdən; qazax hüququna xan və bəy adları ilə daxil olan kiçik və irihəcmli normativ hüquqi qanunnamələrdən və məşhur bəylərin qərarlarına dair məhkəmə presedentlərindən ibarətdir.

Açar sözlər: hüquq, hüquq sistemi, dövlət, qazaxlar, türklər, qazax xanlığı, Jeti-Jarğı, qanunnamələr, bəy məhkəməsi, adət, cəza, presedent

ZHETI ZHARGY – CODE OF LAWS OF THE KAZAKH KHANATE SHAPING THE HISTORY OF THE LAW OF KAZAKHSTAN

K.K.SEITENOV, A.S.BEKTEN

SUMMARY

The article examines the origins of the law of Kazakhstan using archival materials. The main subject of the study was the generally accepted rules of conduct, traditions and customs of the Turkic society, represented by the Kazakh people, at certain stages of its formation, historical information and stories confirming the noted facts.

The methodological basis of the work carried out includes formal-logical, retrospective, functional, comparative legal analyses, which allowed us to convey concrete examples from history about the features of a number of laws that became the basis for the formation of an independent legal system both in the Kazakh Khanate and in a sovereign state.

The authors pay special attention to the Biy court, the institute of punishment, the code of laws of Tauke Khan "Zheti Zhargy", which is a codification of long-established norms of traditional (customary) law and is the prototype of the current normative legal acts.

The individual elements of the legal system given in the text of the work indicate their transformation in comparison with the historical past.

According to the results of the study, the authors note the need for further study of ancient Turkic history and identify three main layers that became the basis for the formation of the law of Kazakhstan: customary legal institutions and normative installations; small and large normative legal regulations that entered Kazakh law under the names of khans and biys; judicial precedents on the decisions of famous biys.

Keywords: law, legal system, state, Kazakhs, Turks, Kazakh Khanate, Zheti Jargy, code of laws, biy, biy's court, history, prohibition, custom, punishment, responsibility, precedent.

**AZƏRBAYCANDA KONSTITUSİYAÇILIĞIN
TARİXİ-HÜQUQİ TƏKAMÜLÜNÜN BƏZİ ASPEKTLƏRİ
(XX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİ)**

X.C.İSMAYILOV

Bakı Dövlət Universiteti

xayyam-ismail@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0766-3670

Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mövcud siyasi sistemin əsas prinsiplərinə – təkpartiyalılığa, Kommunist partiyasının bütün dövlət təsisatları üzərində amirliyinə toxunmadan ictimai təşkilatların, xalq hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini nisbətən canlandırmaq üçün şərait yaranmışdı. Həmin dövrdə “kommunizm cəmiyyətinə keçid” məfkurəsi kontekstində formalaşan “ümumxalq dövləti” doktrinası özündə həm əvvəlki proletar diktaturası doktrinasının varisliyi kimi, həm də dövlətin sosial fəaliyyətinin və siyasi inkişafın vəzifələrinin yeni anlamı kimi elementləri əks etdirirdi. Vətəndaşların ölkənin siyasi sistemində Sovetlər vasitəsilə təmsilçiliyinin genişləndirilməsi siyasi monizm prinsipinin müəyyən qədər məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar idi. Hakimiyyət və idarəetmə təsisatlarının, eləcə də məhkəmə sisteminin təşkili və fəaliyyəti, sosial-mədəni və iqtisadi sferada baş verən çoxsaylı dəyişikliklər konstitusiyaya qanunvericiliyinin yenilənməsini labüd şəkildə ortaya çıxarırdı. Bu baxımdan məqalənin yazılmasında məqsəd həmin dəyişikliklərin mahiyyətinin üzə çıxarılmasından ibarətdir. Məqalədə tarixi-müqayisəli təhlil metodundan və sistemli, integrativ yanaşma üsulundan istifadə etməklə respublikamızda konstitusiyachılığın inkişafının baxılan tarixi mərhələsində baş verən proseslərə diqqət çəkilir, sosialist münasibətlərinin yeni mərhələyə qədəm qoyduğu bir şəraitdə cəmiyyətin və dövlətin idarəçiliyi ilə bağlı ortaya çıxan yeni yanaşmaların mahiyyəti, vətəndaşların sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni hüquqları, bütövlükdə konstitusiyaya qanunvericiliyinin yeni hüquqi əsasları araşdırılır.

Açar sözlər: sovet konstitusiyachılığının təkamülü, “ümumxalq dövləti” doktrinası, demokratik mərkəziyyət, konstitusion dəyişikliklər, siyasi monizm, vətəndaş hüquqları, bürokratizm, nomenklatura sistemi, kollektivçilik.

<https://doi.org/10.30546/209300.305.2025.3.08>

XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanın da tərkibində olduğu Sovetlər Birliyində ictimai-siyasi, sosial-mədəni və hüquqi həyatında nəhəng quruculuq işləri həyata keçirilirdi. Xalq təsərrüfatının bərpası istiqamətində aparılan geniş miqyaslı işlər sürətləndirilmiş, yeni sənaye sahələrinin yaradıl-

ması və kənd təsərrüfatı sahəsindəki yeniliklər mövcud normativ hüquqi bazanın müvafiq şəkildə təkmilləşdirilməsi ilə müşayiət olunurdu. Sənaye müəssisələri ilə yanaşı, mənzil, mədəni-məişət ocaqları və digər obyektlərin tikintisi, su, avtomobil və hava nəqliyyatının inkişafında xeyli uğurlara nail olunmuşdu. Lakin müvəffəqiyyətlə yanaşı, çoxsaylı mənfi hallar da mövcud idi. “Növbədənəkar” işlər, cəzalandırma qorxusu altında hesabatların kütləvi şəkildə təhrif edilməsi, rəqəmlərin şişirdilməsi geniş miqyas almışdı.

İqtisadi sferada müşahidə olunan inkişaf tendensiylərinin içərisində əvvəlki təsərrüfat strukturlarının – sənaye müəssisələrinin və kolxozların, eləcə də onların əmlak hüquqlarının bərpa edilməsini; ilkin təsərrüfat subyektləri olan müəssisə və kolxozların hüquqlarının genişləndirilməsini; sahəvi idarəetmə sistemindən iqtisadiyyatından ərazi idarəetməsi sisteminə keçidin baş verməsini; təsərrüfat hesablılığının və başlıca istehsalçılar olan müəssisə və kolxozların yerli kooperasiyasının genişləndirilməsini; təsərrüfat funksiyalarının, o cümlədən əmlakla bağlı funksiyaların ictimai təşkilatlara da (məsələn, həmkarlar ittifaqlarına) verilməsini; məcburi tədbirlərin, sanksiya və göstərişlərin (məsələn, əvvəllər kolxozlar üçün nəzərdə tutulmuş məcburi tədarüklər haqqında, əmək qaydalarının pozulmasına görə müharibə dövründə müəyyən edilmiş cinayət sanksiyaları və s.) ləğv olunmasını göstərmək olar.

Həmin dövrdə qlobal ictimai inkişafa və tərəqqiyə təkan verə biləcək əməkdaşlıq və çoxtərəflilik institutlarının formalaşdırılmasına, sülh və təhlükəsizliyə, qlobal ticarətin və investisiyaların genişlənməsinə, maliyyə sabitliyinə, miqrasiya proseslərinin düzənlənməsinə və s. çağırışlar edilmiş, bunların reallaşdırılması və təminatı istiqamətində müvafiq beynəlxalq konvensiyalar, müşahidələr qəbul olunmuşdu. Lakin elm və mədəniyyət sahələri, eləcə də iqtisadiyyatın müəyyən sahələri istisna olmaqla, bütün müttəfiq respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın xarici siyasət sahəsindəki hüquqları xeyli məhdudlaşdırılmış, yalnız slavyan respublikalarına bu sahədə bəzi səlahiyyətlər verilmişdi.

Əhalinin sosial strukturunda dəyişikliklər baş vermiş, kolxozçu-kəndlilərlə müqayisədə fəhlə təbəqəsi say etibarilə xeyli artmışdı. Elm və təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsi, eləcə də mədəni həyatın digər sferalarındakı yeniliklər qulluqçuların kəmiyyət baxımından artmasına, onların, həm də digər təbəqədən olan əhali qruplarının əmək şəraitinin və maddi təminatının yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdı. Əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirən bütün fəhlə və qulluqçuların sosial sığorta hesabına müavinət almaları, yenidən formalaşdırılan ictimai istehlak fondlarından uşaqların məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində təminatına, məktəblilərin yay pioner düşərgələrində istirahətinin təşkil olunmasına, çoxuşaqlı və tək analara yardım edilməsinə vəsaitlərin ayrılması geniş vüsət almışdı.

Bununla yanaşı, siyasi-hüquqi həyatda insanların cəmiyyətin və dövlətin

idarəciliyində iştirakını məhdudlaşdıran bir sıra hallara, o cümlədən inzibati-amirlik aparatının güclənməsi, qanunvericiliklə təsbit olunmuş, lakin deklarativ səciyyə daşıyan “demokratik” hüquqların əksəriyyətinin təmin olunmaması və ya onların realizəsi baxımından müvafiq mexanizmlərin işlənilməməsi, “xalq hakimiyyəti” orqanlarına seçkilərin formal şəkildə, inzibati nəzarət, bəzən də təzyiq şəraitində keçirilməsi hallarına da rast gəlinirdi.

50-ci illərin ortalarında ictimai-siyasi ab-havanın qismən mülayimləşməsi şəraitində respublikada Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusunun təmin olunmasına təşəbbüs edildi. Mətbuatda keçirilmiş açıq müzakirənin yekununda – 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti 1937-ci il Konstitusiyasına respublikada dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə əlavə etdi. Rəsmi sənədlərin, kargüzərli işlərinin Azərbaycan dilində aparılması üçün konkret tədbirlər görüldü. Respublikanın dövlət bayrağı, dövlət himni, dövlət gerbi haqqında yeni qanunlar qəbul edildi [2, s.443].

Ölkədə yeni kütləvi tədbirlər, islahatlar, partiya və cəmiyyətdə nüfuz qazanmaq məqsədi daşıyan dəyişikliklər başladı. 1956-cı ilin 30 iyununda qəbul edilən “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrini aradan qaldırmaq haqqında” qərarla stalinizm tənqid olundu, onun təzahürləri göstərildi, lakin şəxsiyyətə pərəstişi törədən səbəblər, mövcud rejim üçün əlverişli olmadığından tam açıqlanmadı. Partokratik inzibati amirlik üsuli-idarəsinin ictimai tərəqqiyə əngəl olan, köhnə siyasi bürokratiya sisteminin ifrat cəhətlərini aradan qaldırmağa cəhdlər edildi. Repressiya illərində cəzaya məruz qalanların işlərinə yenidən baxılması üçün komissiyalar təşkil olundu. Humanist bir proses olsa da, siyasi kampaniya kimi planlaşdırılan bəraətvermə prosesi repressiyalarda stalinizmi təqsirləndirmək, hakim partiyayı, sovet siyasi sisteminin nüfuzunu qorumaq, ona xalqın inamının itməməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı.

Həmkarlar ittifaqı, komsomol təşkilatları, onların seçili orqanları yenə partiyanın ciddi nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdilər. Həmkarlar ittifaqlarına bir sıra yeni hüquqlar verilmişdi. 1958-ci ildən onlar fəhlə və qulluqçuların əmək və məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq tədbirlərində, təsərrüfat planlarının hazırlanmasında iştirak etmək, idarə rəhbərini dəyişdirmək məsələsini qaldırmaq, əmək mübahisələrinin həllində qəti qərar vermək, əməyin mühafizəsi və sığorta işlərini, 1960-cı ildən isə həm də sanatoriya və istirahət evlərini idarə etmək hüququna malik oldular. Bununla belə yüz minlərlə fəhlə və qulluqçunun üzv olduğu bu təşkilat xalqın mənafeyinin həqiqi müdafiəçisinə çevrilə bilmədi. Respublikada qadınlar şurası, könüllü xalq drujinaları, məhəllə, valideyn komitələri, yoldaşlıq məhkəmələri kimi ictimai təşkilatlar fəaliyyət göstərirdilər. Elmin ayrı-ayrı sahələrinin, təhsilin, səhiyyənin inkişaf etdirilməsi, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdu.

60-cı illərin əvvəllərində partiya daxilində və iqtisadi sistemdə həyata ke-

çirilən islahatların yaratdığı qeyri-stabil şərait cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin – bürokratiyanın, texnoqratların, partiya nomenklaturasının, hərbcilərin belə vəziyyətə qarşı çıxması ilə nəticələndi. 1964-cü ildə Sovetlər birliyinin mərkəzi hakimiyyətinə gələn qruplaşma ideoloji mühafizəkarlığı iqtisadi islahatlarla çulğalaşdırmağa səy göstərdi. 1965-ci ildə xalq təsərrüfatı şuralarının ləğvi və mərkəzi sənaye nazirliklərinin bərpa edilməsi ilə yeni inzibati mərkəzləşmə dövrü başlanır. Bir sıra mərkəzi komitələr – qiymətlər üzrə, təminat üzrə, elm və texnika üzrə dövlət komitələri yaranır. Bununla yanaşı, müəssisələrə müəyyən muxtariyyət də verilir.

Həmin dövrdə formalaşan ümumxalq dövləti doktrinası fəhlə, kəndli və ziyalıların ittifaqına əsaslanan (rəsmi ideologiyanın ifadə etdiyi kimi – X.İ.) sovet cəmiyyətinin daxili sinfi ziddiyyətlərinin aradan qaldırıldığına sübutu olaraq ortaya atılmışdı. Qeyd olunan təbəqələrin siyasi ittifaqı Konstitusiyanın özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığını, olduqca geniş sosial özlə malik olduğunu təsdiqləyirdi. Öz narazılığını ifadə etmək və ya konstitution müddəalara münasibətdə əks fikir ortaya qoymaq iqtidarında olan sosial təbəqələrin olmaması sosial və hüquqi qaydanın siyasi baxımdan təqdir olunması və ümumi həmrəyliyin mövcudluğu görüntüsünü yaradırdı.

Sovet konstitution-hüquqi doktrinasının ən mühüm amili kimi ortaya atılmış ümumxalq dövləti haqqında tezis ümumən sosializm cəmiyyətinin sosial bazasının mühüm dərəcədə transformasiyasını, müxtəlif sinflər və təbəqələr, həmçinin şəhər və kənd arasında fərqlərin silinməsinə ehtiva edirdi. Dövlət idarəçiliyində kollegial və demokratik başlanğıcların genişləndirilməsi və sonradan onun “xalq ictimai özünüidarəetməsi”nə çevrilməsi nəzərdə tutulurdu.

Vətəndaşların siyasi iştirakının Sovetlər sistemi vasitəsilə genişləndirilməsi partiya-dövlətin siyasi monizminin saxlanılması ilə müşahidə olunurdu. Siyasi monizm prinsipinin bir qədər zəifləməsi onunla əlaqədar idi ki, bitərəf vətəndaşların da dövlət vəzifələrinə irəli çəkilməsinə, seçkilərdə isə alternativsiz səsvermənin saxlanılması şərt ilə “kommunist və bitərəflərin” vahid blokunun irəli sürülməsinə başlanılmışdı.

Dövlətin fəaliyyətinə partiyanın təsirinin başlıca üsulu kadr məsələləri üzərində onun nəzarətinin mövcudluğu idi. Hələ əvvəlki dövrlərdə *nomenklatura sistemi* yaradılmağa başlamış və partiya dövlətdəki ən mühüm vəzifələrə qulluqçuların təyinatı üzərində nəzarəti öz əlinə almışdı. Nomenklaturaya uyğun olaraq işə qəbulun və işdən çıxarılmanın müvafiq partiya orqanı ilə məsləhətləşmə əsasında aparıldığı vəzifələrin siyahısı müəyyən edilmişdi. Bu siyahıya sonradan seçkilə vəzifələr də daxil edilmişdi ki, bu da rəsmən təsbit olunmuş hüquq normalarının açıq-aydın pozulmasının göstəricisi idi. Doğrudur, ilk vaxtlarda Sovetlər Birliyinin coğrafi, milli və təsərrüfat quruluşunun mürəkkəbliyi və savadlı kadrların çatışmazlığı şəraitində nomenklatura sisteminin müsbət tərəfləri də vardı. Həmin sistem dövlət aparatını vahid meyar-

lara tabe edir və demək olar ki, avtomatik olaraq fəaliyyət göstərirdi. Belə vəziyyət isə ekstremal şəraitlərdə İttifaq dövlətinin effektivliyini şərtləndirirdi ki, bu da parlamentli sistemlər üçün qeyri-adi görünə bilərdi. Ekstremal məqamlarda mühüm amillərdən biri də praktikada fəaliyyət göstərən rəhbərlərin yerli hakimiyyət strukturlarından və birbaşa rəhbərlikdən asılı olmaması idi. Bu “müdafiəlilik” müvafiq səlahiyyətləri həyata keçirənləri təşəbbüskarlığa və yaradıcılığa meyilləndirirdi. Əsas şərt isə həmin təşəbbüslərin və müstəqil olaraq həll olunan məsələlərin qarşıya qoyulan başlıca məqsədə uyğun olması idi [3, s.177-178].

Nomenklatura sisteminin başlıca qüsuru onun silki təbəqəyə çevrilməsi, klan qruplarının yaranması tendensiyasının müşahidə olunması idi. Həmin qruplar, yəni yerli rəhbərlər və təsərrüfat idarəçiləri partiya orqanlarına təsir etmək imkanlarına malik olduqda, onları ələ aldıqda böyük qüvvəyə çevrilə bilirdilər. Beləliklə də, zaman keçdikcə nomenklatura sistemi istər-istəməz mahiyyət dəyişikliyinə məruz qalmış və dövlətin maraqlarına deyil, özlərinin xüsusi qrup maraqlarına xidmət edən dəstə birliyi sistemini ifadə etməyə başlamışdı. Sovetlər Birliyi çərçivəsində bu ziddiyyət sonadək həll olunmamışdı və sonrakı illərdə İttifaq dövlətində baş verən bütün mənfi proseslər də həmin sistemin fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Ümumxalq dövləti doktrinası kollektivçilik və fərdiliyin nisbətində münasibətdə ənənəvi sovet yanaşmasını saxlayırdı. O, başlıca olaraq kollektivçi xarakteri ehtiva etməklə, dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının şəxsiyyətin maraqlarından irəlidə durduğunu təsdiqləyirdi. Konstitusiyanın mətnində təsbit edilmiş şəxsi və siyasi konstitusion hüquq və azadlıqlar nə qanunvericilik səviyyəsində, nə də məhkəmə müdafiəsi səviyyəsində genişləndirilmiş təminatlar mexanizminə malik deyildi.

Həmin dövrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatında baş verən bir çox əsaslı dəyişikliklər dövlət aparatının təkmilləşdirilməsini, elmin, təhsilin, mədəni həyatın digər sferalarının, kənd təsərrüfatı və sənayenin müxtəlif sahələrinin daha mütərəqqi üsullarla inkişaf etdirilməsini, yeni texnologiyanın bütün sahələrə tətbiqini, qanunvericiliyin formalaşan yeni ictimai münasibətlər zəminində forma və məzmun etibarilə yeniləşdirilməsini əhatə edirdi. Bütün bunlar isə yeni Konstitusiyanın işlənilib hazırlanmasını labüd hala gətirmişdi. İttifaq miqyasında yeni Konstitusiyanın hazırlanması üzrə praktiki fəaliyyətə hələ 1962-ci ildə başlanılmışdı. Bu məqsədlə 25 aprel 1962-ci il tarixdə İttifaqın Ali Soveti 97 nəfərdən ibarət konstitusiya komissiyası da yaradılmış və 1964-cü ilin avqustunda Konstitusiya layihəsi üzərində iş başa çatdırılmışdı. Lakin həmin dövrdə baş verən hadisələr, xüsusən də hakimiyyət dəyişikliyi yeni Konstitusiyanın qəbulunun on ildən artıq müddətə təxirə salınması ilə nəticələnmişdi və əvvəlki Konstitusiyanın mətnində dəyişikliklərin aparılması davam etdirilirdi.

Müəyyən qrup dəyişikliklər ölkənin sosial quruluşu, vətəndaş hüquqları ilə bağlı, xüsusən də sosial-iqtisadi xarakterli məsələləri, ikinci qrup dəyişikliklər isə dövlət aparatının yeni zəminlər əsasında yeniləşdirilməsi, idarəetmə və məhkəmə sisteminin dövrün tələblərinə uyğun surətdə qurulması, hüququn müxtəlif sahələrində, ələlxüsus da konstitusiya qanunvericiliyi sahəsində yeni hüquqi əsasların inkişaf etdirilməsi məsələlərini əhatə edirdi ki, bu da mahiyyət etibarilə ümumən sosialist münasibətlərinin yeni mərhələyə keçməsi, cəmiyyət və dövlətin idarəçiliyi ilə bağlı yeni baxışların ortaya çıxması ilə şərtləndirilirdi.

Belə ki, Konstitusiyanın 126-cı maddəsinə 1960-cı ildə edilən dəyişikliyə görə 7 və 6 saatlıq iş günlərinə keçid müəyyən olunmuş və həmin maddədə “səkkiz saatlıq” sözü “yeddi saatlıq” sözü ilə əvəzlənmişdi. Konstitutsiyanın vətəndaşların təhsil hüququnu nəzərdə tutan 128-ci maddəsinə 21 avqust 1956-cı il tarixdə orta məktəblərin yuxarı siniflərində, orta ixtisas və ali məktəblərdə pullu təhsilin ləğv edilməsi ilə bağlı dəyişiklik olunmuşdu. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin 22 mart 1958-ci il tarixli “Ümumi icbari yeddi illik təhsil haqqında” fərmanı ilə 7 yaşından 15 yaşınadək yeddi siniflik həcmdə məcburi təhsil almalı idilər. 15 yaşından 18 yaşınadək olan və yeddi illik təhsili başa vurmayan yeniyetmələr yeddi sinif həcmində təhsili bitirənə qədər xüsusi məktəblərdə təhsil almalı idilər. 128-ci maddəyə 1959-cu il martın 29-da edilən dəyişikliklə yeddi illik icbari təhsil məcburi səkkizillik təhsillə əvəzləndi [6, s.731-732].

Respublikada ümumi orta təhsilə keçid istiqamətində görülən tədbirlər nəticəsində 60-cı illərin sonu-70-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda 1,5 milyondan artıq şagirdin təhsil aldığı bütün növ təhsil ocaqlarının sayı dörd minə keçmişdi. 50 minə yaxın şagirdin təhsil aldığı 126 texniki peşə məktəbi, 73 mindən artıq tələbəni birləşdirən 78 orta ixtisas məktəbi, 100 minə yaxın tələbənin təhsil aldığı 16 ali məktəb fəaliyyət göstərirdi. 1973-cü il iyulun 19-da vətəndaşların təhsil hüququ ilə bağlı mühüm konstitusion aktın – xalq təhsili haqqında SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların qanunvericilik əsaslarının qəbul edilməsi isə bu sahədə daha mühüm nailiyyətlərin əldə olunmasına gətirib çıxardı.

Konstitusiyanın 122-ci maddəsinə qadınlara Əsas qanunla verilən hüquqların həyata keçirilməsi baxımından çoxuşaqlı və tək anaların dövlət yardımı ilə təmin olunmasını nəzərdə tutan dəyişiklik edildi. ÜİK(b)P-nın adının Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına çevrilməsi ilə əlaqədar Konstitusiyanın vətəndaşların ictimai təşkilatlarda birləşmək hüququnu təsbitləyən 133-cü maddəsinə dəyişikliklər olundu.

5 oktyabr 1950-ci il və 20 dekabr 1954-cü il tarixli yerli zəhmətkeş deputatları sovetlərinə (kənd, qəsəbə və rayon) seçkilər üzrə seçki normaları haqqında Azərbaycanın Ali Soveti Rəyasət heyətinin fərmanları ilə həmin so-

vetlərə deputatların sayının artırılması ilə bağlı Konstitusiyanın 148-ci maddəsinə dəyişikliklər edildi. 1956-cı ilin 29 dekabrında DQMV-nin və Bakı şəhər Sovetinin deputatlarının sayının artırılması ilə əlaqədar seçki normalarında müvafiq dəyişikliklər olundu və həmin dəyişikliklər Konstitusiyanın 76 və 148-ci maddələrində öz inikasını tapdı.

Konstitusiyanın 148-ci maddəsi rayon, şəhər, kənd və qəsəbə sovetlərinə seçkilər üzrə nümayəndəlik normalarını, 76-cı maddəsi isə vilayət Sovetinə seçki normasını nəzərdə tuturdu. Təcrübədə bu nümayəndəlik normaları tez-tez dəyişdirildiyindən (məsələn, 1950, 1954 və 1956-cı illərdə respublika Ali Soveti Rəyasət heyətinin fərmanı müvafiq sovetlərin nümayəndəlik normalarının dəyişdirilməsi ilə əlaqədar Ali Sovetin 1951, 1955 və 1957-ci illərdə keçirilən sessiyalarında konstitusiyanın həmin maddələrinə dəyişikliklər edilmişdi) müvafiq konstitusiya normaları mütəmadi olaraq dəyişikliyə məruz qalırdı. Bu baxımdan 1959-cu il 12 yanvar tarixli qanunla Konstitusiyanın 76-cı və 148-ci maddələrindən nümayəndəliyin konkret normaları çıxarıldı və 148-ci maddəyə uyğun olaraq həmin andan etibarən respublikanın yerli sovetlərinə nümayəndəlik normalarının Azərbaycan SSR-nin vilayət (DQMV), rayon, şəhər, kənd və qəsəbə zəhmətkeş deputatları Sovetlərinə seçkilər haqqında Əsasnamə ilə müəyyənləşdirilməsi nəzərdə tutuldu. 25 dekabr 1958-ci ildə məhkəmə vasitəsilə seçki hüquqlarından məhrumetmənin ləğvi haqqında qanunun qəbul edilməsindən sonra respublika Konstitusiyasının 142-ci maddəsində seçki hüququnun ümumiliyi haqqında prinsipi müəyyən edən dəyişiklik əks etdirildi.

26 noyabr 1959-cu il tarixində Azərbaycanın Ali Soveti deputatının geri çağırılması barədə və 8 dekabr 1960-cı il tarixində Azərbaycan SSR vilayət (DQMV), rayon, şəhər, kənd və qəsəbə zəhmətkeş deputatları Sovetlərinin deputatının geri çağırılması haqqında qanunların qəbul edilməsi ilə Konstitusiyanın 150-ci maddəsi daha da konkretləşdirildi. 1972-ci il sentyabrın 20-də zəhmətkeş deputatları sovetlərinin deputatlarının statusu haqqında Qanunun qəbul edilməsindən sonra 11 iyul 1974-cü il tarixdə Azərbaycan Konstitusiyasının 36-cı maddəsinin yeni redaksiyası Azərbaycan Ali Sovetinin deputatının Ali Sovetin (sessiyalararası dövrdə isə Ali Sovetin Rəyasət heyətinin) razılığı olmadan cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsini, həbs olunmasını və ya məhkəmə qaydasında verilməli olan inzibati tənbeh tədbirlərinə məruz qalmasını qadağan edən dəyişikliyi özündə ehtiva etdi [2, s.452-453].

Azərbaycanda xalq məhkəmələrinin seçki qaydasının dəyişdirilməsi ilə bağlı Konstitusiyanın 116-cı maddəsinə müvafiq dəyişiklik və əlavələr olundu. Həmin maddəyə görə xalq hakimlərinin səlahiyyət müddəti beş il (əvvəl üç il idi), xalq iclasçılarının isə iş yeri və ya yaşayış yeri üzrə fəhlə, qulluqçu və kəndlilərin ümumi yığıncağında (hərbçilər – hərbi hissələr üzrə) iki il müddətinə seçilməsi müəyyənləşdirildi.

Konstitusiyanın 139-cu və 140-cı maddələri ümumi hərbi mükəlləfiyyəti, hərbi xidmətin vətəndaşların şərəfli vəzifəsi və vətənin müdafiəsinin hər bir Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs borcu olduğu təsbitləndirdi. Bu konstitusion müddəanın tələbləri baxımından müxtəlif vaxtlarda bir sıra hüquqi aktlar qəbul edilmiş və silahlı qüvvələrdə xidmət keçmənin qaydalarında dəyişikliklər edilmişdi. Belə ki, müharibədən sonra silahlı qüvvələrin bir təşkilatda – İttifaqın Silahlı Qüvvələr Nazirliyində birləşdirilməsi qərara alındı. Ordunun adının dəyişdirilməsi ilə bağlı adı çəkilən maddələrdə müvafiq dəyişikliklər aparıldı. 1947-ci ilin iyununda hərbi andın yeni mətni və andı qəbul etmənin yeni qaydası təsdiqləndi.

1960-cı ildə İntizam nizamnaməsi və Daxili xidmət nizamnaməsi, 1963-cü ildə Qarnizon nizamnaməsi və Qarovul xidməti nizamnaməsi təsdiq olundu. 1967-ci il oktyabrın 12-də qəbul edilən “Ümumi əsgəri vəzifə haqqında” Qanun əsgəri vəzifənin ümumiliyi prinsipinin həyata keçirilməsinə yönəldilmişdi və vətəndaşların hərbi vəzifələrini yerinə yetirmələri qaydasına bir sıra yeni müddəalar əlavə etmişdi. Həqiqi hərbi xidmət müddəti donanmada 4 ildən 3 ilə, orduda isə 3 ildən 2 ilə endirildi. Əvvəlki iki çağırış yaşının (19 və 18) əvəzində bir çağırış yaşı – 18 yaş müəyyən edildi. Çağırış yaşının son həddi (27 yaş) bu qanunda öz əksini tapdı.

Vətəndaşların hərbi xidmətə çağırılması və hərbi xidmətdən azad edilməsinin ildə bir dəfə deyil, iki dəfə – may-iyun və noyabr-dekabr aylarında həyata keçirilməsi nəzərdə tutuldu. Bir qədər əvvəl – 1965-ci ildə müəyyən edilmiş qaydaya uyğun olaraq ali məktəblərin gündüz, axşam və qiyabi şöbələrində təhsil alan tələbələrin hamısına çağırışdan möhlət verilirdi. 1967-ci il qanunu isə yalnız gündüz (əyani) şöbədə təhsil alan ali məktəb tələbələrinə təhsillərini davam etdirmək üçün çağırışdan möhlət verilməsini nəzərdə tuturdu. Burada, həmçinin hərbi xidmətə çağırılanlar üçün ailə vəziyyətinə görə güzəştlər genişləndirildi. Çağırışa qədər və çağırış yaşlı gənclər üçün təhsildən və işdən ayrılmamaq şərtilə məcburi ibtidai hərbi hazırlıq keçilməsi müəyyən edildi. Ehtiyatda olan zabitlərin silahlı qüvvələrə çağırılmasının yeni qaydası nəzərdə tutuldu. Qanun sülh şəraitində gənc mütəxəssislərin – ehtiyatda olan zabitlərin 2-3 ilə hərbi xidmətə çağırılmasını müəyyən etmişdi.

1937-ci il Konstitusiyasına edilən ən mühüm dəyişikliklərdən biri də 1956-cı ildə 151-ci maddəyə edilən və Azərbaycanda dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu təsdiqləyən dəyişiklik idi. Bununla bərabər, respublikada yaşayan bütün milli azlıqlara həm dövlət təsisatlarında, həm də mədəni sferada özlərinin doğma dilindən istifadə və həmin dilin inkişafı üçün təminat verilirdi.

1950-ci il dekabrın 13-də qəbul edilən “Azərbaycan SSR Ali Sovetinə seçkilər haqqında Əsasnamə”, 1954-cü il dekabrın 23-də təsdiq olunan “Azərbaycan SSR vilayət, (DQMV), rayon, şəhər, kənd və qəsəbə zəhmətkeş deputatları Sovetlərinə seçkilər haqqında Əsasnamə”, eləcə də sonralar qəbul edil-

miş eyniadlı qanunlar sadalanan orqanlara seçki prosesinin təkmilləşdirməsini nəzərdə tuturdu.

1959-cu il iyunun 15-də “Azərbaycan SSR Ali Sovetinin daimi komissiyaları haqqında Əsasnamə” təsdiq olundu və 1963-cü il martın 29-da Ali Sovetin komissiyalarının seçilməsi haqqında (hər komissiya haqqında ayrılıqda) qərarlar qəbul edildi. Həmin qanunlara görə ali nümayəndəlik orqanının tərkibində 11 daimi komissiya formalaşdırılmışdı ki, bunlar 15 nəfərdən ibarət qanunvericilik mülahizələri, büdcə (1968-ci ildən etibarən plan adlanırdı), sənaye və nəqliyyat üzrə, kənd təsərrüfatı, suvarma və meliorasiya üzrə, tikinti və abadlaşdırma üzrə; 13 nəfərdən ibarət xalq təhsili və mədəniyyət üzrə, səhiyyə, sosial təminat, bədən tərbiyəsi və idman üzrə, ticarət və ictimai işlər üzrə, xarici işlər üzrə; 11 nəfərdən ibarət mandat, əhaliyə məişət xidməti üzrə komissiyalar idi.

Qanunvericilik mülahizələri komissiyası Ali Sovetin müzakirəsinə verilən qanun layihələrinə əvvəlcədən baxır, bu layihələr barəsində öz rəylərini Ali Sovetə təqdim edir, həmçinin özü qanunvericilik təşəbbüsü ilə qanun layihələri hazırlayır və Azərbaycan SSR qanunlarının və Ali Sovetin qərarlarının düzgün tətbiq edilib-edilməməsini yoxlayırdı. Büdcə komissiyası Azərbaycanın dövlət büdcəsinin layihəsini və dövlət büdcəsinin yerinə yetirilməsi haqqındakı hesabatı, həmçinin maliyyə-büdcə xarakteri daşıyan qanunların layihələrini nəzərdən keçirir və bu məsələlərə dair Ali Sovetin sessiyalarında əlavə məruzə ilə çıxış edirdi. Dövlət aparatının daha da təkmilləşməsi və ucuzlaşdırılması haqqında maliyyə nəzarətini yaxşılaşdırmaq barəsində də bu komissiya öz təklif və tövsiyələrini verirdi. Digər komissiyalar da müvafiq sahələr üzrə öz səlahiyyətləri daxilində qanunla müəyyən edilmiş funksiyaları həyata keçirirdilər. Əvvəlki kimi müəyyən tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün redaksiya, istintaq, təftiş və digər müvəqqəti komissiyaların təşkil edilibilməsi də nəzərdə tutulurdu [2, s.446].

1966-cı il dekabrın 23-də Azərbaycanın Ali Sovetinə nümayəndəlik norması dəyişdirilərək hər 12500 nəfərə bir deputat müəyyənləşdirilmişdi. Həmin ildə İttifaqın Millətlər Sovetinə müttəfiq respublikalardan nümayəndəlik norması artırılıb, 25 deputatdan 32 deputata çatdırıldı. Nümayəndəlik orqanlarının fəaliyyətində müşahidə olunan çatışmazlıqların böyük bir qismi Ali Sovetin sessiyalarının işinin formallığı ilə bağlı idi və onların fəaliyyəti başlıca olaraq respublika büdcəsinin müzakirəsi və təsdiqi, eləcə də Rəyasət heyətinin qəbul etdiyi fərmanların təsdiqlənməsi məsələlərindən kənara çıxmırdı.

Dövlət idarəetmə orqanlarının tərkibi, strukturu və fəaliyyətində mütəmadi olaraq baş verən dəyişikliklərin içərisində bir sıra ümumittifaq və itti-faq-republika nazirliklərinin birləşdirilməsi və yenilərinin yaradılmasını qeyd etmək olar ki, bunlarla bağlı hər dəfə Konstitusiyanın müvafiq maddələri dəyişikliyə məruz qalırdı.

İttifaqın Nazirlər Soveti tərəfindən 1955-ci il mayın 4-də qəbul edilən qərarla müttəfiq respublikaların Nazirlər Sovetlərinin səlahiyyətlərinə əsaslı tərkibinin planlaşdırılması, büdcə, əmək və əmək haqqı, kənd təsərrüfatı, sənaye məhsullarının bütün növlərinin bölüşdürülməsi üzrə bir sıra məsələlərin aid edilməsi nəzərdə tutulurdu. 1965-ci il oktyabrın 4-də təsərrüfat və mədəni quruculuq məsələlərinin də müttəfiq respublikaların Nazirlər Sovetlərinin həllinə verilməsi ilə bağlı qərar qəbul olunmuş və beləliklə, Azərbaycanın Nazirlər Sovetinə yuxarıda sadalanan sahələr üzrə yeni hüquqlar verilmişdi. Bu dövrdə planlı başlanğıcların müəssisələrin təsərrüfat muxtarlığı prinsipləri ilə, onların təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsinin dövləti əsaslarının zəiflədilməsi, qiymət və kredit rıçaqlarının tətbiqi ilə uzlaşdırılmasına cəhdlər edilmişdi.

Həmin illərdə siyasi polis müstəqil təşkilata – Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinə çevrilmiş, həbs düşərgələri Daxili İşlər Nazirliyindən Ədliyyə Nazirliyinin səlahiyyətinə verilmiş, prokurorluq orqanlarının nəzarət funksiyaları gücləndirilmişdi. 1960-cı ildə İttifaqın Daxili İşlər Nazirliyi ləğv olundu və onun funksiyaları respublikaların müvafiq qurumlarına verildi. 1962-ci il sentyabrın 13-də Azərbaycanın Daxili İşlər Nazirliyi İctimai Asayiş Mühafizə Nazirliyi adlandırılsa da, 1968-ci il noyabrın 25-də onun adı yenidən dəyişdirilərək İttifaqın Daxili İşlər Nazirliyinə çevrildi. Həmin il dekabrın 19-da “Xalq nəzarəti orqanları haqqında” Əsasnamə qəbul edildi. Bu qanuna müvafiq olaraq ittifaqda, müttəfiq və muxtar respublikalarda xalq nəzarəti komitələri, vilayət, şəhər və rayonlarda müvafiq komitələr, həmçinin kənd və qəsəbə sovetləri yanında, müəssisə, kolxoz, idarə, təşkilat və hərbi hissələrdə xalq nəzarəti qrupları və postları yaradılırdı.

Hüquqi cəhətdən bəzi məsələlərin daha yüksək səviyyədə həll olunması üçün Nazirlər Soveti yanında Hüquq Komissiyası Azərbaycan Nazirlər Sovetinin Hüquq komissiyasına çevrildi. Respublikada idarəetmənin müxtəlif sahələri üzrə baş verən və yuxarıda qeyd olunan struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar Azərbaycanın 1937-ci il Konstitusiyasının 48-ci və 55-ci maddələrinə çoxsaylı dəyişikliklər edilmişdi.

50-ci illərdə məhkəmələrlə bağlı bir sıra struktur və fəaliyyət dəyişiklikləri baş verdi. Belə ki, dəmiryol nəqliyyatı və su hövzəsi məhkəmələri birləşdirilərək vahid nəqliyyat məhkəmələri təşkil edildi. Azərbaycanın və Naxçıvanın Ali məhkəmələrinin tərkibində rəyasət heyətləri yaradıldı və onlara müvafiq məhkəmələrin sədrləri və prokurorların protestləri üzrə hökmlərin, qətnamələrin və kassasiya qərarlarının nəzarət qaydasında yenidən baxılması hüququ verildi. 1957-ci ildə xüsusi nəqliyyat məhkəmələri ləğv olunaraq onların aidiyyətində olan işlər ümumi məhkəmə instansiyalarına verildi. Həmin ilin fevralın 12-də İttifaqın Ali Məhkəməsi haqqında verilən Əsasnaməyə uyğun olaraq həmin məhkəmənin nəzarət qaydasında işlərə baxılması üzrə funksiyası xeyli məhdudlaşdırıldı və müttəfiq respublika ali məhkəmələrinin məh-

kəmə fəaliyyətinə nəzarət sahəsində rolu artırıldı.

1958-ci ildə qəbul edilən “SSR İttifaqı, müttəfiq və muxtar respublikaların məhkəmə quruluşu haqqında qanunvericiliyin Əsasları”na uyğun olaraq Azərbaycanın Ali Soveti tərəfindən 1960-cı ilin 8 dekabrında “Azərbaycan SSR məhkəmə quruluşu haqqında” Qanun qəbul edildi. Qanunda ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prinsipləri, vahid rayon və şəhər məhkəməsinin təşkili, xalq hakimlərinin vəkalət müddətinin 3 il əvəzinə 5 ilədək artırılması, məhkəmələrin xalq iclasçılarının iş və yaxud yaşayış yeri üzrə fəhlə, qulluqçu və kəndlilərin ümumi yığıncaqlarında, əsgəri hissələrdə isə hərbi qulluqçuların yığıncaqlarında açıq səsvermə yolu ilə 2 il müddətinə seçilməsi, bütün məhkəmələrdə cinayət və mülki işlərə kollegial baxılması müəyyən edilirdi. Ali Məhkəmənin Plenumu və Rəyasət heyətinin yaradılması, xalq məhkəmələrinin seçicilər qarşısında, yuxarı məhkəmələrin isə müvafiq sovetlər (sessiyalararası dövrdə onların rəyasət heyətləri) qarşısında müntəzəm hesabat vermələri nəzərdə tutulurdu [2, s.478].

Pespublika məhkəmələrinin hakimlərinin və xalq iclasçılarının vaxtından əvvəl geri çağırılması, hakimlərin intizam məsuliyyəti ilə bağlı yeni qanunların qəbulu məhkəmə hakimlərinin öz işlərinə və yerinə yetirdikləri funksiyalara daha məsuliyyətlə yanaşmaları və qanunun keşiyində daha inamla durmalarına xidmət edirdi.

Həmin dövrdə Azərbaycanda respublika Ali Məhkəməsi ilə yanaşı, 1 muxtar respublika Ali Məhkəməsi, 1 vilayət məhkəməsi, 5 şəhər və 51 rayon xalq məhkəmələri yaradılmışdı. Rayon (şəhər) xalq məhkəmələrinin formalaşdırılması həm məhkəmə quruluşu haqqında qanuna, həm də respublika rayon (şəhər) xalq məhkəmələrinin seçkisi haqqında 29 oktyabr 1960-cı il tarixli Əsasnaməyə müvafiq surətdə həyata keçirilmişdi. Qanuna uyğun olaraq respublikanın yuxarı məhkəmələrində birinci instansiya məhkəməsi kimi baxılmalı olan işlərdən başqa qalan bütün cinayət və mülki işlərə rayon (şəhər) məhkəmələrində baxılırdı.

60-cı illərdə qəbul olunmuş silsilə qanunlarla respublika vətəndaşlarının həm qanunçuluğun və hüquq qaydasının pozulmasına qarşı mübarizədə, həm də ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirakının daha da fəallaşdırılması məqsədi güdüldü. Belə ki, yoldaşlıq məhkəmələrinin yaradılması və onlara əmək intizamının pozulması, əxlaqa uyğun gəlməyən, eləcə də birinci dəfə baş verən xırda xuliqanlıq, dövlət əmlakının və ya ictimai əmlakın az miqdarda oğurlanması, vətəndaşların şəxsi mülkiyyətində olan az qiymətli istehlak və məişət şeylərinin birinci dəfə oğurlanması, səhhətin pozulması ilə nəticələnməyən adam döymək, bədənə yüngül xəsarət yetirmək və sair haqqında milis, prokurorluq və məhkəmə orqanlarından daxil olan işlərə baxmaq hüququnun verilməsi; xalq iclasçısı, ictimai ittihamçı və ictimai müdafiəçi qismində məhkəmədə öz vəzifələrini icra etmələri ilə ələqadar fəhlə və qul-

luqçulara xərclərin ödənilməsi, məhkəmədə bu vəzifələri icra etdikləri müddətdə onların əsas iş yerində əmək haqqının saxlanılması həmin məqsədlərə xidmət edirdi [3, s.198].

1955-ci ildə qəbul edilən prokuror nəzarəti haqqında yeni əsasnamə ilə vahid qanunçuluq prinsipi ilə yanaşı, prokurorluq orqanlarının yalnız Baş prokurora iyerarxik təbəçiliyi prinsipi də təsbit edildi. Əvvəlki Əsasnamədən fərqli olaraq, bu qanun həm prokurorluğun mərkəzi orqanlarının, həm də yerli prokurorluqların fəaliyyətini tənzimləmiş oldu. Prokurorluğun əsas vəzifə və funksiyaları konkretləşdirildi. Azərbaycan prokurorunu, Naxçıvan və DQMV-nin prokurorlarını SSRİ Baş prokuroru beş il müddətinə təyin edirdi. Azərbaycan prokurorunun təqdimatı ilə respublika prokurorunun müavinləri, şöbə rəisləri, mühüm işlər üzrə müstəntiqləri, Naxçıvan MSSR və DQMV prokurorlarının müavinləri, Bakı şəhər prokuroru İttifaqın Baş Prokuroru tərəfindən təyin edilirdi. Rayon və şəhər prokurorlarını isə respublika prokuroru SSRİ Baş prokurorunun təsdiqi ilə beş il müddətinə təyin edirdi. Respublika prokurorluğunun bütün digər işçiləri isə Azərbaycan prokuroru tərəfindən təyin edilirdi.

Prokurorluq orqanlarının təşkilindəki digər dəyişiklik 1960-cı ildə nəqliyyat prokurorluğunun ləğv edilməsi və onların funksiyalarının müttəfiq respublikaların prokurorluq orqanlarına verilməsi oldu. 1966-cı ildə hərbi prokurorluq haqqında yeni Əsasnamə təsdiq edildi. İstintaq aparatının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə 1966-cı ilin dekabrında müvafiq qərar qəbul olundu. Qərar istintaq üzərində prokuror nəzarətinin gücləndirilməsini, müstəntiqlərin ixtisas hazırlığının daha da təkmilləşdirilməsini, onların elmi-texniki vasitələri daha geniş tətbiq etmələrini tələb edirdi.

Ümumilikdə məhkəmə və prokurorluq sahəsindəki yeniliklər Ali Məhkəmənin və prokurorluğun nəzarət hüquqlarının genişləndirilməsini, ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin və prokurorluqların (hərbi, nəqliyyat və s.) şəbəkəsinin daraldılmasını və siyasi motivlər üzrə məhkum olunmuş şəxslərin reabilitasiyasının və amnistiyaların həyata keçirilməsini əhatə edirdi.

Baxılan dövrdə konstitusion normaların hüququn və qanunvericiliyin inkişafına təsiri nəticəsində yeni dövrün tələblərinə uyğun olaraq hüququn ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı baxımından çoxsaylı qanun və qərarlar qəbul edilmiş, yeni məcəllələşdirmə işləri aparılmışdı. Sovetlər Birliyinin bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulması, xüsusən də 1968-ci ildə İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq müqaviləni imzalaması konstitusion-hüquqi normaların, eləcə də hüququn ayrı-ayrı sahələrinin müvafiq müddəalarının beynəlxalq normalarla uyğunluğunun təmin edilməsi istiqamətində işlər aparıldı. Belə ki, həmin beynəlxalq aktda insan hüquqlarının geniş dairəsi təsbitlənirdi ki, bu da həmin akta qoşulan iştirakçı-dövlətlər tərəfindən nəzərə alınmalı idi. Məsələn, Sovetlər Birliyində əvvəllər əmək hüquq kimi deyil, mükəlləfiyyət qismində təsbitləndiyi halda, burada əmək hüquq kimi ifadə

olunurdu. Bu baxımdan da sonradan qəbul edilən Konstitusiyada ilk dəfə olaraq İttifaqın Əsas Qanunu beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınan bu müddəasını, yəni əmək hüququnu təsbitləmiş oldu.

Həmin dövrdə müxtəlif qanunvericilik aktlarına, o cümlədən də fəaliyyətdə olan məcəlləşdirilmiş aktlara bir sıra dəyişiklik və əlavələr olunmuşdu. Qanun layihələri respublika Ali Sovetinin qanunvericilik mülahizələri komissiyası və digər komissiyaları tərəfindən hazırlanırdı. Layihələrin hazırlanmasında Ali Sovetin hüquq şöbəsi, respublika Ali Məhkəməsi və prokurorluğu, nazirliklər və mərkəzi idarələr, bəzi elmi idarələr iştirak edirdilər. 1970-ci ilə qədər bu işdə Nazirlər Sovetinin yanındakı hüquq komissiyası da iştirak edirdi. Müxtəlif məsələlərlə bağlı partiyanın MK və hökumətin birgə qərarları da hüququn ayrı-ayrı sahələrinin yeniləşdirilməsinə istiqamətlənmişdi. Yerli sovetlər də qanunla onlara verilən səlahiyyətlər çərçivəsində müvafiq ərazidə yerinə yetirilməsi məcburi olan qərarlar qəbul etmək, onların daimi komissiyaları müvafiq dövlət və ictimai orqanlar, müəssisə, idarə və təşkilatlar tərəfindən baxılması məcburi olan tövsiyələr vermək, müvafiq sovetlərin icraiyyə komitələri isə öz səlahiyyət həddləri daxilində qərarlar qəbul etmək və sərəncamlar vermək hüquqlarına malik idilər.

Bu dövrün hüququnu səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də hakimiyyət təsisatlarının demokratikləşdirməsi, funksiyalarının genişləndirilməsi istiqamətində onların normativ hüquqi modelinin ümumi tərəqqisi ilə yeni qanunları təqdir edən, amma həyata keçirməyən real praktika arasında kəskin ziddiyyətin mövcudluğunda özünü büruzə verirdi. “Arzu olunan və gerçəklikdə olan” arasındakı ziddiyyətlər hakimiyyət təsisatlarının təşkili və fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliyin inkişaf istiqamətlərinin xarakterində özünü daha aydın göstərirdi. Həmin istiqamətlərin əsas məzmunundan hasil olurdu ki, hüquq burada ideoloji təbliğatın heç də adekvat olmayan genişləndirilmiş funksiyasına malik idi. Özü də bu funksiyanın genişləndirilməsi əksər hallarda daha vacib funksiyada – hüququn nizamlayıcı funksiyasında öz mənfi təsirini göstərirdi. Sonuncu funksiyasının normal şəkildə həyata keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyü və ümumiyyətlə, hər hansı normativ tənzimləmədə ontoloji tələbat müxtəlif qurumların fəaliyyətinin hüquqi nizamlanmasının təkamülünün digər istiqaməti üçün bir səbəbə çevrilirdi. Belə ki, qanunvericilikdə hakimiyyət təsisatlarına gerçək səlahiyyət təsiri vasitələrini verə bilməyən qeyri-müəyyənliklərin getdikcə çoxalması real olaraq normativ nizamlanma funksiyasını yerinə yetirən qanun qüvvəli normativ hüquqi aktların həcmnin artmasına gətirib çıxarmışdı. Bu aktların əksəriyyəti ali hakimiyyət orqanı qarşısında hesabatlı olan rəyasət heyətləri, eləcə də digər ali icraedici və sərəncamverici funksiyanı yerinə yetirən orqanlar tərəfindən qəbul olunurdu ki, bu da faktiki olaraq demokratik mərkəziyyət prinsipinin bürokratizmlə əvəzlənməsi demək idi [3, s.201-202].

50-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərində hüququn yeniləşdirilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı və bu tədbirlərin önündə müxtəlif hüquq sahələri üzrə yeni məcəllələşdirmə işlərinin aparılması gedirdi. 30-40 il əvvəl qəbul edilmiş mühüm qanunvericilik aktlarının yeni ictimai münasibətləri tənzim edə bilməməsi və dövrün tələblərinə cavab verməməsi, müxtəlif ictimai-iqtisadi səbəblər yeni məcəllələşdirilmiş aktların tərtib edilməsi zərurətini yaratmışdı. Digər tərəfdən, yeni məcəllələrin işlənilib hazırlanması texniki-hüquqi səbəblərlə də şərtlənirdi: toplanmış külli miqdarda qanunvericilik materialı müəyyən sistemləşmə tələb edirdi. İlk əvvəl – 1958-1961-ci illərdə cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyinin, habelə məhkəmə quruluşu haqqında qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi başa çatdırıldı. 1961-1964-cü illərdə mülki və mülki-prosessual sahə üzrə yeni məcəllələşdirilmiş aktlar qəbul edildi. Sonrakı illərdə nikah və ailə, islah-əmək, torpaq, əmək, mənzil və hüququn digər sahələri üzrə qanunvericiliyin məcəllələşdirilməsi işləri həyata keçirildi.

Həmin dövrdə qanunvericiliyin xronoloji cəhətdən sistemləşdirilməsi üzrə də müəyyən işlər aparılırdı. Bir çox hallarda müxtəlif hüquq sahələri üzrə qanunvericiliyin əsasları və respublika məcəllələri müəyyən hüquq sahəsi üzrə qüvvədə olan aktların hamısını əhatə etmirdi. Buna görə də inkorporasiya aparılarkən bir-birinə zidd olan, sonradan qəbul edilən aktlarla əhatə olunan və ya qüvvəsini itirmiş aktlar ləğv edilir, ya da dəyişdirilirdi. Bu funksiyanı respublika Ədliyyə Nazirliyi (həmin nazirliyin fəaliyyət göstərmədiyi illərdə isə Nazirlər Sovetinin nəzdindəki hüquq komissiyası) həyata keçirirdi.

Azərbaycanda respublikanın Ali Soveti tərəfindən 1964-cü il sentyabrın 11-də qəbul edilmiş Mülki Məcəllədə ümumi qaydalarla yanaşı, mülkiyyət hüququ, öhdəlik hüququ, müəlliflik hüququ, kəşf hüququ, ixtira, səmərələşdirici təklif və sənaye nümunəsi üçün hüquq, vərəsəlik hüququ, xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq qabiliyyəti kimi hüquq institutları əks etdirilmişdi. Mülki Məcəllədə mülki qanunvericiliyin predmeti, qüvvədə olması dairəsi haqqında normalar, vətəndaşların və hüquqi şəxslərin hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti, hüquqi şəxslərin yaranması və xitamı qaydası haqqında normalar, əqdlər haqqında göstərişlər, onların qüvvədə olması şərtləri və etibarsız sayılmasının nəticələri, nümayəndəlik haqqında normalar, iddia müddətinin hesablanması haqqında normalar, dövlət mülkiyyəti haqqında müddəalarla yanaşı, vətəndaşların mülkiyyət hüququ, ümumi mülkiyyət, mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsi və xitamı, habelə onun mülki hüquqi müdafiəsi vasitələri (vindikasiya və neqator) haqqında normalar, öhdəliklərin əmələ gəlməsi, öhdəliklərin icrasının təmini, tələbin güzəşti və borcun köçürülməsi, öhdəliklərin xitamı və öhdəliklərin ayrı-ayrı növləri haqqında (o cümlədən mülki qanunvericilik Əsaslarında müəyyən edilməyən müqavilə və öhdəliklər haqqında) normalar, elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin müəllif-

lərinin şəxsi və əmlak hüquqları, müəlliflik müqavilələri, habelə müəlliflik hüquqlarının mühafizəsi haqqında normalar müəyyən edilmişdi.

Ailə və nikahla bağlı yeni sistemləşdirilmiş qanunun qəbulu bu sahədəki normaların təkmilləşdirilməsinə rəvac vermiş oldu. Belə ki, 1969-cu il Nikah və Ailə Məcəlləsində yalnız VVAQ orqanlarında qeydiyyatdan keçən nikah həqiqi hesab olunurdu. Dini nikahlar etibarsız sayılır və hüquqi əhəmiyyətə malik deyildi. Nikah və ailə məcəlləsinin 15-ci maddəsinə əsasən nikah yaşı 18 yaş müəyyən edilmişdi. Müstəsna hallarda rayon və ya şəhər xalq deputatları soveti icraiyyə komitəsinin razılığı ilə nikah yaşı bir ildən çox olmayan müddətə azaldıla bilərdi. Başqa nikah münasibətində olan, ruhi xəstəlik və ya ağıldan zəiflik nəticəsində fəaliyyət qabiliyyətini itirmiş, habelə yaxın qohumluq münasibətində olan şəxslərin nikah münasibətinə daxil olmalarına qanun yol vermirdi.

Əmək münasibətləri sahəsində həm konstitusion-hüquqi normalarda, həm də onların mahiyyətindən irəli gələn cari qanunvericilik aktlarında bir sıra dəyişikliklər edilmişdi. Həmin dəyişikliklərlə növbəti və əlavə məzuniyyətlər bərpa olunmuş, müəssisələrdə gündəlik məcburi iş vaxtından əlavə işlər ləğv edilmiş, sənaye müəssisələri və tikinti təşkilatlarında işləmək üçün vətəndaşların səfərbərliyi dayandırılmışdı. 1955-ci il avqustunda yeniyetmələrin iş günü qısaldılmış, məzuniyyət müddəti isə bir təqvim ayı müəyyənləşdirilmişdi. İşəməz işləyən 16 yaşdan 18 yaşa qədər olan yeniyetmələrin əməyi yaşlı fəhlələrininki kimi ödənilir, lakin onlara qısaldılmış iş günü üçün əlavə haqq verilirdi. Növbəti ildə yaşı 16-dan aşağı olan şəxslərin işə qəbul edilməsi qadağan olunmuş, müstəsna hallarda həmkarlar ittifaqının yerli komitəsinin razılığı ilə 15 yaşına çatmış yeniyetmələrin işə qəbuluna yol verilmişdi. Fərdi və briqada qaydasında təhsil alan 15-16 yaşlı şagird və həmin yaşda olan fəhlə və qulluqçular üçün 4 saatlıq iş günü müəyyən edilmişdi.

1956-cı ildə müəssisə və idarələrdən özbaşına çıxıb getmək və proqul üstündə işçilərin cinayət məsuliyyəti ləğv olundu və belə pozuntulara görə intizam məsuliyyəti nəzərdə tutuldu. Həmin ilin mart ayında hamiləliyə və doğuma görə məzuniyyət müddəti müəyyən olunmuş qaydada müavinət verilməklə 77 təqvim günündən 112 təqvim gününə qədər artırılmışdı.

Qocalığa görə, əlilliyə görə və ailə başçısını itirməyə görə pensiya növlərini nəzərdə tutan 1956-cı il qanununa görə eyni vaxtda müxtəlif pensiyalar almaq hüququna malik vətəndaşların seçmə əsasında yalnız bir növ pensiya ala bilməsi müəyyənləşdirilmişdi. Dövlət pensiyasının təyin edilməsi üçün vahid meyarlar qismində yaş (kişilər üçün 60, qadınlar üçün isə 55 yaşdan etibarən), əmək stajı (kişilər üçün 25 il, qadınlar üçün 20), orta aylıq əmək haqqı çıxış edirdi. Qanun minimum və maksimum pensiya ödənişlərini müəyyən etmiş, azmaaslı işçi kateqoriyaları üçün pensiya tarifləri qaldırılmışdı. Pensiyalardan vergi tutulmasına yol verilmirdi. Qanun işdə uzunmüddətli fa-

silə ilə əlaqədar olaraq iş stajının itirilməsini nəzərdə tutmurdu. Zəruri iş stajına malik olan işçilərin müəyyən olunmuş yaşa çatana qədər işdən əl çəkdikləri halda belə, həmin yaşa çatdığı andan etibarən pensiya almaq hüququ qanunla təsbit edilirdi.

1957-ci il yanvarında əmək şikəstliyi və ya peşə xəstəliyi nəticəsində əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinətin miqdarı artırılmışdı. Həmin müavinət iş stajından asılı olmayaraq əmək haqqının 100 faizi həcmində işçilərə, o cümlədən həmkarlar ittifaqının üzvü olmayan işçilərə verilməli idi. Stasionar müalicədə (xəstəxanada, klinikada, hospitalda, dispanserdə) olan müddətdə əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirməyə görə müavinət işçilərə tam həcmdə verilməli idi.

“Əmək mübahisələrinə baxılması qaydası haqqında” 1957-ci ildə qəbul edilən Əsasnaməyə görə əmək mübahisələri komissiyaları, həmkarlar ittifaqının fabrik, zavod və yerli komitələri və xalq məhkəmələri əmək qanunvericiliyinin pozulması zəminində baş verən mübahisələrin həlli üzrə müvafiq instansiyalar hesab edilirdilər. 1958-ci ilin iyulunda həmkarlar ittifaqlarının yerli komitələrinin hüquqları genişləndirilmiş onların üzərinə müəssisə idarəçiliyi tərəfindən əmək qanunvericiliyinin və təhlükəsizlik texnikası qaydalarının yerinə yetirilməsinə, ticarət və ictimai işə müəssisələrinin işinə, əməyin düzgün ödənilməsinə və s. nəzarət etmək vəzifəsi qoyulmuşdu.

60-cı illərdə əmək hüquq münasibətləri ilə bağlı qəbul olunmuş normativ aktlarda bütün fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı azaldılmadan yeddi və altı saatlıq iş gününə keçirilməsi başa çatdırılmış, iki istirahət günü ilə beşgünlük iş həftəsinə keçilmiş, müəssisə və tikintilərdə əməyin mühafizəsi tədbirlərinin, eləcə də kollektiv müqavilələrin hüquqi əhəmiyyətinin gücləndirilməsi ilə əlaqədar məsələlər öz əksini tapmışdı. Sonradan qəbul olunan *Əmək Qanunları Məcəlləsi* milliyyətindən və irqindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların əmək sahəsində hüquqlarını bərabərləşdirir, qadınlara əmək, onun ödənilməsi, istirahət və sosial təminat sahəsində kişilərlə bərabər hüquqlar verir, işçilərin əmək hüquqlarının hərtərəfli mühafizəsini nəzərdə tuturdu.

Torpaq hüquq münasibətlərinin inkişafında təbiətin mühafizəsi haqqında qanunlar və torpaq qanunvericiliyinin əsasları əhəmiyyətli yer tuturdu. 60-cı illərin əvvəlində yeraltı sərvətlərin, meşələrin, suların və s. mühafizəsi haqqında bir sıra aktlar qəbul edildi. Bundan əlavə, ümumilikdə təbiətin mühafizəsi haqqında xüsusi qanunlar qəbul olundu. Bu qanunlarla torpağın, yeraltı və yerüstü sərvətlərin, suların, meşələrin, yaşıllıqların, nadir təbiət obyektlərinin, dövlət qoruqlarının, kurort yerlərinin, təbii yaşıl sahələrin, canlı aləmin və s. mühafizəsi nəzərdə tutulurdu. Təbii sərvətlərin hüquqa zidd olaraq məhv edilməsində və ya korlanmasında bilavasitə təqsirkar olan idarə və təşkilat rəhbərləri, habelə vətəndaşlar üçün məsuliyyət müəyyən edilmişdi. Təbiətin mühafizəsində ictimai təşkilatların, geniş zəhmətkeş kütlələrin cəlb olunma-

sına xüsusi önəm verildi.

Kolxoz münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi istiqamətindəki işlər davam etdirilirdi. 1953-cü ilin avqustunda qəbul edilən kənd təsərrüfatı vergisi haqqında yeni qanunla gəlir hesabı deyil, hektar hesabı vergi tədiyələri müəyyən olundu. Bunun da nəticəsində həm kollektiv, həm də şəxsi təsərrüfatlara qoyulan vergi prosesi yüngülləşdirildi.

1956-cı il martında kolxozçulara kənd təsərrüfatı artelinin nizamnaməsinin bir sıra müddəalarını özlərinin ümumi yığıncaqlarında dəyişdirmək və ona əlavələr etmək hüququ verildi. Həyatı sahələrin həcmi, şəxsi mülkiyyətdə olan heyvanların sayını, əmək günlərin minimumunu müəyyən etmək, artelə qəbul etmək və onun üzvlüyündən xaric etmək hüquqları kolxozların özlərinə həvalə edildi. Bununla belə, nizamnamənin ümumi prinsipləri (torpaq fondunun bölünməzliyi və b.) qüvvəsini saxlayırdı.

Kolxoz hüququnda baş verən dəyişikliklər ilk növbədə istehsalın və idarəetmənin təşkili üzrə kolxozların hüquqlarının genişləndirilməsini; tədarük və ödənişlər üzrə məcburi normativlərin ləğvini; kolxoz üzvlüyünə qəbul və çıxarılma, şəxsi həyatı təsərrüfatların həcmi müəyyənləşdirilməsi məsələlərində “kolxoz demokratiyasının” genişləndirilməsini əhatə edirdi.

1958-ci il iyununda kolxozlar tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının məcburi tədarükü ləğv edilir və onlar dövlət sifarişləri (satınalmaları) ilə əvəz olunur, məhsulun satınalma qiymətləri yüksəldilir. Yeni sistemə görə kolxozlar öz məhsullarını ölkənin müxtəlif zonaları üzrə fərqli qiymətlərlə dövlətə satırdılar. Eyni zamanda kolxozlarda əməyin ödənilməsi prinsipində dəyişikliklər edildi: kolxozçulara aylıq avans verilməsinə və əməyin diferensial qiymətləndirilməsi (tarifləri) üzrə pul ödənişi formasına keçildi. Kolxozların böyüdülməsi, onun sənaye əsaslarının yaradılması və “şəhər və kəndin yaxınlaşması” ideologiyasına uyğun tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı islahatlar da keçirilirdi.

Kolxozçular üçün 1959-cu ildən başlayaraq pensiyalar müəyyən edildi ki, bu da vahid pensiya təminatı sisteminin həyata keçirilməsinin başlanğıcı idi. Bununla əlaqədar 1964-cü ildə xüsusi olaraq qəbul edilmiş qanunla kolxoz üzvlərinə verilən pensiyaların və müavinətlərin xarakteristikası açıqlanırdı.

1969-cu ildə qəbul edilmiş kolxozun yeni *Nümunəvi Nizamnaməsi* kolxozların təsərrüfat müstəqilliyini və təşəbbüsünü xeyli genişləndirirdi. Nizamnaməyə görə kolxozun əsas və dövriyyə fondlarına, yəni kolxoz üzvləri arasında bölüşdürülməyən fondlara ayırmaların həcmi haqqında məsələni dövlət orqanları deyil, kolxozçuların özləri həll edirdilər. Bundan başqa, təsərrüfat fəaliyyəti planı (əkin sahələrinin həcmi, mal-qaranın miqdarı, görülməli işlərin müddətləri və s.) yuxarıdan deyil, dövlətə kənd təsərrüfatı məhsulları satışının sabit planı əsasında kolxozun özü tərəfindən müəyyən edilirdi [2, s.471].

Kolxoz mülkiyyətinin ümumxalq mülkiyyəti ilə yaxınlaşmasının hüquqi

əsaslarının yaradılması da yenilik idi. Kolxozlar kolxozlararası və dövlət-kolxoz müəssisələri və təşkilatlarında iştirak etmək hüququ əldə etdilər ki, bu da bir kolxozun gücü çatmayan vəzifələrin həlli üçün bir sıra kolxozların və dövlət müəssisələrinin səyini birləşdirməyə imkan verirdi. Nizamnamədə təminatlı ödənişlə ictimai təsərrüfatda işləmək, kolxozların kənd təsərrüfatı istehsalına zərər vurmada özünün əmək ehtiyatlarından və yerli xammaldan istifadə etmək əsasında yardımçı müəssisə və istehsal sahələri yaratmaq, kolxozun işlərinin idarə olunmasında fəal iştirak etmək və s. kimi hüquqlar təsbit olunmuşdu. Nümunəvi nizamnamə əsasında kolxozlar təsərrüfatlarının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla öz nizamnamələrini işləyib hazırlamalı idilər.

Dövlətin cinayət və cəza siyasəti çoxsaylı yenilikləri ehtiva edirdi. Cinayət Məcəlləsində ictimai əmlakın talanmasının diferensial növlərini və onlara müvafiq cəza növlərini nəzərdə tutan maddələr ləğv olunmuşdu. 1953-cü ilin martında verilən amnistiya haqqında fərmanın əsasında qəbul edilmiş normativ aktlarda bir sıra vəzifə, təsərrüfat, məişət cinayətlərinə görə nəzərdə tutulan cinayət məsuliyyətinin inzibati və intizam məsuliyyəti ilə əvəzlənməsinin əsasları müəyyən edildi. Bütövlükdə götürdükdə, cinayət hüququnun inkişafında aşağıdakı əsas istiqamətlər sırasında cinayət hüququnun ümumən “liberallaşdırılması”-nı (amnistiya, ölüm cəzasının ləğvi, realibilitasiya prosesləri və s.); bir sıra cinayət tərkibləri üzrə cəzaların yumşaldılmasını, azadlıqdan məhrum etmənin maksimum müddətinin azaldılmasını; analogiya və obyektiv təqsirləndirmə prinsiplərinin ləğvinə; vaxtından əvvəl şərti azad etmə qaydasının tətbiqini; qanunçuluq prinsipinin möhkəmləndirilməsini (təqsirsizlik prezumpsiyası, “qanunun geriyə qüvvəsi yoxdur” və s. formada) qeyd etmək olar.

1958-ci ildə qəbul olunan cinayət qanunvericiliyinin Əsasları “xalq düşməni” anlamını ləğv etdi, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunma üçün yaş həddini artırdı, ölkə hüduqlarından çıxarılmanı, əlavə cəza tədbiri kimi seçki hüquqlarından məhrum etməni aradan qaldırdı və bir çox yeni normalar müəyyən etdi. 1960-cı il dekabrın 8-də Azərbaycanda bu sahədə sayca üçüncü məcəllələşdirilmiş akt qəbul edildi və yeni Cinayət Məcəlləsinin ümumi və xüsusi hissələrində əvvəlki məcəllələrdən fərqli normalar öz əksini tapdı. Belə ki, burada cinayətin yeni anlayışı, dövləti cinayətlərin iki qrupa – xüsusilə təhlükəli dövləti cinayətlər və sair dövləti cinayətlərə ayrılması, əvvəllər qüvvədə olan analogiya prinsipinin ləğvi, cəzaların fərdiləşdirilməsi və cinayət məsuliyyətinin təqsirin dərəcəsi ilə əlaqəliliyi prinsipi, obyektiv təqsirləndirmə prinsipinin, yəni cəzanın təqsirlilik faktı nəzərə alınmadan (“sosial təhlükəli” hesab edilmiş şəxslərə, təqsirləndirilənin qohumlarına və s.) tətbiq edilməsinin ləğvi və s. kimi məsələlər təsbitləndi.

Cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddi 14-dən 16-ya qaldırıldı. 14 yaş həddi isə yalnız ən ağır cinayətlərin (quldurluq, zorlama və s.) törədilməsi hallarında cinayət məsuliyyətini yaradırdı. Azadlıqdan məh-

rumetmənin maksimum müddəti 25 ildən 15 ilə endirildi. Qanun törədilmiş əməlin və ya onu etmiş şəxsin “ictimai təhlükəli xarakteri” aradan qalxdığı hallarda həmin şəxsin cinayət məsuliyyətindən tam azad olunmasına yol verirdi. Məcəllə ilə “nümunəvi davranış və əməyə vicdanlı münasibət” göstərmiş məhkumların vaxtından əvvəl şərti azad etmə qaydası da müəyyən edilmişdi.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra hüquqi aktlar qəbul edilmişdi. 1958-ci il dekabrında qəbul edilən İttifaq və müttəfiq respublikaların cinayət mühakimə icraatının Əsasları respublikalarda yeni məcəllələrin hazırlanması üçün zəmin yaratdı. Buna uyğun olaraq 1960-cı il dekabrın 8-də qəbul edilən Azərbaycan SSR Cinayət-Prosesual Məcəlləsində cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, proses iştirakçılarının hüquq və vəzifələri, sübut etmə haqqında əsas müddəalar, cinayət törətməkdə müqəssir bilinənlərə qarşı qətiimkan tədbirlərinin tətbiqi, prosesual müddətlər və məhkəmə məsrəfləri əks etdirilmişdi.

Məcəllədə cinayət mühakimə icraatının aşağıdakı prinsipləri təsbit edilmişdi: ədalət mühakiməsi yalnız məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir; bütün vətəndaşlar qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdirlər; hakimlər müstəqildirlər və yalnız qanuna tabedirlər; təqsirləndirilən şəxs müdafiə hüququna malikdir; mühakimə icraatı aşkar səciyyə daşıyır; məhkəmə işlərə kollegial surətdə baxır və bütün sübutları tam həcmdə qiymətləndirir; mühakimə icraatı milli dildə aparılır. Cinayət-prosesual məcəlləyə sonradan cinayət prosesin iştirakçılarının hüquqları, xüsusən də müdafiəçilərin iştirakı, hüquq və vəzifələri ilə, həmçinin ibtidai istintaq aparılmasının şərtləri və s. məsələlərlə bağlı bir sıra dəyişikliklər və əlavələr edilmişdi.

Mülki mühakimə icraatının təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq hüquqi tədbirlər həyata keçirilmiş, bu sahədə yeni məcəllələşdirilmiş akt işlənib hazırlanmışdı. 1964-cü il sentyabrın 11-də qəbul edilən Azərbaycan SSR Mülki-Prosesual Məcəllə mülki mühakimə icraatının prinsiplərini, mülki prosesin iştirakçılarının dairəsini, mühakimə icraatının mərhələlərini, hər bir mərhələ üçün xarakterik olan prosesual hərəkətləri və münasibətləri, icraatın növlərini (iddia icraatı, inzibati hüquq münasibətlərindən əmələ gələn işlər üzrə icraat, xüsusi icraat), beynəlxalq xüsusi hüquq məsələlərini, yəni xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin mülki prosesual hüquqlarını, əcnəbi dövlətlərə verilən iddiaları, əcnəbi məhkəmələrin məhkəmə tapşırıqları və qətnamələrini, beynəlxalq müqavilələri tənzimləyən normalardan ibarət idi. Məcəlləyə icra sənədləri üzrə tələb yönəldilə bilməyən əmlak növlərinin siyahısı və münisiflər məhkəməsi haqqında əsasnamə əlavə kimi daxil edilmişdi. Mülki mühakimə icraatı qaydasında mülki hüquq münasibətləri ilə yanaşı, ailə, əmək, kolxoz, torpaq münasibətlərindən törənən, eləcə də inzibati hüquq münasibətlərindən əmələ gəlməklə məhkəmələrin səlahiyyətlərinə aid olan mübahisələrə, xüsusi icraat işlərinə də baxılırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR Qanunları və Azərb. SSR Ali Soveti Rəyasət heyətinin Fərmanları məcmuəsi (1968-1985-ci illər). - Bakı. - 1986.
2. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2023 (2015). - 588 s.
3. İsmayılov X.C. Azərbaycan Respublikasının konstitusion inkişafı. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2024. - 416 s.
4. Məlikova M.F. Naxçıvan Muxtar Respublikasının konstitusion inkişafının bəzi aspektləri. // Bakı Universitetinin Xəbərləri. sosial-siyasi elmlər seriyası. – Bakı, - 2004. - №3. - s.5-18.
5. Uygur Coşgun. Dündən Bugünə Anayasacılık. Ankara. Hukuk gündemi. - № 2. - s.24-30.
6. Антология памятников права народов Кавказа. Правовые памятники Азербайджана. Т.19. (сост. М.Ф.Меликова. Х.Д.Исмаилов. Т.К.Зейналова). Учебное пособие. – Баку: Elm və Təhsil, - 2021. - 824 с.
7. Алиев А. Конституционное развитие Азербайджанской ССР. – Баку: - 1976. - 126 с.
8. Алиев Ш.М. Грамматика конституционализма. – Баку: Bestpack, - 2016. - 894 с.
9. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. - Москва, - 1993 (1965), - 303 с.
10. Баев В.Г. Конституционализм как понятие и научная проблема// Юридический журнал. - 2018. - №3. - с.44-63.
11. Вагабов А.А. Конституция Азербайджанской ССР 1937 г. и ее развитие. Баку. 1968.
12. Верт Н. История Советского государства. Перевод с французского. – Москва: Инфра-Москва, - 2001. - 544 с.
13. Данилов А.А. Конституционный проект 1962—1964 гг. // Власть и общество в России. XX век. – Тамбов, - 1999. - 256 с.
14. Ешков Г.С. Укрепление политических основ советского государства. – Москва: Мысль, - 1983. - 296 с.
15. Кара-Мурза С.Г. История государства и права России. – Москва: Былина, - 2002. - 524 с.
16. Сосенков Ф.С. Конституционно-правовые принципы советского федерализма //Genesis. исторические исследования. - 2021. - № 11. - с.30-45.
17. Michel Rosenfeld, Andras Sajo, Susanne Baer, Norman Dorsen. “Comparative constitutionalism” West Academic Publishing. - 2003. - 1383 s.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ ЭВОЛЮЦИИ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (50-60-е ГОДЫ XX ВЕКА)

Х.Дж.ИСМАЙЛОВ

РЕЗЮМЕ

Начиная со второй половины прошлого века в общественно-политической жизни Азербайджана сложились условия для относительного оживления деятельности общественных организаций и органов государственной власти, не затрагивая при этом основных принципов существующей политической системы - однопартийности, верховенства Коммунистической партии над всеми государственными институтами. В то время доктрина «общенародного государства», сформированная в контексте идеологии «перехода к коммунистическому обществу», отражала элементы как преемственности предыдущей доктрины пролетарской диктатуры, так и нового понимания задач социальной деятельности государства и политического развития. Расширение представительства граждан в политической системе страны через Советы было связано с определенным ограничением принципа политического монизма. Многочисленные изменения в организации и

деятельности институтов власти и управления, а также судебной системы, в социально-культурной и экономической сферах неизбежно вели к обновлению конституционного законодательства. В связи с этим целью написания статьи является раскрытие сути этих изменений. В статье с использованием метода историко-сравнительного анализа и метода системного, интегративного подхода обращается внимание на процессы, происходившие на рассматриваемом историческом этапе развития конституционализма в нашей республике. При этом в контексте вступающих в новую стадию социалистических отношений исследуется содержание новых подходов к управлению обществом и государством, социально-экономические, политические и культурные права граждан, новые правовые основы конституционного законодательства в целом.

Ключевые слова: эволюция советского конституционализма, доктрина «общенародного государства», демократический централизм, конституционные изменения, политический монизм, гражданские права, бюрократия, номенклатурная система, коллективизм.

SOME ASPECTS OF THE HISTORICAL AND LEGAL EVOLUTION OF CONSTITUTIONALISM IN AZERBAIJAN (50-60s OF THE 20TH CENTURY)

Kh.J.ISMAYILOV

SUMMARY

Beginning in the second half of the last century, conditions have emerged in the socio-political life of Azerbaijan for a relative revival of the activities of public organizations and government bodies, without affecting the basic principles of the existing political system - the one-party system and the supremacy of the Communist Party over all state institutions. At that time, the doctrine of the "people's state", formed in the context of the ideology of the "transition to a communist society", reflected elements of both the continuity of the previous doctrine of the proletarian dictatorship and a new understanding of the tasks of the social activity of the state and political development. The expansion of the representation of citizens in the country's political system through the Soviets was associated with a certain limitation of the principle of political monism. Numerous changes in the organization and activities of government and governance institutions, as well as the judicial system, in the socio-cultural and economic spheres inevitably led to the renewal of constitutional legislation. In this regard, the purpose of writing this article is to reveal the essence of these changes. The article, using the method of historical-comparative analysis and the method of systemic, integrative approach, draws attention to the processes that took place at the considered historical stage of development of constitutionalism in our republic. At the same time, in the context of socialist relations entering a new stage, the content of new approaches to the management of society and the state, the socio-economic, political and cultural rights of citizens, the new legal foundations of constitutional legislation as a whole are studied.

Keywords: evolution of soviet constitutionalism, doctrine of the "people's state", democratic centralism, constitutional changes, political monism, civil rights, bureaucracy, nomenklatura system, collectivism.

**ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ –
DÖVLƏTLƏRİN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ ÖHDƏLİKLƏRİNİN
ZƏRURİ ŞƏRTİ KİMİ: YUMŞAQ HÜQUQDAN (SOFT LAW)
BƏRK HÜQUQA (HARD LAW) DOĞRU İNKİŞAF**

R.K.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
rahim_bdu@mail.ru

Tədqiqatın əsas məqsədini tövsiyə xarakterli normaları (soft law), beynəlxalq müqavilələri, beynəlxalq hüququn ümumtənzim prinsiplərini və normalarını, hüquqi standartları, beynəlxalq təşkilatların hüquqi aktlarını, beynəlxalq konfransların aktlarını, beynəlxalq öhdəliklər doğuran birtərəfli aktları kompleks şəkildə təhlil etməklə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətlərin beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinin zəruri şərti və tələbi kimi çıxış edən hüquqi məsuliyyət institutunun mahiyyətini və əhəmiyyətini açıqlamaqdan ibarətdir.

Məqalədə qeyd olunur ki, ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi insanın yaşamaq hüququ və onun sağlamlığı ilə birbaşa əlaqəyə malikdir. Başqa sözlə ifadə etsək, ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi prinsip etibarı ilə elə insanın həyat və sağlamlığının qorunması deməkdir. Bu qarşılıqlı vəhdətin və asılılığın təmin edilməsi isə beynəlxalq birliyin prioritet vəzifəsi olmalıdır. Ətraf mühitin mühafizəsinin zəruriliyinə antroposentrik, yəni insan və təbiətin qarşılıqlı münasibətlərində insanın rolunun mütləqləşdirilməsi nöqteyi-nəzərindən deyil, biosentrik və ekosentrik sintezdən yanaşılmalıdır. Bu qarşılıqlı əlaqə və asılılıq hüquqi məsuliyyət rejiminin müəyyənləşdirilməsini də tələb edir. Ətraf mühitə qarşı törədilən hüquq pozuntularına görə məsuliyyət prinsip etibarı ilə: beynəlxalq öhdəliklərə əməl olunmaması nöqteyi-nəzərindən beynəlxalq hüquqi, təqsirin formaları nəzərə alınmaqla cinayət hüquqi, vurduğu zərərin həcmi və xarakterinə görə mülki hüquqi məsuliyyət doğurur.

Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə hüquqi məsuliyyət rejiminin vacibliyini şərtləndirən beynəlxalq normaların implementasiya prosesi hal-hazırda aşağıdakı problemlərlə müşayiət olunur: a) bu sahədə beynəlxalq normaların çoxluğu, müxtəlifliyi və intensiv dinamikası; b) implementasiyanın optimal üsullarını seçmək; c) implementasiya prosesində hüquq və siyasət arasında balansı təmin etmək.

Açar sözlər: ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji təhlükəsizlik, əlverişli ətraf mühit hüququ, beynəlxalq ekoloji siyasət konsepsiyası, beynəlxalq hüquq, dayanaqlı inkişaf məqsədləri, beynəlxalq hüquqi məsuliyyət, Ətraf mühitin problemlərinə dair 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsi, 1992-ci il İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası, cinayət məsuliyyəti, mülki-hüquqi məsuliyyət, təcavüz, ekoloji standartlar.

<https://doi.org/10.30546/209300.305.2025.3.010>

I. ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ VƏ EKOLOJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ ƏMƏKDAŞLIĞIN YARANMASINA STİMUL VERƏN SƏBƏBLƏR

XXI əsrin üzləşdiyi və eyni zamanda dövlətlərin beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığını zəruri edən ən ciddi qlobal problemlərindən biri də ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasıdır. Bu problemin yaranmasına stimulyerən səbəblərin böyük əksəriyyəti insan fəaliyyəti ilə şərtlənir və nəticədə ətraf mühit zərərli təsirlərin hədəfinə çevrilir. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən *ətraf mühitə zərərli təsir* dedikdə – ekoloji sistemin ayrı-ayrı komponentlərinin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişməsinə, ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olan kimyəvi və bioloji, zərərli fiziki, texniki, dağ-mədən işlərində texnologiyanın pozulması, təbii resurslardan israfçılıqla istifadə edilməsi ilə müşayiət olunan vəziyyət başa düşülür (8). Ətraf mühitə zərərli təsir edən hallar sırasına silahlı münaqişələri də daxil etsək, ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində bəşəriyyətin üzləşmiş olduğu problemlərin nə qədər mürəkkəb və çətin olduğunun şahidi ola bilərik.

İnsanla təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi qədim dövrlərdən başlamış, lakin elmi-texniki tərəqqinin dinamik inkişafına yönəlik iqtisadi fəaliyyətin daimi kəmiyyət və keyfiyyət artımı insan cəmiyyətinin ətraf mühitə təsirini daha da sürətləndirmişdir. Məhz insanların antropogen fəaliyyəti nəticəsində bir çox bitki və heyvan növləri yoxolma təhlükəsi ilə üzləşmiş, Dünya okeanı neft və d. tullantılarla genişmiqyaslı çirklənməyə məruz qalmış, Yer in ozon təbəqəsi məhv edilmiş, Amazonda və başqa münbit coğrafi ərazilərdə vəhşi tropik meşələrin kütləvi şəkildə qırılması həyata keçirilmiş, qlobal istiləşmənin səbəbi olaraq Antarktidada buz örtüyünün sürətlə əriməsi baş vermiş və sonda bu kimi d. antropogen hallar ekoloji tarazlığın pozulmasına, bioloji müxtəlifliyin sürətlə məhv edilməsinə, ərazilərin səhrələşməsinə, ciddi xəstəliklərin meydana gəlməsinə zəmin yaratmış və beləliklə də insan öz əməli ilə özünün həyat və sağlamlığını təhlükə altına salmışdır.

Bundan başqa, silahlı münaqişə və ya hərbi işğal zamanı təbii sərvətlərin talanması, floranın (meşələrin və d. bitki örtüyünün geniş miqyaslı qırılması), faunanın məhv edilməsi, hətta süni böhranların yaradılması yolu ilə ətraf mühitə qəsdən ziyan vurulur (25. 623). Yuqoslaviya hadisələri zamanı NATO-ya məxsus hava qüvvələri tərəfindən həmin ölkənin ərazisində mülki obyektlərlə yanaşı, Luçanada *Milan Blagoeviç* kimya kompleksinin, Smederovo, Priştin və Somboredə *Yugopetrol*, Belqrad, Kralevo, Priştində *Beopetrol*, Somboredə *Naftagas* neft anbarlarının, Pançevoda neft-kimya və kimya zavodlarının, Novi Sad şəhərində neftayırma kompleksinin bombalanması

ölkənin neft-sənaye potensialının 70 %-ə qədər məhv edilməsi ilə nəticələnmişdir. Sənaye obyektlərinin dağıdılması və yanğınlar nəticəsində yalnız Yuqoslaviyada deyil, həm də qonşu ölkələrin ərazisində atmosferin, suyun və torpağın dioksinlər, kükürd və azot birləşmələri kimi xüsusi zəhərli maddələrlə çirklənməsi qeydə alınmışdır. Atmosferə atılan zəhərli maddələrin, xüsusən dioksinlərin kanserogen birləşmələrinin küləklə uzun məsafələrə daşınması nəticəsində təkcə 1999-cu ilin aprel ayında Şimali Yunanistan üzərində havada dioksin səviyyəsi normanı 10 dəfə, may ayında isə 15 dəfə aşmışdır (27. 237).

Ermənistanın otuz ilə yaxın davam edən işğalı dövründə də ölkəmizin ekoloji təhlükəsizliyinə, ümumilikdə isə regionun ekosisteminə ciddi zərər vurulmuşdur. İşğalın nəticəsi olaraq həyati əhəmiyyətli təbiət obyektləri, xüsusən şirin su hövzələri, çaylar, münbit və məhsuldar ərazilər, meşə massivləri, məsələn, Zəngilan rayonunda və işğal altında olmuş d. ətraf rayonlarda dünya miqyasında nadir təbiət obyektləri sırasına daxil olan məşhur “Xan çinar” ağacları qəsdən məhv edilmiş, beləliklə də Azərbaycanın ekologiyası məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Təcavüzkar Ermənistanın Azərbaycana qarşı həyata keçirdiyi məqsədli *“ekoloji təcavüz”* siyasətinin beynəlxalq hüququn ümumtəamul edilmiş prinsiplərinə və normalarına zidd olması Avropa Şurası Parlament Assambleyasının *“Azərbaycanın cəbhəyanı bölgələrinin sakinlərinin sudan qəsdən məhrum edilməsi”* haqqında 26 yanvar 2016-cı il tarixli 2085 sayılı Qətnaməsində (44) öz təsdiqini tapıb. Qətnamədə Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan ərazisində yerləşən Sərsəng su anbarının cari vəziyyətinin yeni humanitar böhran yarada bilməsi ehtimalı qeyd olunmuş və Ermənistan hakimiyyətindən su ehtiyatlarından *“siyasi təsir aləti və ya təzyiq vasitəsi kimi istifadəni dayandırması”* tələb edilmişdir. Bundan başqa, süzügedən Qətnamədə Ermənistanın Dağlıq Qarabağı və Azərbaycan Respublikasının bitişik rayonlarını işğal etməsi faktının *“Aşağı Qarabağ vədisində yaşayan Azərbaycan vətəndaşları üçün də analogi humanitar və ekoloji problemlər”* yaratmasına dair narahatlıq ifadə edilir. 2085 sayılı Qətnamədə Beynəlxalq çayların suyundan istifadə haqqında 1966-cı il Helsinki və 2004-cü il Berlin Qaydalarına istinad edilməklə, sudan istifadə hüququnun əhəmiyyəti və dövlətlərin bu hüququ təmin etmək öhdəliyi yurğulanır.

Ermənistan Azərbaycana qarşı məqsədli transsərhəd ekoloji zərər siyasətini özünün ərazisi vasitəsilə də həyata keçirib və bu qanunsuz fəaliyyət əfsuslar olsun ki, indinin özündə də davam edir. Araz çayının və onun qolu Oxçuçayın sahilələri və dib çöküntüləri dağ-mədən sənayesinin tullantıları, xüsusilə kimyəvi və radiasiyalı tullantılarla məqsədli şəkildə çirkləndirilir ki, bu da BMT-nin *Transsərhəd kontekstində ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi haqqında* 1991-ci il, *Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi haqqında* 1992-ci il Konvensiyalarının, eləcə

də 1992-ci il Konvensiyaya edilən 1999-cu il tarixli *Su və sağlamlıq haqqında* Protokoldan irəli gələn öhdəliklərin kobud şəkildə pozulmasıdır.

Dünyanın hansı coğrafi regionunda baş verməsindən və törədilməsindən asılı olmayaraq ətraf mühitin qəsdən və məqsədli şəkildə degradasiyasına və məhvinə yönəlik istənilən insan fəaliyyəti həm konkret ərazidə yerləşən dövlətin, həm region dövlətlərinin, bütövlükdə isə dövlətlərarası sistemin ekoloji təhlükəsizliyinə qarşı yönələn təhlükə kimi nəzərdən keçirilməlidir. Ona görə ki, ətraf mühitə qarşı edilən qəsd ətraf mühitlə insanın qarşılıqlı bağlılığına ciddi zərər vurur və son nəticədə həm bizi əhatə edən təbiətin sabit durumu, həm də insanın həyat və sağlamlığı üçün real təhlükələr yaranır. Odur ki, beynəlxalq birliyin əsas hərəkətverici aktoru hesab olunan dövlətlər qlobal miqyasda ətraf mühitin mühifizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasının təkmil siyasi, hüquqi, iqtisadi, humanitar, texniki, elmi-nəzəri və konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanmasında, təkmilləşdirilməsində və bu hədəflərin real şəkildə həyata keçirilməsində maraqlı olmalıdırlar. Bir haldakı söhbət müasir dövrün ən ciddi qlobal problemi` hesab olunan ekoloji tarazlığın və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasından gedir.

Qeyd olunan fikirlərin yekunu olaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, hal-hazırda üzləşmiş olduğumuz ekoloji problemlər əslində bəşəriyyətin yaranması və mövcud olmasından bizi addım-addım təqib edən problemdir. Bu problemin həll edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, hazırda insanın antropogen fəaliyyəti nəticəsində qlobal iqtisadi-ekoloji sistemin degradasiyası geniş miqyas almışdır. Təbii resurslardan qeyri-rasional istifadə, su və mineral xammal ehtiyatlarının azalması və tükənməsi, münbit və məhsuldar torpaqların eroziyası, səhrələşmə, tropik meşələrin qırılması, havanın temperaturunun artması, ozon qatının deşilməsi, sənaye tullantılarının tələb olunan səviyyədə idarə olunmaması, biomüxtəlifliyi, meşələrin, flora və faunanın lazımi səviyyədə qorunmaması və d. kəskin iqlim dəyişiklikləri qlobal ekoloji problemlər hesab olunur. Bu antropogen təsirlər sözün həqiqi mənasında ətraf mühitin, təbii sərvətlərin, biosferin, ekosistemlərin, flora və faunanın normal ahəngini tamamilə pozmuş və çox ciddi ekoloji disbalansa səbəb olmuşdur. Odur ki, elmi ədəbiyyatda ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinə qlobal səviyyədə münasibət ən optimal yanaşma üsulu kimi qəbul edilir, baxmayaraq ki, ətraf mühitin mühafizəsi ölkə və regional səviyyədə də həyata keçirilir. Qlobal yanaşma konsepsiyasının tərəfdarları öz arqumentlərini o faktlarla əsaslandırırlar ki, atmosfer, dünya okeanı ümumbəşəri sərvətlərdir və buna görə də bu sərvətlərin mühafizəsi, ekoloji tarazlığın və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi yalnız dövlətlərin əməkdaşlığı müstəvisində həll oluna bilər (13.10-11; 28. 658-659).

Eyni zamanda, insanın ətraf mühitə bağlılığı və münasibəti dərk olunan davranış forması kimi onun şüurunda, mədəniyyətində, gündəlik həyat

tərzində maddiləşməli və ekoloji mədəniyyətə çevrilməlidir. XXI əsrdə elmi-texniki tərəqqinin sürətli və dinamik inkişafı, İKT, İnternet, robot, nanotexnologiyanın insan həyatının bütün sferalarına integrasiyası cəmiyyətin şüurunda təbiətə, onun sərvətlərinə, floraya, faunaya yaradıcı münasibətin formalaşmasını tələb edir. Yəni, insanlarda mədəniyyətin, sivilizasiyanın yeni növü - *ekoloji mədəniyyət* formalaşmalıdır, əks təqdirdə insanların təbiətə olan neqativ münasibəti heç vaxt dəyişməyəcəkdir (14. 651-652).

II. BEYNƏLXALQ EKOLOJİ SİYASƏT KONSEPSİYASI VƏ ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinə global səviyyədə münasibət ən optimal yanaşma üsulu kimi qəbul edilir. Bu isə dövlətlərdən və beynəlxalq təşkilatlardan zəruri hüquqi və təşkilati xarakterli tədbirlərin görülməsini tələb edir. Müasir dövrün global problemlərindən biri olaraq ətraf mühitin mühafizəsi mahiyyət etibarı ilə siyasi, hüquqi, sosial-iqtisadi və humanitar əhəmiyyət kəsb edir. Yəni ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı meydana çıxan problemlərin əhatəli tənzimlənməsi siyasi, hüquqi, sosial-iqtisadi, humanitar, elmi-texniki xarakterli kompleks tədbirlər sisteminin mövcudluğundan asılıdır. Bu tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi isə suveren dövlətlərin siyasi iradəsindən, qarşılıqlı güzəştlərindən, milli maraqların vahid beynəlxalq maraqla uzlaşdırılmasından, son nəticədə nəinki dövlətlər üçün, həm də fiziki və hüquqi şəxslər üçün əməl olunması məcburi olan beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasından asılıdır.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində meydana çıxan problemlərin həllinə yönəlik beynəlxalq əməkdaşlığın təşəkkül tapması və inkişafı heç də informasiya əsri adlandırdığımız XXI əsrin məhsulu deyil. Elmi araşdırmalarda haqlı olaraq vurğulandığı kimi sənaye fəaliyyətinin ətraf mühitə təsiri XIX əsrin sonlarından artaraq şəhərlərdə havanın kirliliyinin artmasına, axarsu və çayların çirklənməsinə, sahil ərazilərinin zərər görməsinə səbəb olmuşdur (18. 85). XX əsrin 60-cı illərinin sonuna qədər təbii resursların istifadəsindən ətraf mühitə dəyən zərər beynəlxalq səviyyədə siyasi və hüquqi diqqət tələb edən ekoloji problemlərin beynəlxalq kateqoriyasının nümunəsi kimi deyil, daha çox konkret dövlətin yurisdiksiyasına daxil olan lokal problem kimi qəbul edilmişdi. Lakin ətraf mühitin mühafizəsi isə ona zərər vuran mövcud səbəblərə nəzarət etmək, onun fəsadlarını azaltmaq, aradan qaldırmaq, əlavə zərər növlərinin qarşısını almaq və təbii ehtiyatlardan rəşional istifadə etmək (42. 450) zərurəti praktikada uzun müddət mövcud olmuş paradıqmanın kökündən dəyişməsini və mahiyyət baxımından yeni yanaşmanı tələb etmiş oldu. Odur ki, XX əsrin 70-ci illərdən etibarən, xüsusən elmi-texniki tərəqqinin dinamik inkişafı fonunda insanın ətraf mühitə antropogen təsirinə artma-

sı və onun neqativ nəticələrinin qarşısının alınması məqsədi ilə bu sahədə dövlətlər arasında əməkdaşlığa zəmin yaradan *beynəlxalq ekoloji siyasət konsepsiyasının* ümumi-hüquqi əsaslarının təməli qoyuldu, sonda isə müasir beynəlxalq hüququn yeni sahəsi kimi beynəlxalq ekologiya hüququ (BEH) formalaşdı. Bunun ardınca isə ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinə beynəlxalq ekologiya hüququ ilə yanaşı bu və ya digər dərəcədə beynəlxalq hüququn başqa sahələri: beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ, beynəlxalq insan hüquqları hüququ, beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq cinayət hüququ müstəvisindən də münasibət sərgiləndi.

Nəinki ekoloji, istənilən beynəlxalq reaksiya tələb edən məsələnin və ya problemin beynəlxalq hüquqi tənzimləmə müstəvisinə çıxarılmasında *daxili və xarici siyasət maraqları, siyasi iradə* kimi faktorlar həmişə mühüm rol oynayıb və indinin özündə də o, öz aktuallığını qoruyub saxlamaqda davam edir. Ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi zərurəti bu sahədə dövlətlər arasında əməkdaşlığa zəmin yaradan *beynəlxalq ekoloji siyasət konsepsiyasının* süzgəcindən keçib desək, - təbii ki, yanılmazdır. Artıq XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq dövlət və hökumət başçıları, siyasətçilər, hüquqşünaslar, diplomatlar, ekoloqlar ətraf mühitin qorunması və onun ehtiyatlarının məqsədəuyğun istifadə olunmasının müasir dövrün qlobal problemlərindən biri olduğunu, ətraf mühitin mühafizəsinə həsr olunan milli qanunların kifayət qədər səmərəli olmadığını dilə gətirərək bu problemin həlli məqsədi ilə məcburi qüvvəyə malik beynəlxalq hüquq normalarının yaradılmasının da dövlətlərin siyasi iradə nümayiş etdirmələrinin nə qədər vacib və əhəmiyyətli olduğunu etiraf edirdilər. Beləliklə də, dövlətlər ekoloji problemlərin gündən-günə artan təhlükəsinin, onun fəsadlarının qarşısını almaq məqsədilə *beynəlxalq ekoloji siyasət konsepsiyasının* ümumi-hüquqi əsası olan yumşaq hüquq (*soft law*) normalarının yaradılmasına yönəlik ilk addımlar atmağa başladılar. Məhz bu tarixdən etibarən ətraf mühitin mühafizəsi problemi siyasətçilərin diqqət mərkəzinə düşdü, bunun ardınca eko-siyasi tədqiqatlar meydana gəldi və ekoloji hərəkətlərin qaçılmaz formalaşması və tədricən siyasiləşməsi müşahidə edildi (32. 181). Yəni ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji təhlükəsizliyin və ekoloji tarazlığın qorunub saxlanılması zərurəti dövlətlərin daxili və xarici siyasət süzgəcindən keçərək hüquqda maddiləşmə prosesinə yön almış oldu. Bəzi tədqiqatçıların düzgün olaraq vurğuladığı kimi əgər təbiət siyasətdən əziyyət çəkirsə, bu o deməkdir ki, siyasət qeyri-adekvatdır və onun gələcəyi yoxdur (24. 245).

Ətraf mühitin mühafizəsi probleminə siyasət və beynəlxalq hüququn qarşılıqlı münasibətləri kontekstindən yanaşma obyektiv realıq kimi qəbul edilməlidir. Ona görə ki, beynəlxalq hüququn tənzimləmə obyektinə daxil olan istənilən beynəlxalq hüquq norması, istənilən beynəlxalq hüquqi akt tək-cə hüquqi deyil, həm də siyasi xarakterə malikdir və onlardan yaranan münasibətlər

sibətlər də eyni zamanda siyasi və hüquqidir (3.43-44). Bu gün də dünya siyasətçiləri, siyasi mərkəzlər, beynəlxalq təşkilatlar yaxşı başa düşürlər ki, ekologiya sferasında qlobal idarəçiliyin əsas açarı beynəlxalq hüquqi bazaya söykənir və söykənməlidir. Məhz beynəlxalq hüquqi bazanın vasitəsilə beynəlxalq ekoloji siyasətin konturları, onun strateji məqsəd və vəzifələri işlənib hazırlanır və həyata keçirilir. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, BMT-nin Ətraf mühit və inkişaf üzrə Komissiyasının “*Bizim ümumi gələcəyimiz*” hesabatında (Brundtland komissiyası, 1987 ci il), BMT-nin Ətraf mühit üzrə Konfransının (1992) Rio-de Janeyro konfranslarının: “*Rio Bəyannaməsi*”, “*XXI əsrin gündəliyi*”, “*RİO+20*”(2012), “*Bizim istədiyimiz gələcək*” və inkişaf sahəsində Gündəliklərin qəbulu üzrə BMT-nin 2015-ci il tarixli Sammitinin sənədlərində dövlətləri iqtisadi, sosial və ekoloji dəyərlərin prioritetləri nəzərə alınmaqla, davamlı inkişaf konsepsiyasına əməl etməyə və müvafiq işlər görməyə çağırır.

BMT-in 2015-ci ildə keçirilən Sammitində də 17 istiqamət üzrə 2030-cu ilədək “*Dayanaqlı inkişafın məqsədləri*” təsdiq edilmişdir (31). Bu səndə Azərbaycan Respublikası (AR) da daxil olmaqla BMT-nin bütün üzv-dövlətləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Sənəddə: hər yerdə bütün formalarda yoxsulluğa son qoymaq; aclığa son qoymaq, ərzaq təhlükəsizliyinə və qidalanmaya nail olmaq və kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına kömək etmək; hər yaşda hər kəs üçün sağlam həyatın təmin edilməsi və rifahın təşviq edilməsi; hamı üçün sanitariya və su resurslarının mövcudluğunu və davamlı idarə olunmasını təmin etmək; iqlim dəyişikliyi və onun təsirləri ilə mübarizə üçün təcili tədbirlərin görülməsi; davamlı inkişaf naminə okeanların, dənizlərin və dəniz ehtiyatlarının qorunması və rəşional istifadəsi; yerin ekosisteminin bərpa edilməsi, müdafiəsi və onların səmərəli istifadəsinə dəstək vermək, meşələri rəşional şəkildə idarə etmək, səhrələşmə ilə mübarizə aparmaq, torpaqların deqradasiyasını dayandırmaq və geri qaytarmaq və biomüxtəlifliyin itməsi prosesini dayandırmaq və sadalamadığımız d. məsələlər davamlı inkişaf konsepsiyasının hədəfləri kimi müəyyən edilmiş və dövlətlər bu məqsədlərin həyata keçirilməsinə görə öz üzərlərinə müvafiq öhdəliklər götürmüşdür. Qeyd olunanlardan aydın olur ki, dayanaqlı inkişaf konsepsiyasının əsasında bir-biri ilə qırılmaz vəhdət təşkil edən üç element durur: a) iqtisadi, b) sosial; c) ekologiya.

Ətraf mühitin qorunması və qlobal ekoloji problemlərin qarşısının alınması və həlli ilə bağlı meydana çıxan münasibətlərin nizamlanması daha çox beynəlxalq hüququn ciddi hüquqi tənzimləmə tələb edən bərk normalarına (*hard law*) əsaslanmalıdır. Daha dəqiq ifadə etsək, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində formalaşmış yumşaq hüququn (*soft law*) ciddi hüquqi müəyyənliyə, yəni bərk hüquqa keçidi qlobal realıq kimi qəbul edilməlidir. Əvvəldə də vurğulandığı kimi, müxtəlif xarakterli ekoloji tələblər ilk əvvəl tövsiyə kimi qətnamələrdə, bəyannamələrdə, proqramlarda, hüquqi standartlarda və s. əks

olunsa da, lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra isə həmin “*ekoloji standartlar*”ın bəziləri ya müqavilə qaydasında, ya da beynəlxalq hüquqi adət şəklində məcburi hüquq norması kimi tətbiq olunmuş və tanınmışdır. Odur ki, beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında (BEH normativ sisteminin formalaşmasına və inkişafına böyük töhfə vermiş 1972-ci il Stokholm, 1992-ci il Rio-de Janeyro Bəyənnamələrinin, 1982-ci il Ümumdünya təbiəti mühafizə Xartiyasının, 1987-ci il Brundtland komissiyasının hesabatının rolu xüsusi qeyd olunur (11. 279; 10. 735).

Professor Lətif Hüseynovun haqlı olaraq vurğuladığı kimi beynəlxalq ekoloji standartların ən yaxşı və ən səmərəli forması beynəlxalq müqavilələrdir (11. 277) və o müqavilələr ki, hal-hazırda müasir BEH normativ sisteminə aparıcı rola malikdirlər. Bu müqavilələr subyekt tərkibinə görə ikitərəfli, regional və universal sazişlər olmaqla, ətraf mühitin qorunmasının ümumi məqsədlərinə və ayrı-ayrı ekoloji sistemlərin – dəniz mühitinin, atmosferin, kosmik fəzanın mühafizəsinə həsr olunub. Lakin indinin özünə kimi bu sahədə bütün ekoloji məsələlərin hüquqi tənzimlənməsini əhatə edə biləcək vahid məcəllələşdirilmiş aktın qəbuluna nail olunmamışdır. Hesab edirik ki, buna mane olan səbəblər qismində ətraf mühitin tənzimlənməsinə dair bir sıra məsələlərin beynəlxalq hüququn digər sahələri ilə birbaşa bağlı olması, bəzi dövlətlərin isə özlərinin iqtisadi, siyasi və geopolitik maraqlarını nəzərə alaraq vahid məcəllələşdirmədə maraqlı olmamalarıdır. Bununla belə, beynəlxalq hüquq müstəvisində ətraf mühitin mühafizəsinə dair universal və regional səviyyədə çoxsaylı müqavilələr mövcuddur.

Beynəlxalq hüquq ədəbiyyatında ətraf mühitin çirklənmədən qorunması və təbii ehtiyatların rəşional istifadəsi ilə bağlı dövlətlərarası münasibətləri tənzim edən BEH (bəzi hüquq ədəbiyyatında “ətraf mühitin beynəlxalq hüququnun”) təşəkkül tapması və inkişafının şərti olaraq dörd mərhələdən keçdiyi qeyd olunur (29.71-73; 18.87-91).

Birinci mərhələ XX əsrin 50-ci illərinin başlanğıcına qədər olan dövrü əhatə edir. Bu, o dövrdür ki, artıq müəyyən beynəlxalq müqavilələrdə, məsələn: Böyük Britaniya və Fransa sahillərində dəniz ilbizi yığılı və balıqçılıq haqqında 1839-cu il, Reyn çayında gəmiçilik haqqında 1868-ci il, Kənd təsərrüfatı üçün faydalı olan quşların mühafizəsi haqqında 1902-ci il, Flora və faunanın təbii vəziyyətinin qorunması haqqında 1933-cü il, Vəhşi təbiətin mühafizəsi üzrə 1940-cı il Konvensiyalarında təbiəti mühafizəyə dair spesifik münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi təşəkkül tapmağa başlamışdı.

İkinci mərhələ XX əsrin 50-70-ci illərini əhatə edən və sonda BEH təşəkkül tapması və inkişaf dövrüdür. Bu mərhələdə istər unuversal, istərsə də regional səviyyədə ətraf mühitin mühafizəsinə dair meydana çıxan münasibətlərin geniş və kompleks şəkildə hüquqi tənzimlənməsinin əsası qoyulmuş və çoxsaylı beynəlxalq konvensiyalar, məsələn: Dənizin tullantılarla və

digər materiallarla çirklənməsinin qarşısının alınması haqqında 1972-ci il, Vəhşi fauna və floranın yox olmaq təhlükəsində olan növləri ilə beynəlxalq ticarət haqqında 1973-cü il Konvensiyaları və d. qəbul edilmişdir. Əvvəldə vurğulandığı kimi məhz bu zaman kəsiyində ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri ciddi siyasi, hüquqi, iqtisadi problem kimi dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların (EKOSOK, YUNESKO, ÜST, YUNEP və b.) və qeyri-beynəlxalq təşkilatların maraq sferasına düşmüşdür.

Keçən əsrin 70-90-cı illərini əhatə edən üçüncü mərhələ ekoloji problemlərin qlobal səviyyəli problem olduğunu və bunun üçün dövlətlərin birgə səylərinin daha da artırılmasının vacibliyini bəyan edən dövrdür. BEH məhz bu mərhələdə ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı dövlətlərin daxili siyasətinə, milli qanunvericiliyinə ciddi təsir edərək bu sahədə mövcud problemlərin həllinə yönəlik hüquqi, təşkilati və mühafizə xarakterli islahatların, proqramların qəbul olunmasına və həyata keçirilməsinə zəmin yaratmışdır. Məsələn, AR ətraf mühitin mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması sahəsində üzərinə götürdüyü beynəlxalq öhdəlikləri nəzərə alaraq: Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında, Ekoloji təhlükəsizlik haqqında, Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında Qanunlar qəbul edib və müvafiq proqramlar işləyib hazırlayıb və həyata keçirib. Buna nümunə olaraq 2003-2010-cu illəri əhatə edən AR ekoloji cəhətdən dayanaqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqramı, AR ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planını, AR bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017-2020-ci illər üçün Milli Strategiyayı, AR meşələrin mühafizəsi və davamlı inkişafa dair 2022-2030-cu illər üçün Dövlət Proqramını, Su ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə dair Milli Strategiyayı və d. qeyd edə bilərik.

BEH inkişafının dördüncü mərhələsi XX əsrin 90-cı illərindən indiki dövrə olan zamanı əhatə edir. Bu dövrdə ətraf mühitin mühafizəsi problemlərinə *dayanaqlı inkişaf və ekoloji təhlükəsizlik* konsepsiyalarının qarşılıqlı münasibəti kontekstindən yanaşma sərgilənir. 1992-ci ildə Rio-de Janeyroda BMT-nin ətraf mühit və inkişaf üzrə Konfransında dayanaqlı inkişaf Konsepsiyası məhz bu məqsədlə qəbul edilib (45).

Rio-de Janeyro Konfransının BEH inkişafına verdiyi ən mühüm töhfə İqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının qəbuludur (1992). 154 dövlətin imzaladığı və 1994-cü ildən qüvvəyə mindiyi bu Konvensiya “Yerin iqlim sisteminə təhlükəli antropogen müdaxilənin qarşısının alınması” məqsədilə istixana qazlarının atmosferdəki konsentrasiyalarını azaltmağı dövlətlərin üzərinə öhdəlik kimi qoyan ilk beynəlxalq müqavilədir (46). Həmin Müqaviləyə 1997-ci ildə Kyoto Protokolu əlavə edilib (4). Protokolun məqsədi qlobal istiləşməyə səbəb olan istixana qazlarının atmosferə tullantılarını məhdudlaşdırmaq və ixtisar edilməsi üzrə müəyyən say öhdəliklərini yerinə

yetirdiyi müddətdə stabil inkişafa nail olmaqdır. 12 dekabr 2015-ci ildə İqlim dəyişilmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının üzv dövlətlərinin XXI konfransında Paris Razılaşması qəbul olunub (5). Paris Sazişi İqlim dəyişilmələri haqqında Çərçivə Konvensiyasına əsasən 2020-ci ildən atmosferdəki karbon dioksidin azaldılmasına dair tədbirləri tənzimləyən bir razılaşmadır.

Ətraf mühitin mühafizəsinin global səviyyəyə çıxarılmasının ən vacib kluminasiya nöqtəsi *ekoloji təhlükəsizliyi* təmin etməkdir. Ekoloji təhlükəsizlik haqqında AR Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, ekoloji təhlükəsizlik - insanın və cəmiyyətin həyatı vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii təsirlər nəticəsində yarada biləcəyi təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsidir (7). Ekoloji təhlükəsizlik geniş mənada qəbul olunmalı, beynəlxalq və milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilməlidir. *Beynəlxalq təhlükəsizlik* – dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin azad inkişafı üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin yaradılmasını şərtləndirən dünya qaydasıdır. *Ekoloji təhlükəsizlik* isə beynəlxalq təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsi olaraq, ətraf mühitin və insanların həyatı mənafehlərinin təsərrüfat və d. fəaliyyətlərin mümkün mənfi təsirlərindən, təbii və texnogen xarakterli fövqəladə hadisələrdən və onların nəticələrindən mühafizə vəziyyətidir.

Ekoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin də tərkib hissəsi hesab olunur. AR-in Milli təhlükəsizlik haqqında Qanununun 6.7.-ci maddəsində cəmiyyətin yaşayışı üçün təhlükəsiz ekoloji və texnoloji şəraitin yaradılması - AR-in ekoloji sahədə əsas milli maraqlarından biri kimi bəyan olunmuş; 7.10.1.-ci maddədə ekoloji tarazlığın pozulması və ekoloji vəziyyətin kəskin pisləşməsi; 7.10.2.-ci maddədə ekoloji cəhətdən zərərli texnologiyaların təhlükə yaradacaq miqyaslarda tətbiqi, təsərrüfat obyektlərinin təbii fəlakətlərə, texnogen xarakterli fövqəladə hadisələrə məruz qalma ehtimalı, epidemiyə və epizootiyaların yayılması; 7.10.3.-cü maddədə su mənbələrinin, atmosferin və dəniz ətraf mühitinin təhlükəli miqyaslarda çirklənməsi; 7.10.4.-cü maddədə ekoloji mədəniyyət səviyyəsinin aşağı olması (15), o cümlədən AR-in 2007-ci il tarixli Milli təhlükəsizlik konsepsiyasının 3.11.-ci maddəsində sadalanan ekoloji problemlər (2) ölkənin milli təhlükəsizliyinə qarşı təhdidlər kimi təsbit olunmuşdur. Odur ki, hüquq ədəbiyyatında ifadə olunan “*ekoloji təhlükəsizlik sistemli xarakterə malikdir*” fikri (16. 30) düzgün yanaşma hesab olunmalıdır. Ona görə ki, cəmiyyətin sabit durumuna ekoloji baxımdan təhlükə yaradan amillər: sosial, iqtisadi, texnoloji, təsərrüfat, silahlı münaqişələr və s. faktorların qarşılıqlı əlaqəsi kontekstində nəzərdən keçirilməli və bu problemin həllinin optimal beynəlxalq hüquqi əsasları və mexanizmləri işlənib hazırlanmalıdır. Beynəlxalq hüquqşünas alim Turqay Hüseynovun qeyd etdiyi kimi ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi dövrümüzün ekoloji çağırışlarına cavab olaraq öz tənzimləyici təsirini

nümayiş etdirən mürəkkəb, ardıcıl və dinamik inkişaf edən mexanizmdir və onun inkişafı həm xarici, həm də daxili amillərlə şərtlənən xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur (21. 52-53).

Beləliklə, ətraf mühitin mühafizəsi məsələsi beynəlxalq ekoloji siyasət konsepsiyasının diqqət mərkəzinə düşdükdən sonra onun yumşaq hüquq (*soft law*) istiqamətində tənzimlənməsinin əsası qoyulmuş və müəyyən müddət keçdikdən sonra isə qətnamələrdə, bəyannamələrdə, proqramlarda ifadə olunan həmin “*ekoloji standartlar*”ın əksəriyyəti ya müqavilə qaydasında, ya da beynəlxalq hüquqi adət şəklində məcburi hüquq norması kimi tanınaraq BEH təşəkkül tapmasına töhfə vermişdir.

III. ƏTRAF MÜHİTİN MÜHAFİZƏSİ VƏ İNSAN HÜQUQLARI

Bu gün ətraf mühitin mühafizəsi probleminə insan və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı təsiri və ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasının vacibliyi kontekstindən yanaşma daha məqbul addım hesab edilir. Səbəb isə ondan ibarətdir ki, ətraf mühit insanın həyat və sağlamlığının maddi əsasını təşkil edir və buna müvafiq olaraq hər bir şəxsin əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır. Hesab edirik ki, əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququ insanın, bütövlükdə isə cəmiyyətin ayrılmaz və immanent hüququdur və bu hüququn kobud surətdə pozulması beynəlxalq hüquqi öhdəlik baxımından dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətini, təqsirli şəxslərin isə cinayət məsuliyyətini doğrumağa əsas verir. Odur ki, XX əsrin ikinci yarısından etibarən global çağırışlara cavab olaraq əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququ da daxil olmaqla, ekoloji insan hüquqlarının hüquqi cəhətdən rəqlamentasiyasına və inkişafına start verilmişdir.

Hüquq ədəbiyyatında “*kollektiv hüquq*” (11.164; 17.74) kimi tanınan əlverişli və ya sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun beynəlxalq hüquqda maddiləşməsinin əsası yumşaq hüquq normalarına söykənir və onun beynəlxalq hüquq müstəvisinə çıxarılmasında *İnsanın ətraf mühit problemləri üzrə 1972-ci il Stokholm Bəyannaməsinin* 1-ci və 21-ci prinsiplərinin rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Bəyannamənin 1-ci Prinsipində vurğulanır ki, “insan, azadlıq, bərabərlik və müvafiq şəraitdə, ləyaqətli həyat və rifah halında yaşamağa imkan verən keyfiyyətli ətraf mühitdə yaşamaq hüququna malikdir və o, ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına və mühafizəsinə görə indiki və gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyət daşıyır” (22). 21-ci Prinsipdə isə qeyd olunur ki: “BMT Nizamnaməsinə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq dövlətlər, ətraf mühitə dair siyasətlərinə müvafiq surətdə özlərinin təbii ehtiyatlarını istismar etməkdə müstəqil hüquqlara malikdirlər və öz yurisdiksiyaları və ya nəzarətləri daxilində fəaliyyətlərinin nəticəsində digər dövlətlərə və ya milli yurisdiksiya xaricində olan ərazilərə ekoloji zərər vurmamalarını təmin etmələ-

rinə görə məsuliyyət daşıyırlar (22).

Hesab edirik ki, Stokholm Bəyannaməsinin hər iki prinsipi beynəlxalq hüquqda iki fundamental problemin *bərk hüquq normaları* əsasında tənzimlənməsinin zəruriliyinin ön plana çıxmasına zəmin yaratmışdır: *birincisi*, məhz ilk dəfə olaraq ətraf mühitin mühafizəsi və insan amilinin qarşılıqlı əlaqəsi “*əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququ*” adı altında bəşəri dəyər kimi beynəlxalq hüququn tənzimləmə təsirinin altına düşmüş, eyni zamanda, ətraf mühitin mühafizəsi, onun qorunması hər bir fərdin öhdəliyi və məsuliyyəti kimi müəyyən edilmiş; *ikincisi*, transsərhəd zərərə görə dövlətlərin məsuliyyətinin vacibliyi gündəmə gətirilmişdir. Hüquq ədəbiyyatında da Stokholm Bəyannaməsinin milli və beynəlxalq səviyyədə ətraf mühitin mühafizəsinə dair problemlərin öyrənilməsinə zəmin yaratdığı, bu sahədə hüquq normalarının təşəkkül tapmasına, xüsusən milli konstitusiyalarda insanın ətraf mühitə dair hüquqlarının dairəsinin genişlənməsinə təsir etməsi xüsusi vurğulanır (12.233; 33.89).

Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ AR Konstitusiyasının 39-cu maddəsində də öz təsdiqini tapıb. Həmin maddədə vurğulanır ki, hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır; hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır; heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz; dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verir (1.15). Konstitusiyanın 39-cu maddənin məzmunundan aydın olur ki, həmin maddə şəxsin üç müstəqil, lakin bir-birilə sıx əlaqə təşkil edən immanent hüquqlarını ehtiva edir: a) sağlam ətraf mühitdə yaşamaq; b) ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq; c) ekoloji hüquqpozmalarla əlaqədar sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq. Təbii ki, bu hüququn Konstitusiyada təsbit olması ölkəmizin ətraf mühitin mühafizəsinə və insan hüquqlarının əhəmiyyətinə prioritet məqsəd və vəzifə kimi yanaşması ilə əlaqədardır.

Əlverişli və yaxud sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna dair müddəaların sonrakı inkişafında BMT Baş Məclisinin 1982-ci il tarixli Ümumdünya təbiəti mühafizə Xartiyasının (5, 20, 23-cü maddə) (19), Yerli xalqların hüquqları haqqında BMT-nin 2007-ci il Bəyannaməsinin (29-cu maddə) (23), BMT-nin 2015-ci il tarixli 2030-cu ilədək “*Dayanaqlı inkişafın məqsədləri*”-nə dair Qətnaməsinin və d. deklarativ xarakterli aktların rolu da nəzərə alınmalıdır. Məsələn, 2015-ci ildə beynəlxalq səviyyədə dayanaqlı inkişaf sahəsində razılaşdırılmış məqsədlər bu və ya digər dərəcədə ekoloji problemlərin aradan qaldırılması və əlverişli, sağlam ətraf mühitin təmin olunması ilə əlaqələndirilir. Həmin sənədin 8.4.-cü məqsədində dayanaqlı iqtisadi inkişaf

fin artımının təmin olunması məsələsi ətraf mühitə hər hansı zərərin vurulmaması, ətraf mühitin degradasiyaya məruz qalmaması kimi tutarlı meyarlarla şərtləndirilir. Lakin bu hüquq indinin özünə kimi hər hansı universal xarakterli beynəlxalq sənəddə təsbit olunmayıb.

Əlverişli ətraf mühit hüququnun təşəkkül tapması məsələsinə bir qədər də tarixilik aspektindən nəzər yetirsək, onda bu hüququn 1948-ci il İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədən təşəkkül tapdığına şahidi ola bilərik. Bəyannamənin 25-ci maddəsini ətraflı nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, bu sənəddə insan hüquqları insanın özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün layiqli həyat səviyyəsinə nail olmaq hüququ kimi bəyan edilib (6. 9). Burada nəzərdən keçirilən ekoloji hüquqla həmin sənədin 3-cü maddəsində təsbit olunan yaşamaq hüququ arasında əlaqəni görə bilərik (26.104).

1992-ci il *Ətraf mühit və inkişaf üzrə* Rio-de-Janeyro Bəyannaməsinə ətraf mühit və ekoloji insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsi və təmini bir-birilə qırılmaz vəhdət təşkil edən üç məqsəd: *birincisi*, əlverişli beynəlxalq iqtisadi sistemin yaradılması əsasında beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirmək; *ikincisi*, bütün ölkələrdə iqtisadi artıma və dayanıqlı inkişafa nail olmaq; *üçüncüsü*, beynəlxalq konsensusa əsaslanmaqla, insanın sağlam həyatını təmin etmək naminə transsərhəd və global ekoloji problemlərin həllinə yönəlik tədbirlər işləyib hazırlamaq və onu həyata keçirmək - üzərində ifadə olunub. Məhz bunun nəticəsidir ki, hüquq ədəbiyyatında Rio Bəyannaməsinin tövsiyə xarakterli beynəlxalq sənəd olmasına baxmayaraq, onun müddəalarının beynəlxalq hüquqi adət norması statusu əldə etməsi haqqında fikirlər səsləndirilir (43. 39).

Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının 26-29 aprel 2016-cı il tarixlərində Rio-de-Janeyroda keçirilən ekologiya hüququ üzrə Ümumdünya Konqresində qəbul edilmiş ekoloji hüquq qaydasına dair Ümumdünya Bəyannaməsinin ətraf mühit və ekoloji insan hüquqlarının qarşılıqlı əlaqəsinə verdiyi töhfə də xüsusi qeyd edilməlidir. Bəyannamədə vurğulanır ki, bəşəriyyət təbiətdə mövcuddur və onun bütün həyatı biosferin bütövlüyündən və ekoloji sistemin qarşılıqlı asılılığından asılıdır (20). Həmin sənəddə təsbit olunan ekoloji hüquq qaydasının bir sıra prinsiplərini: məsələn, təbiəti qorumaq vəzifəsi, təbiət hüququ və təbiət hüquqları, ətraf mühit hüququ, *In Dubio Pro Natura* – təbiətin xeyrinə şübhə olduqda, mülkiyyətin ekoloji funksiyaları və d. əlverişli ətraf mühit hüququnun təmin olunmasının əsasları kimi qəbul etmək olar, baxmayaraq ki, həmin sənəd formal-hüquqi baxımdan dövlətlər tərəfindən razılaşdırılmamışdır. Bununla belə, sözügedən Bəyannamənin müddəaları həm beynəlxalq, həm də milli səviyyədə hüquqi tənzimlənmənin formalaşması zamanı nəzərə alın bilər. Buna nümunə olaraq Bəyannamənin “təbiəti qorumaq vəzifəsi” adlanan 1-ci prinsipinə müraciət edək. Qeyd olunan prinsipin tələbi ondan ibarətdir ki, hər bir dövlət, ictimai və özəl təşkilat, ha-

belə vətəndaşlar cəmiyyət üçün dəyərli olub-olmamasından asılı olmayaraq təbiətin əlverişli vəziyyətini qorumağa və saxlamağa, habelə ondan istifadə və istismarını məhdudlaşdırmağa borcludurlar (20).

Bu gün müasir dünya, insan cəmiyyəti ekoloji fəlakətlərin mümkün təhlükələri və təhdidləri ilə qarşı-qarşıya dayanıb. Həyata keçirilən qeyri-rasional iqtisadi fəaliyyətlərin, silahlı münaqişələrin dağıdıcı nəticələri qlobal ekoloji fəsadlara və problemlərə yol açıb. Əfsuslar olsun ki, istər beynəlxalq hüquq, istərsə də milli hüquq müstəvisində ətraf mühitə insanın antropogen fəaliyyəti nəticəsində dəyən maddi, həmçinin mənəvi zərərin ödənilməsinin ekvivalentliyinə nail olmaq imkanının ümumi qəbul olunan kriteriyaları işlənilib hazırlanmayıb. Hal-hazırda həlli vacib olan məsələlər sırasında ekosidin müstəqil beynəlxalq cinayət kimi tanınması, bu cinayətə görə fiziki şəxslərin beynəlxalq və yaxud universal yurisdiksiya müstəvisində cəzalandırılmasının imkanları, hüquqi şəxslərin hansı şərtlər daxilində məsuliyyətə cəlb olunması və d. problemlər öz növbələrini gözləməkdə davam edirlər. Hesab edirik ki, Bəyannamənin bu prinsipi beynəlxalq birliyi ətraf mühitin qorunması sahəsində bütün subyektlər üçün məcburi olan hüquq normalarının yaradılmasına sövq edə bilər. Təbii ki, bunun üçün gələcək nəsillərin rifahı naminə “*siyasi iradə*”nin işə düşməsinə ehtiyac vardır.

Əlverişli ətraf mühit hüququ universal xarakterli konvensiyalarda müstəqil hüquq kimi nəzərdə tutulmasa da, lakin bu hüququn digər insan hüquqları ilə dialektik əlaqəsi inkar edilmir. Məsələn, insan hüquqları sahəsində dövlətlər üçün müvafiq öhdəliklər müəyyən edən beynəlxalq hüquqi tənzimləmə alətlərindən biri -1966-cı il *İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktdır*. Bu beynəlxalq hüquq sənədi özü *icra olunmayan* (“non-self-executing”) xarakterə malik olsa da, lakin onun 11-ci maddəsində vurğulanır ki, dövlətlər hər bir şəxsin özünün və ailəsinin kifayət qədər qidalanmasını, geyimini, yaşayış yerini və həyat şəraitinin daimi yaxşılaşmasını əhatə edən münasib həyat səviyyəsi hüququnu tanıyırlar və bu hüququn həyata keçirilməsi üçün müvafiq tədbirlər görəcəklər (6.15). Təbii ki, bu tədbirlərdən biri də, sağlam və ya əlverişli ətraf mühitin təmin edilməsi üzrə tədbirlərdir. 11-ci maddədə “*hər bir şəxsin özünün və ailəsinin həyat şəraitinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılması hüququnun*” bəyan edilməsi bizə belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bu maddə nəinki, əlverişli ətraf mühit hüququnu istisna etmir, həm də onu bu cür yaxşılaşdırılmanın mümkünlüyü ilə əlaqələndirir.

1998-ci ildə Danimarkanın Orxus şəhərində imzalanan “Ətraf mühit ilə bağlı məsələlərdə məlumatın əldə edilməsi, ictimaiyyətin qərar qəbul edilməsində iştirakı və ədalət mühakiməsinin açıq keçirilməsi haqqında” BMT Konvensiyasının (9) qəbulu insan hüquqları ilə ətraf mühitin qırılmaz vəhdət təşkil etdiyini bir daha təsdiqləyərək “*ətraf mühitin adekvat mühafizəsinin*”

yeni bir mərhələyə qədəm qoyduğunu bəyan etdi. Konvensiyanın 1-ci maddəsində indiki və gələcək nəsillərin hər bir üzvünün sağlamlığı və rifahı üçün əlverişli ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun müdafiəsinə kömək məqsədi ilə ictimaiyyətin və aidiyyatı təşkilatların nümayəndələrinin iştirakını gücləndirmək bir məqsəd olaraq təsbit edilib.

Universal səviyyə ilə müqayisədə, insan hüquqlarının regional müqavilə sistemi ətraf mühit və insan hüquqlarının qarşılıqlı vəhdətinə konvension məqsədləri baxımından bir qədər fərqli yanaşma sərgiləyir. Məsələn, 1981-ci il İnsan və Xalqların hüquqlarına dair Afrika Xartiyasının 24-cü maddəsində qeyd olunur ki, bütün xalqlar onların əlverişli inkişafı üçün ətraf mühitin qənaətbəxş səviyyəsi hüququna malikdir (30.741). Xartiyada bu hüquq insan hüquqlarının müdafiəsinin Afrika sisteminin spesifikliyi nəzərə alınmaqla xalqlar hüququ kimi nəzərdən keçirilir. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar sahəsində insan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyasına 1988-ci il Əla və Protokolun 11-ci maddəsi (34.15) hər bir fərdin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu bəyan etməklə yanaşı, eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsini, saxlanılması və yaxşılaşdırılmasına dəstək verməni dövlətin öhdəliyi kimi təsbit edir. Qeyd edək ki, Protokolda sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ sosial-iqtisadi hüquqlar kategoriyasına aid edilmişdir.

1950-ci il Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında ekoloji insan hüquqlarına, daha konkret şəkildə əlverişli ətraf mühit hüququna dair maddəyə rast gəlinməsə də, lakin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi bu hüququ fərdi hüquq kimi Konvensiyanın 2-ci (*yaşamaq hüququ*), 8-ci (*şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ*) və 1 №-li Protokolun 1-ci maddələrinin prizmasından təfsir edərək müvafiq qərarlar qəbul etmişdir. Məhkəmənin 1978-ci il *Tyrer v. the United Kingdom* (35), 1998-ci il *Guerra and others v. Italy* (36), 2003-cü il *Hatton and others v. United Kingdom* (37), 2004-cü il *Moreno Gomez v. Spain* (38), 2011-ci il *Grimkovskaya v. Ukraine* (39) işlərindən aydın olur ki, Məhkəmənin rəyinə görə, Konvensiyanın 8-ci maddəsinə müraciət imkanı ətraf mühitin pisləşməsinin ərizəçinin sağlamlığına təhlükə törətməsindən asılıdır. Məsələn, 21 iyul 2011-ci il tarixli *Qrimkovskaya Ukraynaya qarşı iş üzrə* qərarında Strasburq Məhkəməsi qeyd edib ki, havanın çirkəllənməsi, ərizəçinin evinin yaxınlığından keçən avtomobil yolu üzrə nəqliyyat axınından yaranan səs və vibrasiya onun və ailə üzvlərinin sağlamlığının pisləşməsinə səbəb olub (39).

Strasburq Məhkəməsinin yuxarıda vurğulanan konkret işlər üzrə qəbul etdiyi qərarlarının müəyyənliyindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, əlverişli ətraf mühit hüququnun pozulması yalnız o halda Konvensiyanın 8-ci maddəsinə əsaslanmaqla pozuntu kimi qiymətləndirilə bilər ki, *birincisi*, pozuntunun səbəbi məhz ətraf mühitin pisləşməsi ilə bağlı olmalıdır; *ikincisi*, ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşməsi ərizəçinin və onun ailəsinin yaşayışına

və ya şəxsi həyatına əhəmiyyətli təsir göstərmiş olsun.

Məhkəmənin 2015-ci il tarixli *Özəl və başqaları Türkiyəyə qarşı işi üzrə Qərarında* isə (40) ekoloji hüquqların pozulması mümkünlüyü və onların qiymətləndirilməsi 1950-ci il Konvensiyasının yaşamaq hüququnu bəyan edən 2-ci maddəsinin kontekstində təfsir edilmişdir. Bu onunla izah oluna bilər ki, uyğun olmayan ekoloji şərait, məsələn, istənilən təhlükəli fəaliyyət növünün həyata keçirilməsi insanın həyatı üçün təhlükə yarada bilər. *Kolyadenko və başqaları Rusiyaya qarşı 2012-ci il tarixli Qərarında* (41) isə Məhkəmə əlverişli ətraf mühit hüququnun pozulmasını ərizəçinin 1950-ci il Konvensiyasının 1 №-li Protokolunun 1-ci maddəsində təsbit olunan əmlak hüququndan istifadə hüququnun pozulması kontekstində təfsir etmişdir.

Yuxarıda qeyd olunanların yekunu olaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, ətraf mühitin mühafizəsi prinsip etibarlı ilə elə insanın həyat və sağlamlığının qorunması deməkdir. Bu qarşılıqlı vəhdətin və asılılığın qorunması beynəlxalq birliyin prioritet vəzifəsi olmalıdır. Ekoloji insan hüquqlarının, xüsusən də əlverişli və yaxud sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun beynəlxalq hüquq müstəvisində rəqlamentasiyası ona görə vacib məqsədlərdən biri hesab olunmalıdır ki, təbiət və onun resursları insanlığın maddi əsasını təşkil edir və ona olan qeyri-rasional münasibət elə insanlığın məhvi deməkdir. Odur ki, ətraf mühitin mühafizəsinin zəruriliyinə *antroposentrik* - yəni insan və təbiətin qarşılıqlı münasibətlərində insanın rolunun mütləqləşdirilməsi nöqteyi-nəzərindən deyil, *biosentrik* və *ekosentrik* sintezdən yanaşılmalıdır.

Beynəlxalq hüquqda ətraf mühit və insan hüquqlarının qlobal tənzimləmə müstəvisinə çıxarılması həmin dəyərlərə qarşı edilən pozuntuların qarşısının alınması üçün "*hüquqi məsuliyyət rejiminin*" müəyyənləşdirilməsini də tələb edir. Hüquqi məsuliyyət rejimi isə dövlətlərin, hüquqi şəxslərin və fərdlərin qeyri-qanuni əməllərinin qarşısının alınmasının bütün mümkün hədlərini özündə əhatə etməlidir. Bu tələbin başqa alternativləri yoxdur.

Beləliklə, dövlətlər ətraf mühitin mühafizəsinə dair üzərlərinə götürdükləri beynəlxalq öhdəliklərini lazımınca yerinə yetirmədiklərinə və yaxud pozduqlarına görə beynəlxalq hüquqi (siyasi və maddi), fiziki şəxslər cinayət hüquqi, xüsusi şəxslər isə mülki hüquqi məsuliyyət daşımalıdırlar. Əfsuslar olsun ki, bu gün ətraf mühitin mühafizəsi üzrə hüquqi məsuliyyət rejiminin vacibliyini şərtləndirən beynəlxalq normaların implementasiya prosesi hal-hazırda aşağıdakı problemlərlə müşayiət olunur: a) bu sahədə beynəlxalq normaların çoxluğu, müxtəlifliyi və intensiv dinamikası; b) implementasiyanın optimal üsullarını seçməkdə çətinliklər; c) implementasiya prosesində hüquq və siyasət arasında balansın təmin etmək problemi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Hüquq Yayın Evi. - 2018. - 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli təhlükəsizlik konsepsiyası: <https://e-qanun.az/framework/13373>
3. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Ümumi hissə. - Bakı: Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya MMC. - 2018, - 420 s.
4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim dəyişmələri haqqında Çərçivə Konvensiyasına dair Kioto Protokolu: <https://e-qanun.az/framework/339>
5. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim dəyişmələri haqqında Çərçivə Konvensiyası ilə bağlı 2015-ci il Paris Sazişi: <https://e-qanun.az/framework/34278>
6. Beynəlxalq sənədlər toplusu (I cild). Azərb. dilində. – Bakı: Qanun, - 2008, - 960 s.
7. Ekoloji təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: <https://e-qanun.az/framework/3851>
8. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: <https://e-qanun.az/framework/3852>
9. Ətraf mühit ilə bağlı məsələlərdə məlumatın əldə edilməsi, ictimaiyyətin qərar qəbul edilməsində iştirakı və ədalət mühakiməsinin açıq keçirilməsi haqqında BMT Konvensiyası: https://eco.gov.az/frq-content/plugins/pages_v1/entry/2019042014593257380600.pdf
10. Gündüz A. Milletlərarası hukuk. Konu anlatımı, Temel belgeler. Örnek kararlar. 6 Baskı. İstanbul. Beta basın. - 2013, - 815 s.
11. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. - Bakı: Qanun, - 2012. - 368 s.
12. Hanter D, Salzman C, Zealke D. Ətraf mühit haqqında beynəlxalq hüquq və siyasət. İkinci nəşr. – Bakı: Adiloğlu, - 2008. - 1720 s.
13. Xəlilov T.A, Zeynalova M.Ə. Qlobal ekoloji problemləri. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. – Bakı: MBM, - 2013, - 212 s.
14. Məmmədov Q, Məmmədova S, Hüseynov E, Həşimov A. İnsan ekologiyası (Antropo-ekologiya). Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: OKA Ofset. - 2015, - 734 s.
15. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu: <https://e-qanun.az/framework/5455>
16. Məhərrəmov A.A. Ekoloji təhlükəsizliyin beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqi aspektləri (nəzəri və praktiki problemlər). – Bakı, - 2010, - 412 s.
17. Süleymanova E.T, Əliyev Z.H. İnsan hüquqları (mühazirələr toplusu). Dərs vəsaiti. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. - 2014, - 360 s.
18. Şafak E, Tabur Y. Küresel iklim krizi ile mücadelede uluslararası hukukun rolü ve ekokrim suçu // Akdeniz Üniversitesi Hukuk fakültesi Dergisi. Cilt 13, sayı 1, 2023, s.83-114 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2693564> (müraciət tarixi: 11.08.2024)
19. Всемирная хартия природы 28 октября 1982 г. https://www.un.org/ru/documen ts/-decl_conv/conventions/charter_for_nature.shtml
20. Всемирная декларация Международного союза охраны природы: https://iucn.org/sites/default/files/2022-10/worlddecenvirlawmarch2017.russian_0.pdf
21. Гусейнов Т.И. Международные и национально-правовые аспекты экологической безопасности. - Баку: Bakı Universiteti, - 2017. - 348 с.
22. Декларация Конференции Объединённых Наций по проблемам окружающей человека среды: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/decla rathenv.shtml
23. Декларация Организация Объединённых Наций о правах коренных народов 2007 г.: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/indigenous rights.shtml
24. Ермолов Н.Г. Модели экологической политики: генезис и эволюция // Теория и практика общественного развития. - № 3, - 2012, - с.245-249 <https://cyberleninka.ru/article/n/modeli-ekologicheskoy-politiki-genezis-i-evolyutsiya> (müraciət tarixi: 13.08.2024)
25. Защита прав человека во время вооруженных конфликтов и постконфликтных ситуациях: международно-правовой аспект. Отв. ред. У. Маммадов. Т. Гусейнов. –

- Баку: Институт права и прав человека. - 2023. - 1014 с.
26. Игнатович А.И. Право на благоприятную окружающую среду и его трактовка в международных документах и практике контрольных органов // Молодежный сборник научных статей «Научные стремления». Право. Выпуск 22, 2017, с.104-108. <https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-na-blagopriyatnuyu-okruzhayushchuyu-sredu-i-ego-traktovka-v-mezhdunarodnyh-dokumentah-i-praktike-kontrolnyh-organov> (müraciət tarixi: 19. 08.2024)
 27. Кукушкина А.В. Международно-правовая квалификация бомбардировок авиацией НАТО территории Югославии и их экологические последствия // Вестник Томского государственного университета. - № 436. - 2018, - с. 237–242
 28. Международное право: Учебник / Отв. ред. д.ю.н., проф. С.А.Егоров. 5-е изд., перераб и доп. - Москва: Статут, - 2014. - 1087 с.
 29. Международное право. Особенная часть: Учебник для вузов / Отв. ред. проф. Р.М. Валеев и проф. Г.И.Курдюков. - Москва: Статут, - 2010. - 624 с.
 30. Международные акты о правах человека. Сборник документов. - Москва: НОРМА-ИНФРА. - 2000. - 704 с.
 31. Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года: https://unctad.org/system/files/official-document/ares70d1_ru.pdf
 32. Харитонов Н.И. Экогеополитика как новый концепт в геополитической парадигме международных отношений // Государственное управление. Электронный вестник. Выпуск № 86. Июнь 2021, с. 178-199 [https://cyber leninka. ru/ ar ti cle /n/ekogeopolitika-kak-novyy-kontsept-v-geopoliticheskoy-paradigme-mezhdunarodnyh-otnosheniy/viewer](https://cyberleninka.ru/article/n/ekogeopolitika-kak-novyy-kontsept-v-geopoliticheskoy-paradigme-mezhdunarodnyh-otnosheniy/viewer) (müraciət tarixi: 11.08.2024)
 33. Цвериянашвили И.А. Стокгольмская конференция 1972 г. и ее роль в становлении международного экологического сотрудничества // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского, № 1, 2016, с. 89-94 [https://cyber lenin ka.ru/article- /n/stokgolmskaya-konferentsiya-1972-g-i-eyo-rol-v-stanovleniimezhdu narodnogo ekologicheskogo-sotrudnichestva/viewer](https://cyberleninka.ru/article/n/stokgolmskaya-konferentsiya-1972-g-i-eyo-rol-v-stanovleniimezhduнародного-ekologicheskogo-sotrudnichestva/viewer) (müraciət tarixi: 18. 08. 2024)
 34. Additional Protocol to the American convention on human rights in the area of economic, social and cultural rights. Protocol of San Salvador: [https://www. oas. org /en/sare/social-inclusion/protocol-ssv/docs/protocol-san-salvador-en.pdf](https://www.oas.org/en/sare/social-inclusion/protocol-ssv/docs/protocol-san-salvador-en.pdf)
 35. Case of Tyrer v. the United Kingdom 25 april 1978: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-57587%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57587%22]})
 36. Case of Guerra and others v. Italy 19 february 1998: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-58135%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58135%22]})
 37. Case of Hatton and others v. the United Kingdom 8 july 2003: [https:// hudoc .echr. coe. -int/Eng#{%22itemid%22:\[%22001-61188%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/Eng#{%22itemid%22:[%22001-61188%22]})
 38. Case of Moreno Gomez v. Spain 16 november 2004: [https://hudoc.echr.coe.int/ eng#{%22itemid%22:\[%22001-67478%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-67478%22]})
 39. Case of Grimkovskaya v. Ukraine 21 july 2011: [https://hudoc.echr.coe.int/eng# {%22- itimid%22:\[%22001-105746%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-105746%22]})
 40. Case of M. Özel and others v. Turkey 17 november 2015 [https://hudoc.echr.coe. int/eng-#{%22itemid%22:\[%22001-158803%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-158803%22]})
 41. Case of Kolyadenko and others v. Russia 28 february 2012: [https://hudoc.echr. coe.int- /eng#{%22itemid%22:\[%22001-109283%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-109283%22]})
 42. Dixon M, McCorquodale R, Williams S. Cases and Materials on International Law. Oxford. Oxford University Press. 2016. 731 p.
 43. Paddock L.C, Glickman R.L, Bryner N.S. Decision making in environmental law UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing, 2016. 486 p.
 44. Resolution 2085 (2016) Inhabitants of frontier regions of Azerbaijan are deliberately deprived of water (Text adopted by the Assembly on 26 January 2016 (3rd Sitting). //

URL: <https://pace.coe.int/en/files/22429/html>

45. United Nations Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil, 3-14 June 1992: <https://www.un.org/en/conferences/environment/rio1992>
46. United Nations Framework Convention on Climate Change (with annexes). Concluded at New York on 9 May 1992: [https://treaties.un.org/doc/source/Recent Texts /unfccc_eng.pdf](https://treaties.un.org/doc/source/Recent%20Texts/unfccc_eng.pdf)

ЗАЩИТА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ – КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫХ ОБЯЗАТЕЛЬСТВ ГОСУДАРСТВ: РАЗВИТИЕ ОТ МЯГКОГО ПРАВА К ЖЕСТОКОМУ ПРАВУ

Р.К.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Основная цель исследования – раскрыть сущность и значение института юридической ответственности, выступающего необходимым условием и требованием международно-правовых обязательств государств в области охраны окружающей среды, путем комплексного анализа рекомендательных норм (мягкого права), международных договоров, общепризнанных принципов и норм международного права, правовых стандартов, правовых актов международных организаций, актов международных конференций, односторонних актов, порождающих международные обязательства.

В статье отмечается, что охрана окружающей среды и обеспечение экологической безопасности напрямую связаны с правом человека на жизнь и здоровье. Другими словами, охрана окружающей среды и обеспечение экологической безопасности по сути означают охрану жизни и здоровья человека. Обеспечение этого взаимного единства и взаимозависимости должно стать приоритетной задачей международного сообщества. Необходимость защиты окружающей среды следует рассматривать с точки зрения биоцентрического и экокентрического синтеза, а не с антропоцентрической точки зрения, то есть с точки зрения абсолютизации роли человека во взаимоотношениях человека и природы. Эта взаимосвязь и в зависимости также требуют определения режима правовой ответственности. Ответственность за экологические правонарушения в принципе порождает международно-правовую ответственность с точки зрения несоблюдения международных обязательств, уголовную ответственность с учетом формы вины, гражданско-правовую ответственность в зависимости от размера и характера причиненного ущерба.

Процесс имплементации международных норм, определяющих важность режима юридической ответственности за охрану окружающей среды, в настоящее время сопровождается следующими проблемами: а) большое количество, многообразие и динамичное развитие соответствующих международных норм в этой области; б) выбор оптимальных методов реализации; в) обеспечение баланса между правом и политикой в процессе реализации.

Ключевые слова: охрана окружающей среды, экологическая безопасность, право на благоприятную окружающую среду, концепция международной экологической политики, международное право, цели устойчивого развития, международно-правовая ответственность, Стокгольмская декларация по проблемам окружающей среды 1972 г, Рамочная конвенция об изменении климата 1992 г, уголовная ответственность, гражданско-правовая ответственность, агрессия, экологические стандарты.

ENVIRONMENTAL PROTECTION -AS A NECESSARY CONDITION FOR THE INTERNATIONAL LEGAL OBLIGATIONS OF STATES: DEVELOPMENT FROM SOFT LAW TO HARD LAW

R.K.MAMMADOV

SUMMARY

The main objective of the study is to reveal the essence and significance of the institution of legal liability, which is a necessary condition and requirement of international legal obligations of states in the field of environmental protection, through a comprehensive analysis of recommendatory norms (soft law), international treaties, generally recognized principles and norms of international law, legal standards, legal acts of international organizations, acts of international conferences, unilateral acts that give rise to international obligations.

The article notes that environmental protection and ensuring environmental safety are directly related to the human right to life and health. In other words, environmental protection and ensuring environmental safety essentially mean protecting human life and health. Ensuring this mutual unity and interdependence should be a priority task for the international community. The need to protect the environment should be considered from the point of view of biocentric and ecocentric synthesis, and not from an anthropocentric point of view, that is, from the point of view of the absolutization of the role of man in the relationship between man and nature. This interrelation and dependence also require the definition of a regime of legal responsibility. Responsibility for environmental violations in principle gives rise to international legal liability in terms of non-compliance with international obligations, criminal liability taking into account the form of guilt, and civil liability depending on the size and nature of the damage caused.

The process of implementing international norms that determine the importance of the regime of legal responsibility for environmental protection is currently accompanied by the following problems: a) the large number, diversity and dynamic development of relevant international norms in this area; b) the choice of optimal methods of implementation; c) ensuring a balance between law and policy in the implementation process.

Key words: environmental protection, environmental safety, right to a favorable environment, concept of international environmental policy, international law, sustainable development goals, international legal responsibility, Stockholm declaration on the environment, 1972, Framework Convention on climate change, 1992, criminal liability, civil liability, aggression, environmental standards.

KİBERTERRORÇULUQ – TERRORÇULUĞUN YENİ FORMASI KİMİ: ANLAYIŞI, İCTİMAİ TƏHLÜKƏLİLİYİ, CİNAYƏT-HÜQUQİ VASİTƏLƏRLƏ MÜBARİZƏ MƏSƏLƏLƏRİ

E.NAĞIZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

eminaghizade84@gmail.com

Məqalədə terrorçuluğun yeni forması kimi kiberterrorçuluğun ictimai təhlükəliyi, anlayışı, səciyyəvi xüsusiyyətləri, törədilmə üsulları ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Hüquq doktrinasında kiberterrorçuluğun anlayışı ilə bağlı mövcud fikir və mülahizələrin, mövqelərin təhlili aparılmış, kiberterrorçuluğun anlayışı təklif edilmişdir. Bir çox xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliklərində bilavasitə kiberterrorçuluğa görə məsuliyyət nəzərdə tutan normaların olmadığı qeyd olunmuş, eyni zamanda bəzi ölkələrdə (Böyük Britaniya, ABŞ, Pakistan, Macarıstan, İtaliya, Gürcüstan və s.) İnternet ehtiyatlarından, informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə törədilən terrorçuluqla bağlı müəyyən müddələrin təsbit olunduğu göstərilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, «Kibercinayətkarlıq haqqında» 2001-ci il tarixli Budapeşt Konvensiyasında kiberterrorçuluğun kriminallaşdırılması zəruriliyi ilə bağlı müddələrin əks olunmaması bu Konvensiyanın ciddi boşluğu kimi qiymətləndirilməlidir. Bu boşluğun tez bir zamanda aradan qaldırılması məqsədilə xüsusi beynəlxalq konfransın çağırılması, Konvensiyanın iştirakçı ölkələrinə və digərlərinə öz milli qanunvericiliklərində kiberterrorçuluğa görə məsuliyyət müəyyən edən normaların və müddələrin daxil edilməsinin tövsiyə olunması, qeyd olunan bu və digər məsələləri tənzimləyən və Budapeşt Konvensiyasına Əlavə olunan Xüsusi Protokolun qəbul edilməsi, ümumiyyətlə isə yaxın illərdə Kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə haqqında vahid Konvensiyanın hazırlanması və qəbuluna istiqamətlənmiş işlərin başlanması zəruriliyi vurğulanmışdır. Məqalədə kiberterrorçuluqla bağlı əməllərin kriminallaşdırılması məqsədilə CM-in 214-cü maddəsinə «İnternet informasiya ehtiyatlarından, informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən, digər texniki-texnoloji və rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməklə törədildikdə (kiberterrorçuluq)» kimi yeni tövsiyə tərki bin əlavə edilməsi məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Açar sözlər: terrorçuluq, kiberterrorçuluq, kiberterrorçuluğun ictimai təhlükəliyi, kiberterrorçuluğun anlayışı, səciyyəvi xüsusiyyətləri, xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyi, Kibercinayətkarlıq haqqında Konvensiya

<https://doi.org/10.30546/209300.305.2025.3.012>

Məlum olduğu kimi, qloballaşmış müasir dünyanın xarakterik meyllərindən biri də rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı, ictimai həyatın bütün sahələrinə informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarının, İnternet və di-

gər şəbəkələrin geniş tətbiqidir. «Rəqəmsal iqtisadiyyat», «bitkoinlər» «süni intellekt» kimi terminləri eşidəndə artıq heç kim təəccüblənmir. Qeyd olunan və elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı olan bu və ya digər hadisələr dövlətin və cəmiyyətin inkişafı parametrlərini, sosial-iqtisadi və hüquqi münasibətlərin inkişafı istiqamətlərini də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdi [20, s.157]. Sosial-iqtisadi, hüquqi-siyasi, habelə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin rəqəmsal transformasiyası şəraitlərində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş yayılması və intensiv tətbiqi informasiya məkanında törədilən kriminal əməllərin genişlənməsində ifadə olunan cinayətkarlığın mahiyyətə təbiətində, kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərində, struktur və dinamikasında bir sıra ciddi neqativ dəyişikliklərin baş verməsini şərtləndirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir [21, s.287]. Təsadüfi deyildir ki, hüquq doktrinasında cinayətkarlar tərəfindən hakimiyyət orqanlarına qanunsuz təsir göstərmək, cəmiyyətdə qorxu atmosferini yaratmaq məqsədilə internet məkanından və informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi hallarının yarandığını, yaxın illərdə terrorçuluğun yeni forması kimi kiberterrorçuluğun cəmiyyət və dövlət üçün böyük təhlükə kəsb edən sosial-hüquqi hadisəyə çevriləcəyini xüsusi narahatlıqla vurğulanır [11, s.4-6]. B.Əliyev və C.Əlizadə qeyd edirlər ki, «kiberməkanda fəaliyyət göstərən gizli sosial şəbəkələrin həyata keçirdikləri mütəşəkkil ciniayətkarlıq dövlət və cəmiyyətə qarşı, ilk növbədə isə, ölkə iqtisadiyyatına dağıdıcı təsir gücünə malikdir. Bu gün kiberməkanda «qaranlıq veblər» (dark webs), «gizli iqtisadiyyat» (underground economy), gizli şəbəkə (covert network) kimi yeni problemlər yaranmışdır. Gizli şəbəkələr heç bir dövlət tərəfindən nəzarət olunmayan şəbəkələrdir və insan alveri, kibercinayətkarlığın və terrorçuluğun yayılmasında əsas əlaqələndirici vasitədir» [9, s.342]. F.M.Cavadov və Y.S.Abdullayev beynəlxalq ekspertlərin fikir və mövqelərinə əsaslanaraq qeyd edirlər ki, «cinayətkar məqsədlərlə informasiya sistemlərindən (uçuşların idarə olunması sistemləri, AES-in idarə olunması və nəzarəti sistemləri, xüsusi dövlət idarəetmə və rabitə sistemləri, böyük maliyyə və sənaye müəssisələrinin informasiya sistemləri və s.) istifadə öz nəticələrinə görə kütləvi qırğın silahlarının tətbiqi nəticələri ilə müqayisə oluna bilər» [4, s.32-33]. B.S.Zahidov düzgün olaraq qeyd edir ki, «kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə hərbi sirlərin ələ keçirilməsi, təyyarələrin, atom elektrik stansiyalarının, metroların, nəqliyyat-kommunikasiya sistemlərinin terrorçular tərəfindən öz maraqları xatirinə istifadə edə bilmək imkanları bu gün böyük təhlükələrdən xəbər verir» [5, s.18].

Rəqəmsal idarəetmə metodlarına sürətli keçid artıq yaxın zamanlarda aviasiya, kosmik, atom enerjisi obyektlərinin, digər həyati əhəmiyyətli infrastrukturun idarə edilməsi sisteminin ələ keçirilməsi ilə bağlı prinsipə yeni terrorçuluq təzahürləri ilə müşayiət oluna bilər. Belə ki, rəqəmsal şəbəkələrin bütün üstünlükləri terrorçu təşkilatların da diqqətindən yayınmamışdır.

L.A.Bureyeva hərbi obyektlərin, nüvə, energetika, maliyyə, nəqliyyat və s. kimi sahələrin idarə edilməsini həyata keçirən kompüter sistemləri və onların şəbəkələri terrorçuların diqqətini cəlb edən əsas obyektlər sırasında olduğunu qeyd edir [16, s.35-36].

Deyə bilərik ki, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi üçün ciddi təhdid olan terrorçuluq qloballaşan dünyanın ən mürəkkəb və çoxaspektli neqativ təzahürlərindən birinə, ictimai təhlükəliliyi olduqca yüksək olan hadisəyə çevrilmişdir. F.Babaşov müasir terrorçuluğun kiberterrorçuluq kimi formasının ictimai təhlükəliliyinin yüksək olduğunu qeyd edərək yazır ki, «...nəzərə alsaq ki, bu gün atom elektrik stansiyalarına nəzarət kompüter vasitəsilə həyata keçirilir, onda təhlükənin nə qədər real olduğunu görürük» [1, s.319]. F.M.Cavadov və Y.S.Abdullayevin qeyd etdikləri kimi, «informasiya-kompüter texnologiyalarının geniş yayılması, ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz etməsi, texnoloji proseslərin elektron idarə olunması metoduna keçid yeni terrorizm növünün, kiberterrorizmin yaranmasına şərait yaratmışdır» [4, s.85]. V.Ə.Qasımov terrorçuların elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə etmələrini, «onların dağıdıcılıq imkanlarının genişləndiyini, insanları daim qorxu altında saxlamağa imkan verdiyini» qeyd edir [2, s.62]. Müəllif hesab edir ki, «Ənənəvi terrorçuluqdan fərqli olaraq, kiberterrorçuluq yalnız insanların və onlara məxsus olan əmlakın məhvinə (və ya məhvi təhlükəsinə), mühüm strateji və iqtisadi obyektlərin dağıdılmasına deyil, həmçinin maliyyə və kommunikasiya şəbəkələrinin və sistemlərinin işinin geniş miqyasda pozulmasına, iqtisadi infrastrukturun dağıdılmasına və hakimiyyət strukturlarına öz iradələrinin qəbul etdirilməsinə yönəlmiş ola bilər» [2, s.62-63].

Qeyd edək ki, «kiberterrorçuluq» teminini ilk dəfə ABŞ-nın Kaliforniya Təhlükəsizlik və Kəşfiyyat İnstitutunun elmi əməkdaşı B.Kollin tərəfindən 1980-ci illərdə işlədilmişdir. Tədqiqatçı gələcəkdə kiberşəbəkələrin imkanlarından terrorçuların da istifadə edəcəklərinə əmin idi. Onun fikrincə, bu XXI əsrin ilk onilliyində baş verəcəkdir. Lakin zaman onun proqnozlarını xeyli qabaqlamışdır. İnternetdən qanunazidd məqsədlərlə istifadə etməklə bağlı ilk cəhdlər XX əsrin 90-cı illərindən həyata keçirilməyə başlamışdır. Belə ki, hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən ilk kiberhücum cəhdi artıq 1990-cı illərdə qeydə alınmışdır (məsələn, 1993-cü ildə terrorçular «troya atı» zərərli virus proqramının köməyi ilə Litvanın ərazisində yerləşən İqnalinsk AES-in idarə olunmasını həyata keçirən kompüter sisteminin normal işini pozmaqla texnologen fəlakət yaratmaq, stansiyada partlayış törətməklə hədələmişlər [3, s.84]. Müasir şəraitdə isə terrorçuluq fəaliyyətini həyata keçirmər üçün informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarından, rəqəmsal texniki vasitələrdən daha geniş şəkildə istifadə edilməyə başlanmışdır. Rəqəmsal (virtual) mühitdən, global şəbəkələrdən terror qruplarına yeni üzvlərin cəlb edilməsi; terror ideologiyasının, terror çağırışlarının, təbliğat və təşviqat materiallarının yayılması; ter-

ror aktlarının törədilməsində istifadə olunan vasitələrin (silah, partlayıcı maddələr, kompüter virusları) hazırlanması ilə bağlı informasiyanın yayılması; daha təhlükəsiz şəraitdə ünsiyyət və təmasların qurulması; terror təşkilatlarının fəaliyyətinin maliyyələşməsi üçün vəsaitlərin toplanması; potensial hədəflər (insanlar, infrastruktur obyektləri) haqqında informasiyanın toplanması üçün istifadə edilir. Müasir terrorçular elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərindən əsasən daha təhlükəsiz şəraitdə qarşılıqlı əlaqə və təmasların qurulması, təbliğat və informasiyanın ötürülməsi vasitəsi kimi istifadə etsələr də, yaxın gələcəkdə kiberterrorçuluğun cəmiyyət və dövlət üçün real təhlükə kəsb edəcəyini proqnozlaşdırmaq o qədər də çətin deyildir [22, s.41].

Son illərdə terrorçuluq fəaliyyətini həyata keçirən kriminal strukturlara təhsilə və savada malik, kompüter texnikası və şəbəkə texnologiyaları sahəsində bilik və təcrübəyə yiyələnmiş gənc mütəxəssislər də qoşulmağa başlamışlar. Bu da terror strukturlarına xeyli dərəcədə cinayətkar fəaliyyət üsullarını təkmilləşdirməyə, yeni, daha yüksək kriminal peşəkarlıq səviyyəsini əldə etməyə, kimi müasir texnologiyalardan istifadə olunmaqla terror fəaliyyətini həyata keçirməyə imkan verir. İnternet informasiya ehtiyatlarından, digər telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə edilməklə terror ideologiyası bəyan edilir, terrorçuluq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaitlərinin toplanılması həyata keçirilir, yeni iştirakçılar cəlb olunur, terrorçuluğa çağırışlar təbliğ edilir, terror fəaliyyəti planlaşdırılır və hazırlanır. Rəqəmsal texnologiyalar, global telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsilə reallaşdırılan terror aktlarını geniş işıqlandırılır ki, bunda da məqsəd böyük sayda insanlar arasında «məşhurlaşmaq», cəmiyyəti qorxutmaq, insanlar arasında vahimə yaratmaq, özləri ilə hesablaşmağa məcbur etmək, kütləvi şüura bilavasitə qorxuducu sosial-psixoloji təsir göstərməkdir [23, s.84].

Eyni zamanda, terrorçuluğun bu yeni formasının, yəni kiberterrorçuluğun ictimai təhlükəliyinə, yaxın gələcəkdə sürətlə yayılma təhlükəsinin mövcudluğuna baxmayaraq bu gün də hüquq elmində «kiberterrorçuluq» anlayışı ilə bağlı vahid nöqteyi-nəzər mövcud deyildir.

Hüquq ədəbiyyatında da bu amilə diqqət yetirilmişdir. Belə ki, C.Brinckey, müasir şəraitlərdə kriminogen xarakterli prinsipə yeni hadisə olan kiberterrorçuluğun hüquq doktrinasında dəqiq anlayışının, əlamətlərinin, xarakterik cəhətlərinin işlənilmədiyini qeyd etməklə yazır ki, bu amil kiberterrorçuluğun kibermüharibə, kibercəsusluq, kompüter informasiyası sahəsində cinayətlər və sair kimi oxşar anlayışlardan fərqləndirilməsində çətinlik və mürəkkəbliklərin yaranmasına gətirir [10, s.4-6]. Terrorizmə qarşıdurma sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq konvension mexanizmlər sistemində kiberterrorçuluğun leqal anlayışının təsbit edilməməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir [15, s.127].

Düzdür, informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələlərin beynəlxalq-

hüquqi aspektlərini tənzimləyən bir sıra regional konvensiyalarda bəzi hallarda terrorizmin ayrı-ayrı təzahürlərini kibercinayətlərin bir növü olan kompüter cinayətləri ilə əlaqələndirən müddəalar təsbit olunmuşdur. Məsələn, 2010-cu il tarixli «İnformasiya texnologiyaları sahəsində cinayətlərlə mübarizə haqqında» Ərəb dövlətləri Liqasının Konvensiyasında informasiya texnologiyalarından istifadə etmək yolu ilə törədilmiş terrorizmlə bağlı cinayətlərin hüquqi məzmununun açılmasına cəhd edilmişdir. Belə ki, Ərəb konvensiyasının 15-ci maddəsində informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə terror qruplarının ideyalarını və prinsiplərini təbliğ etmə və yayma; terror əməliyyatları üçün təlim keçmə və terrorçuluğu maliyyələşdirmə, terror təşkilatları arasında əlaqənin təmini; partlayıcı maddələri hazırlama üsullarını, onlardan terror əməliyyatlarında istifadə metodlarını yayma kimi əməllər (hərəkətlər) terrorçuluq əməllərinə aid edilmişdir. Oxşar vəziyyət 27 iyun 2014-cü il tarixli «Kibertəhlükəsizlik və fərdi məlumatların müdafiəsi haqqında» Afrika İttifaqı Konvensiyasında müşahidə olunur.

Xüsusi ədəbiyyata nəzər salsaq, görürük ki, hüquqşünaslar tərəfindən kiberterrorçuluğun anlayışı, mahiyyət və məzmunu, əlamətləri, törədilmə üsulları ilə bağlı çoxsaylı fikir və mülahizələr bildirilmişdir. Məsələn, 1997-ci ildə ABŞ-ın FTB-nin xüsusi agenti M.Pollit hüquqi dövrüyyəyə yeni «kiberterrorizm» terminini daxil edərək kiberterrorizmə həyati əhəmiyyətli inf-rastuktur obyektlərin ciddi ziyan vurma, əhali qrupuna və ya məxfi agentlərə münasibətdə zorakılığa gətirən informasiyaya, kompüter sistemlərinə, kompüter proqramlarına və elektron məlumatlara siyasi cəhətdən motivləşdirilmiş qəsdən törədilən hücum kimi anlayış vermişdir [13, s.8-10]. R.İ.Dremlyuqa, A.İ.Korabeyev və A.V.Fedorovun fikrincə, kiberterrorizm dedikdə, terror aktlarının informasiya şəbəkələri vasitəsilə törədilməsi (bu halda İnternet cinayətin törədilməsi üsulu və vasitəsi kimi çıxış edir) və ya kompüter informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə terrorçuluğun reallaşdırılmasına kömək edən kriminal fəaliyyət (məsələn, terrorçuluq fəaliyyətinə cəlb etmək, terrorçuluğun təbliği, terrorçular üçün vəsaitlərin toplanması, terror qruplarının üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətin təşkili və s.) başa düşülür [17, s.608]. A.A.Panenkov hesab edir ki, kiberterrorizm - siyasi və ya sosial-iqtisadi məsələlərin həlli üçün hakimiyyət orqanlarına təsir göstərmək məqsədilə kompüter sistemlərinə, şəbəkələrinə və ya onlarda saxlanılan informasiyaya qanunazidd müdaxilələrlə bağlı hərəkətlərdir [24, s.12-19].

S.T.Məcidi hesab edir ki, kiberterrorçuluq dedikdə, kompüterdə emal olunan informasiyaya, kompüter sisteminə və şəbəkələrinə, informasiya inf-rastrukturuna düşünülmüş, siyasi məqsədlərə əsaslanan, siyasi, dini, ideoloji və digər motivlərlə törədilən, dağıdıcı, təxribatçı və qorxu aşılayan nəticələrə səbəb olan hücum başa düşülür. Müəllif qeyd edir ki, «əgər belə hərəkətlər ictimai təhlükəsizliyin pozulması, əhəlinin qorxudulması, hərbi konfliktlərin,

təxribatların törədilməsi məqsədilə həyata keçirilmiş olarsa, onda bu hücum insanların həyatı və sağlamlığı və ya digər ağır fəsadların baş verməsi üçün daha böyük təhlükə yaradır» [7, s.61-62]. K.A.Qable əhalini qorxutma, siyasi fəaliyyətə təsir göstərmə, ictimai qaydanı pozma məqsədləri ilə kompüter məlumatlarına və ya kompüter proqramlarının, sistemlərinin, şəbəkələrinin işinə ciddi zərər vurma yolu ilə törədilən qanunazidd əməllər kiberterrorçuluq kimi nəzərdən keçirilə biləcəyini qeyd edir [12(15, s.72]. O.A.Sokolovanın mövqeyinə görə, kiberterrorçuluq, terrorçuluğun yeni yaranan forması olmaqla, kompüter və informasiya texnologiyaları sahəsində elm və texnikanın nailiyyətlərindən istifadə etməklə müxtəlif dövlət strukturlarının, beynəlxalq təşkilatların qərar qəbul etmələrinə təsir göstərməyə istiqamətlənmişdir [26, s.114]. «Kibertəhlükəsizliyin təmininin əsas prinsipləri haqqında» 21 iyun 2018-ci il tarixli Ukrayna Qanunun 1-ci maddəsinə görə, kiberterrorçuluq - kiberməkanda və ya kiberməkandan istifadə etməklə həyata keçirilən terrorçuluq fəaliyyətidir. Böyük Britaniyanın 2006-cı il tarixli «Terrorizm haqqında» Qanunun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq kompüterlərə, onların sistemləri və ya şəbəkələrinə qanunsuz daxil olma əhəmiyyətli ziyan səbəb olduqda və ya kompüterlərdən və onlarda olan informasiyadan kütləvi zorakılıq hərəkətlərinin təşkili üçün istifadə edildikdə, bu əməllər terror aktı hesab edilir. E.B.Eyyubova kiberterrorçuluğu «kompüterdə emal olunan informasiyaya, kompüter sistemə və şəbəkəsinə düşünülmüş, siyasi motivlərə əsaslanmış hücum» olduğunu qeyd edərək yazır ki, «belə hərəkətlər ictimai təhlükəsizliyin pozulması, əhalinin qorxudulması, hərbi konfliktlərin, təxribatların törədilməsi məqsədilə həyata keçirilmiş olarsa, onda bu hücum insanların həyatı və sağlamlığı və ya digər ağır fəsadların baş verməsi üçün daha böyük təhlükə yaradır» [3, s.84].

Beləliklə, kiberterrorçuluq - ictimai təhlükəsizliyi pozmaq, əhali arasında vahimə yaratmaq, dövlət hakimiyyəti orqanları və ya beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qərar qəbul edilməsinə təsir göstərmək məqsədilə kiberməkanda informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarından və İnternet ehtiyatlarından, digər texniki-texnoloji və rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməklə insanların həlak olması, onların sağlamlığına zərərin yetirilməsi, əhəmiyyətli əmlak ziyanının vurulması və ya başqa ictimai təhlükəli nəticələrin baş verməsi təhlükəsi yaradan partlayış, yanğın, subasma, daşqın kimi hərəkətlərin törədilməsi, nəqliyyat sisteminin, hərbi obyektlərin, səhiyyə müəssisələrinin, digər həyatı əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin normal fəaliyyətini pozmaqla onlara əhəmiyyətli ziyan vurmaqla reallaşdırılan, habelə digər ciddi ictimai-təhlükəli nəticələrə gətirən hərəkətlər (hərəkətlər kompleksi) və ya eyni məqsədlərlə bu cür hərəkətləri törətməklə hədələməkdir.

Kiberterrorçuluq anlayışını belə ifadə edərkən bu kriminal əməllər kompleksinin törədilməsi üsullarını iki bir-birindən asılı olmayan müstəqil

qruplara ayırmaq olar. Birinci qrupa kompüter infrastukturu obyektlərinə və informasiya şəbəkələrinə edilən cinayətkar qəsdləri aid etmək olar. Məsələn, informasiya sistemlərinin sıradan çıxarılması ki, bu hücumla məruz qalan obyektin nəzarətsiz işləməsinə (bu da atom və kimyəvi istehsalat sahələrində, həmçinin hərbi müdafiə sistemləri sahəsində, xüsusilə təhlükəlidir) və ya dağıdıcı hücumların təşkilinə (məsələn, informasiya ehtiyatlarının və ya kommunikasiya xətlərinin məhv edilməsi və ya informasiya sistemlərinin qoşulduğu strukturun fiziki məhvi) gətirib çıxaracaqdır [22, s.43]. Kiberterrorçuluğun törədilməsi üsullarının ikinci qrupuna, insanlara qorxuducu və vahiməyaradıcı təsir göstərmək məqsədilə törədilmiş terrorçuluqla bağlı (məsələn, Yaxın Şərqdə və digər yerlərdə jurnalistlərin edam edilməsi ilə bağlı videogörüntülərin İnternetdə yayılması) informasiyanın qlobal şəbəkədə yerləşdirilməsi üçün kompüter texnologiyalarından istifadə edilməsi ilə bağlı hərəkətləri və digərlərini aid etmək olar [18, s.33-34]. L.A.Bureyeva hesab edir ki, spektri ildən ilə genişlənən kibercinayətlərin bütün növləri arasında kiberterrorçuluğun iki əsas növünü fərqləndirmək olar: 1) kompüterlərdən və kompüter şəbəkələrindən istifadə etməklə törədilən terrorçuluq (hücum edilən şəbəkəyə qanunsuz olaraq daxil olmağa və ya şəbəkənin idarə edilməsini ələ keçirməyə imkan verən müxtəlif növ hücumlar; kompüter sistemlərinin işini bloklayan və ya onlarda olan informasiyanı dəyişdirən və məhv edən kompüter viruslarını yayma; müəyyən şərait və şərtlərdə işə düşən məntiqi bombanın kompüter proqramında yerləşdirilməsi və s.); 2) terrorçu qruplar tərəfindən təşkilati-kommunikasiya məqsədləri üçün qlobal informasiya məkanından istifadə etmə (terror aktlarının planlaşdırılması üçün informasiyanın toplanması; terror təşkilatlarına və terror ideologiyasına dəstək məqsədilə pul vəsaitlərinin yığılması; terrorçuluğun təbliği; şantaj, vahimə, tələş yaratmaq məqsədilə kütləvi şüura informasiya-psixoloji təsirin göstərilməsi; təşkilati fəaliyyətin həyata keçirilməsi; terrorçuluqla bağlı hərəkətlərin planlaşdırılması və əlaqələndirilməsi üçün kommunikasiya texnologiyalarını tətbiq etməklə daha kiçik terrorçu qruplara öz potensiallarını genişləndirməkdə kömək göstərilməsi və s. [16, s.35-36].

Q.Veyman, terrorçuluğun yeni forması kimi kiberterrorçuluğun aşağıdakı xarakteristik xüsusiyyətlərini qeyd edir: kiberterror metodları ənənəvi terror vasitələrindən daha ucuz başa gəlir; kiberterrorçuluq yüksək anonimliklə səciyyələnir, dövlətlərin xüsusi xidmət orqanları üçün şəbəkədə terrorçunun şəxsiyyətini eyniləşdirmək olduqca çətin və mürəkkəbdir; qlobal şəbəkə effektiv kiberhücum hədəflərinin seçilməsi üçün daha geniş imkanlar təqdim edir; kiberror aktları məsafədən həyata keçirilə bilər ki, bununla da terrorçuların fiziki və psixoloji hazırlığı üçün xərclər, həmçinin onlar arasında itkilər də azalır; kiberterrorçuluq Şəbəkə istifadəçilərinin olduqca böyük sayına hücumları həyata keçirmək hesabına daha geniş birbaşa təsir imkanlarına

malikdir, həmçinin bu əməllər mediada da geniş işıqlandırılır ki, bu da terrorçular üçün əhəmiyyətli amildir [22]. D.V.Puçkov da kiberterrorçuluğun daşdığı ciddi təhlükənin bu növ kriminal əməllərin həyata keçirilməsi zamanı milli sərhədlərin heç bir rol oynamamasını, bu əməllərin dünyanın istənilən nöqtəsindən törədilməsinin mümkünlüyünü qeyd edir. Müəllif, kiberterrorçuların potensial məqsədləri qismində dövlət strukturları, telekommunikasiya şəbəkələri, hava, dəniz və dəmir yolu nəqliyyatının idarə olunması sistemləri, energetika və maliyyə sistemləri çıxış edə bildiyini göstərir, bütün bunların məcmu halda adekvat hüquqi qiymətləndirilməsi və bu əməllərə görə cinayət məsuliyyətinin müəyyən olunması zəruriliyini şərtləndirdiyini göstərir [25, s.382-390].

Təhlil və araşdırma, xüsusi ədəbiyyatın, xarici ölkələrin kibercinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, bu gün informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarından, İnternet ehtiyatlarından, rəqəmsal texniki vasitələrdən istifadə etməklə törədilən və daha geniş yayılan kiberterrorçuluq əməllərinə aid edilə bilərlər: kompüter-texniki vasitələrin sıradan çıxarılması məqsədilə ziyanverici proqramlardan istifadə (məsələn, nüvə reaktorlarının işində pozğunluqların yaradılması üçün ziyanverici proqramların tətbiqi); yüksək ictimai əhəmiyyət kəsb edən infrastrukturun (məsələn, maliyyə, nəqliyyat, sosial təminat, səhiyyə və s.) idarə edilməsini təmin edən kompüter sistemlərini və onların şəbəkələrini sıradan çıxarma; dövlətin siyasi-diplomatik xarakterli fəaliyyəti ilə, hərbi obyektlərlə bağlı məxfi xarakterli məlumatların, dövlət sirri olan digər qapalı informasiyanın “kilidini” açma və yayma; əhali arasında qorxu və vahimə yaradan məlumatları və videogörüntüləri yayma, tələblərini elan etmək məqsədilə internet-saytları ələ keçirmə; avtomatlaşdırılmış rabitə-telekommunikasiya xətlərini sıradan çıxarma; elektrik, su, qaz təchizatı şəbəkələrinin idarəetmə sistemlərinin işində ciddi pozğunluqlar yaratma; süni surətdə yüksək yüklənmə yaratmaqla İnternet şəbəkəsinin ayrı-ayrı seqmentlərinin və ya saytlarının, habelə digər informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrin, texnoloji rəqəmsal sistemlərin işini iflic etmə [17, s.608].

Eyni zamanda, problemin müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq, kiberterrorçuluğun qarşısının alınmasının cinayət-hüquqi vasitələrinin işlənilib hazırlanmasına hələ də lazımı səviyyədə diqqət yetirilmir.

Xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyinin təhlili göstərir ki, bir çox ölkələrdə kompüter texnologiyalarından və İnternet şəbəkəsindən istifadə etməklə terror aktının törədilməsinə görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edən norma və müddəalar qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində öz əksini tapmamışdır. Məsələn, Gürcüstan istisna olmaqla pstsovet ölrələrinin CM-də kiberterrorçuluğa görə məsuliyyət nəzərdə tutan xüsusi maddə yoxdur. Müqayisəli-hüquqi təhlil bir çox xarici ölkə qanunvericilərinin CM-də kiberterror-

çuluğa görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan xüsusi tərkibləri daxil etməyə tələsmədiklərini göstərir.

Eyni zamanda terrorçuluğun bu olduqca təhlükəli formasının bir sıra ölkələrin milli qanunvericiliyində öz hüquqi qiymətini almağa və bu əməllərin müxtəlif təzahürlərinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmağa başladığı da qeyd edilməlidir. Bununla belə, bu prosesin olduqca ləng getdiyi, müasir reallıqları tam şəkildə əks etdirmədiyi də vurğulanmalıdır. Bəzi ölkələrdə yalnız terrorçuluq məqsədləri ilə telekommunikasiya sistemlərindən istifadə ilə bağlı müəyyən qeydlər öz əksini tapmışdır. Məsələn, Fransa CM-in 421-1-ci maddəsində terrorçuluq aktına görə məsuliyyət nəzərdə tutularkən sadəcə olaraq qeyd olunur ki, bu əməllər məqsəd və istiqamətliyi terrorçuluq olan informatika sahəsində cinayətkar əməlləri də əhatə edir. XXİ əsrin əvvəllərində Fransa qanunvericisi İnternet şəbəkəsinin geniş yayılmağa başladığını nəzərə alaraq CM-ə 421-1.2-ci maddə daxil etmişdir ki, bu maddə də terrorçuluq ideologiyasının İnternet vasitəsilə yaymaq, terrorçuluq məqsədilə insanlara edilən hücumları əks etdirən müəyyən təsvirləri, məlumatları saytlarda yerləşdirmək kimi əməllərə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Makedoniya CM-nin 394a-3-cü maddəsində terror təşkilatını yaratmaq üçün açıq çağırışlar, bu növ təşkilatları yaratmağa təhrik etmə və sair kimi əməllərə, o cümlədən İnternet vasitəsilə belə çağırışların ifadə edilməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir [19, s.103]. İtaliya CM-də terrorçuluqla bağlı xüsusi tərkiblərlə yanaşı, terrorçuluq məqsədilə istənilən digər cinayətin törədilməsini terrorçuluq əməli kimi qiymətləndirən ümumi 280-ci maddə vardır. 2005-ci ildə İtaliya CM-nə terrorçuluq fəaliyyəti ilə bağlı təlim keçmə əməllərinə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutan maddə daxil edilmiş, 2015-ci ildə isə bu maddəyə mühüm əlavələr edilmişdir və bu dəyişikliyə görə, terror məqsədilə təlim keçmə zamanı informasiya texnologiyalarından istifadə etmə 280-ci maddəyə tövsifedici tərkib kimi daxil edilmişdir. Pakistanın Elektron cinayətlərin qarşısının alınması haqqında 2016-cı il tarixli Qanunun 10-cu maddəsində kiberterrorizmə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin Estoniya (maddə 237), Avstriya (maddə 278 s), Belçika (maddə 137.2), Niderland (maddə 354 a), Böyük Britaniya (Terrorizm haqqında 2000-ci tarixli Qanunun 1.2-ci maddəsi) kimi ölkələrdə əhalini qorxutmaq, siyasi fəaliyyətə təsir göstərmək, ictimai qaydanı pozmaq məqsədləri ilə kompüter məlumatlarına və ya kompüter proqramlarına, sistemlərinə, şəbəkələrinə ciddi zərər vurma, habelə terrorçuluğun törədilməsi üçün istifadə olunan və ya belə aktları təşviq edən materialları qlobal informasiya şəbəkələrində yerləşdirmə və yayma əməlləri kriminallaşdırılmışdır [20, s.158-159]. 2006-cı ildə Gürcüstan qanunvericisi kiberterrorizm əməllərini kriminallaşdırmışdır (maddə 324.1). Bu maddənin dispozisiyasında kiberterrorizm olaraq əhalini qorxutmaq və ya (və) hakimiyyət orqanlarına təsir

göstərmək məqsədilə törədilən, ağır nəticələrin baş verməsi təhlükəsi yaradan qanunla qorunan kompüter informasiyasının qanunsuz olaraq ələ keçirilməsi, ondan istifadə edilməsi və ya istifadə edilməsi ilə hədələmə başa düşülür.

Cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən birini D.V.Lobaç və digərləri təklif edirlər. Müəlliflərin fikrincə, insanların ölümü, əhəmiyyətli əmlak ziyanının vurulması və ya digər ictimai təhlükəli nəticələrin (məsələn, elektrik təchizatı sistemində nasazlıqların yaranması, hərbi-sənaye kompleksinə daxil olan müəssisələrin, nəqliyyatın normal işinin pozulması və s.) başvermə təhlükəsi yaradan informasiya-telekommunikasiya texnologiyalarından qanunsuz istifadə etməklə dövlətin həyati əhəmiyyətli infrastrukturunda kompüter informasiyasına, kompüter sistemlərinə və şəbəkələrinə qanunsuz müdaxilə terrorçuluğun törədilməsinin ictimai təhlükəliliyi yüksək olan üsullardan biri kimi nəzərdən keçirilməli və bu əməllər cinayət məəcəlləsinin uyğun maddəsində tövsifedici əlamət keyfiyyətində müəyyən edilməlidir [21, s.292].

S.Rzayeva və V.Sadiqlinin qeyd etdikləri kimi, «hazırda Cinayət Məcəlləsində kiber xarakterli cinayətlər kiberləşmə əlaməti üzrə əməlin ictimai təhlükəliliyinin dərəcəsi ilə müəyyən edilən əsas tərkiblərdə və cinayət məsuliyyətini ağırlaşdıran və xüsusilə ağırlaşdıran halı ehtiva edən tərkiblər kimi təsbit olunur. Bu spesifik əlamət, bir qayda olaraq, cinayətin törədilmə üsulu ilə müşayiət olunur ki, bu da «adi» növdən olan eyni cinayət əməlini onun kiber xarakterli növündən fərqləndirmədə əsas kimi çıxış edir» [8, s.55]. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının CM-in bir sıra normalarına kompüter-informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə ictimai təhlükəli əməllərin kiber məkanında törədilməsinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan cinayət tərkibləri daxil edilmişdir (məsələn, CM-in 177.2.3-1-ci maddəsi – elektron məlumatlar daşıyıcılarından, yaxud informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə törədilən oğurluq; CM-in 234.4.4-cü maddə – internet informasiya ehtiyatlarından və ya informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən istifadə etməklə qanunsuz olaraq narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların prekursorlarını hazırlama, istehsal etmə, əldə etmə, saxlama, daşıma, göndərmə və ya satma). B.S.Zahidov da düzgün olaraq yazır ki, «...bu və ya digər cinayət əməllərinin informasiya texnologiyalarından istifadə edilməklə törədilməsi halları ağırlaşdırıcı hallar kimi ayrı-ayrı tərkiblərdə nəzərə alınmalıdır» [5, s.19].

Qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla, eyni yanaşma kiberterrorçuluqla bağlı əməllərin kriminallaşdırılması zamanı da həyata keçirilməli, CM-in 214-cü maddəsinə «İnternet informasiya ehtiyatlarından, informasiya-telekommunikasiya şəbəkələrindən, informasiyanın emalı, ötürülməsi, dəyişdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş digər texniki-texnoloji və rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməklə törədildikdə (kiberterrorçuluq)» kimi yeni tövsifedici tərkibin əlavə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Daha bir məsələyə toxunmaq istərdik. Məlum olduğu kimi, 2001-ci ilin noyabrında Avropanın və Amerikanın 30 dövləti tərəfindən qəbul edilmiş kibercinayətkarlıqla mübarizə haqqında Avropa Konvensiyanın (Budapeşt Konvensiyası) 2-ci fəslində kibercinayətlərin təsnifatı aparılmış, kibercinayətlər kateqoriyasına aid edilən bir sıra əməllərə görə iştirakçı-dövlətlərin milli qanunvericiliklərində cinayət məsuliyyətinin nəzərdə tutulması zəruri hesab edilmişdir.

Təəssüf ki, Budapeşt Konvensiyasında kiberterrorçuluqla bağlı müddəalar öz əksini tapmamışdır.

Halbuki, «Kibercinayətkarlıq haqqında» Konvensiyanın (Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 30 sentyabr 2009-cu ildə ratifikasiya etmişdir) Preambula hissəsində digər tədbirlərlə yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların həyatımıza daxil olması, kompüter şəbəkələrinin birləşməsini və qloballaşmasının səbəb olduğu əhəmiyyətli dəyişikliklərin dərk edilməsinin; kibercinayətkarlığa qarşı səmərəli mübarizə aparmaq üçün cinayət hüququ sahəsində geniş beynəlxalq əməkdaşlığın tələb olunduğunun nəzərə alınmasının vacibliyi qeyd olunmuşdur. A.N.İbrahimovanın düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, «texnoloji inkişaf, süni intellekt sistemlərindən istifadə, əşyaların interneti kimi tandemlər kibercinayətlərin təsnifatının tez-tez yenilənməsini tələb edir. Ənənəvi bölgüdə yeni subkateqoriyalar artırmaqla yeni kiber pozuntuların da kriminallaşdırılması və onlara qarşı mübarizə aparılması vacibdir» [6, s.5]. Müəllif, kiberterrorçuluğun, kompüter-informasiya texnologiyalarından, İnternet ehtiyatlarından istifadə etməklə törədilən və son illərdə ictimai təhlükəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə yüksələn bir sıra texnoloji cinayətlərin Konvensiyanın normalarından kənarda qaldığını qeyd etməklə yazır ki, «Twitter, Youtube və digər şəbəkələrdə müxtəlif terrorçuluğa açıq çağırışların (məsələn, İŞİD) yayılması kompüter vasitəsilə törədilən cinayətlərin siyahısının artırılmasını tələb edir» [6, s.7].

Qeyd olunan Konvensiyada kiberterrorçuluğun kriminallaşdırılması zəruriliyi ilə bağlı müddələrin əks olunmaması bu Konvensiyanın ciddi boşluğu kimi qiymətləndirilməlidir. Konvensiyanın yaradıcıları onun qəbul olunması ərəfəsində kiberterrorçuluğun yaxın gələcəkdə yüksək ictimai təhlükə kəsb edə biləcəyini proqnozlaşdırma bilməmişlər. Hesab edirik ki, bu nöqsan tez bir zamanda aradan qaldırılmalıdır. Bu məqsədlə xüsusi beynəlxalq konfrans çağırılmalı, Konvensiyanın iştirakçı ölkələrinə və digərlərinə öz milli qanunvericiliyində kiberterrorçuluğa görə məsuliyyət müəyyən edən normaların və müddələrin daxil etmələri tövsiyə olunmalı, qeyd olunan bu və digər məsələləri tənzimləyən və Budapeşt Konvensiyasına Əlavə olunan Xüsusi Protokol qəbul edilməlidir. Ümumiyyətlə isə yaxın illərdə Kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə haqqında vahid Konvensiyanın hazırlanması və qəbuluna istiqamətlənmiş işlərə başlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babaşov F. Regional səviyyədə terrorçuluq cinayətinin kriminoloji xarakteri və onun profilaktikası // «Regional cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqinin aktual problemləri» 3-cü beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. - Bakı, - 2015.
2. Qasimov V.Ə. İnformasiya təhlükəsizliyi: kompüter cinayətkarlığı və kiberterrorçuluq. - Bakı, - 2007.
3. Eyyubova E.B. Kiberterrorizmin mahiyyəti haqqında // Bakı universitetinin xəbərləri. sosial-siyasi elmlər seriyası. - 2015. - №1.
4. Cavadov F., Abdullayev Y. Qloballaşma şəraitində kibercinayətkarlığın ictimai təhlükəliyi və onunla mübarizənin aktual problemləri // Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi. - №58, - 2013.
5. Zahidov B. İnformasiya təhlükəsizliyinin cinayət-hüquqi vasitələrlə mühafizəsi problemləri // İnformasiya təhlükəsizliyinin multidissiplinar problemləri üzrə 2-ci respublika elmi-praktiki konfransı, 14 may, 2015-ci il. - Bakı, - 2015.
6. İbrahimova A.N. Kibertəhlükələr və onların təsnifatı // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. - 2020. - №1.
7. Məcidli S.T. Kibercinayətlər. - Bakı, - 2019.
8. Rzayeva S., Sadiqli V. Cinayətin kiber üsulla törədilməsi – cəzanı ağırlaşdıran hal kimi // Polis Akademiyasının elmi xəbərləri. - 2022. - №4(36).
9. Əliyev B., Əlizadə J. Qloballaşma dövründə kiberterrorçuluq təzahürlərinin dövlət təhlükəsizliyi üçün yaratdığı təhdidlər // Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri. Elmi əsərlər məcmuəsi. - Bakı, - 2018. - №66.
10. Brickey J. Defining Cyberterrorism Capturing a Broad Range of Activities in Cyberspace // Westpoint CTC Sentinel. - 2012.- Vol.5. -Iss.8. - p.4-6.
11. Colarik A.M. Cyber Terrorism: Political and Economic Implications. - Hershey, - 2006. - p.2-7.
12. Gable K.A. Syber-apocalypse now: securing the Internet against cyberterrorism using universal jurisdiction as a deterrent//Vanderbit J.of Transnat. Law. - 2010. - Vol.43, - №1. - p.57-118.
13. Pollit M.M. Cyberterrorism – Fact of Fancy? // Computer Fraud & Security. - 1998.- iss.2. -p.8-10.
14. Weimann G. Cyberterrorism. How Real Is the Threat//United States Institute of Peace. Special Report. 12p.//<http://www.usip.org/sites>.
15. Амирова Д.К., Габдрахманова Р.И. Кибетерроризм как современная угроза безопасности граждан//Ученые записки Казанского юридического института МВД России. - 2021. – Т. 6. - №2(12).
16. Буреева Л.А. Кибертерроризм как новая и наиболее опасная форма терроризма//Пробелы в российском законодательстве. 2017. №3.
17. Дремлюга Р.И., Коробеев А.И., Федоров А.В. Кибертерроризм в Китае: уголовно-правовые и криминологические аспекты//Всероссийский криминологический журнал. - 2017. - Т.11. - №3.
18. Капитонова Е.А. Особенности кибертерроризма как новой разновидности террористического акта//Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. - 2015. - №2(34).
19. Кошечкина Е.А., Новиков С.В. К вопросу о проблемах законодательства в сфере кибертерроризма//Омский научный вестник. Серия «Общество. История. Современность». - 2017, - №4.
20. Кулешова Г.П., Капитонова Е.А., Романовский Г.Б. Правовые основы противодействия кибертерроризму в России и за рубежом с позиции общественно-политичес-

- кого измерения//Всероссийский криминологический журнал. - 2020. - Т.14. - №1.
21. Лобач Д.В., Смирнова Е.А., Мирошниченко О.И. Национальный уголовно-правовой опыт противодействия кибертерроризму в современных условиях//Образование и право. - 2020. - №7.
22. Мазуров В.А. Кибертерроризм: понятие, проблемы противодействия // Доклады ТУСУРа. - 2010. - №1(21).
23. Медов М.У. Кибертерроризм: новая угроза // Научный портал МВД России. - 2014. - №3.
24. Паненков А.А. Кибертерроризм как реальная угроза национальной безопасности России//Право и кибербезопасность. - 2018. - №1.
25. Пучков Д.В. Кибертерроризм как новая угроза // Виктимология. - 2021. - Т.8, - №4.
26. Соколова О.А. Кибертерроризм: понятие и меры борьбы // Вестник молодых ученых и специалистов Самарского государственного университета. - 2017. - №1(10).

КИБЕРТЕРРОРИЗМ-КАК НОВАЯ ФОРМА ТЕРРОРИЗМА: ПОНЯТИЕ, ОБЩЕСТВЕННАЯ ОПАСНОСТЬ, ВОПРОСЫ БОРЬБЫ УГОЛОВНО-ПРАВОВЫМИ СРЕДСТВАМИ

Э.НАГИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены вопросы, связанные с общественной опасностью кибертерроризма как новой формы терроризма, его понятием, характерными особенностями, способами совершения. Проведен анализ существующих мнений и суждений, позиций относительно понятия кибертерроризма в правовой доктрине, предложено понятие кибертерроризма. Было указано, что в уголовном законодательстве многих зарубежных стран отсутствуют нормы, предусматривающие ответственность за непосредственный кибертерроризм, но в то же время в некоторых странах (Великобритания, США, Пакистан, Венгрия, Италия, Грузия и др.) установлены определённые положения относительно терроризма, совершенного с использованием интернет-ресурсов и информационно-телекоммуникационных сетей. Отмечено, что отсутствие в Будапештской Конвенции 2001 года "О киберпреступности" положений, касающихся необходимости криминализации кибертерроризма, следует рассматривать как серьезный пробел в настоящей Конвенции. В целях скорейшего устранения этого пробела подчеркнута необходимость созвать специальную международную конференцию, рекомендовать странам-участницам Конвенции и другим включить в национальное законодательство нормы и положения, устанавливающие ответственность за кибертерроризм, принять Специальный Протокол регулирующий указанные и другие вопросы и дополненный к Будапештской конвенции, а в целом начать работу, направленную на подготовку и принятие в ближайшие годы единой Конвенции о борьбе с киберпреступностью. В статье было сочтено целесообразным добавить к статье 214 УК Новый описательный состав, такой как «кибертерроризм, совершенный с использованием информационных ресурсов интернета, информационно-телекоммуникационных сетей, иных технико-технологических и цифровых средств» в целях криминализации деяний, связанных с кибертерроризмом.

Ключевые слова: терроризм, кибертерроризм, общественная опасность кибертерроризма, понятие кибертерроризма, его особенности, уголовное законодательство зарубежных стран, Конвенция о киберпреступности

**CYBERTERRORISM AS A NEW FORM OF TERRORISM:
CONCEPT, PUBLIC DANGER, ISSUES
OF COMBATING CRIMINAL LAW MEANS**

E.NAGIZADE

SUMMARY

The article examines the social danger, definition, distinctive characteristics, and methods of commission of cyberterrorism as a new form of terrorism. It analyzes existing opinions and legal doctrinal positions regarding the concept of cyberterrorism and proposes a definition for it. The criminal legislation of many foreign countries lacks provisions directly establishing liability for cyberterrorism. At the same time, it is demonstrated that certain countries (such as the United Kingdom, the United States, Pakistan, Hungary, Italy, Georgia, etc.) have specific provisions addressing terrorism committed through the use of Internet resources and information-telecommunication networks. The absence of provisions criminalizing cyberterrorism in the 2001 Budapest Convention on Cybercrime is emphasized as a significant gap. To urgently address this gap, the article stresses the necessity of convening a special international conference and recommends that the Convention's participant countries and others incorporate norms and provisions establishing liability for cyberterrorism into their national legislation. The adoption of a Special Protocol supplementing the Budapest Convention, regulating these and other related issues, is also urged. Moreover, initiating work aimed at preparing and adopting a unified Convention on combating cyberterrorism in the near future is highlighted as essential. The article concludes that, for the purpose of criminalizing acts related to cyberterrorism, it is appropriate to add a new descriptive element to Article 214 of the Criminal Code, specifying "when committed using Internet information resources, information-telecommunication networks, and other technical, technological, and digital means (cyberterrorism)."

Keywords: terrorism, cyberterrorism, the social danger of cyberterrorism, the concept of cyberterrorism, its specific features, criminal legislation of foreign countries, Convention on Cybercrime

İNSAN HÜQUQLARININ HÜQUQİ TƏMİNƏT MƏ ÜSULLARI**M.N.SƏMƏDOV****Bakı Dövlət Universiteti****samedov@mail.ru**

Məqalədə ən əvvəl qeyd olunur ki, insan hüquqlarının təmin olunmasının səmərəliliyi çoxsaylı amillərdən asılıdır və bu zaman konstitusiya-hüquqi, inzibati-hüquqi, mülki-hüquqi, cinayət-hüquqi, beynəlxalq-hüquqi təminətmə üsulları tətbiq olunur. Bildirilir ki, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı institutunun əsas elementi qismində insan hüquq və azadlıqlarının konstitusiya təminatları çıxış edirlər.

Məqalədə qeyd olunur ki, insan hüquq və azadlıqlarının təminatının mülki-hüquqi üsulu inzibati-hüquqi üsulla müqayisədə olduqca mürəkkəbdir. Bununla yanaşı, vurğulanır ki, müasir şəraitdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq-hüquqi mexanizmlərin tətbiqi dövlətlərin daha sıx əməkdaşlığını tələb edir. Bu əməkdaşlıq insan hüquqlarının daha etibarlı təminatı üçün geniş imkanlar verir və bu hüquqların pozulmasının qarşısının alınmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: hüquq, insan, təminətmə, pozuntu, müdafiə, üsul, şikayət, məhkəmə, akt.

<https://doi.org/10.30546/209300.305.2025.3.016>

İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının səmərəliliyinə çoxsaylı amillər təsir göstərir. Bunlara hüquq və azadlıqlara edilən qəsdin növü və forması, pozuntuya məruz qalan hüquq və azadlıqların növləri, pozuntunu törədən kimliyi (hüquqi şəxs, dövlət orqanı, fiziki şəxs), pozuntuya baxılma qaydası və s. aid edilə bilər. Konkret vəziyyəti və insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına səbəb olan və yaxud təsir göstərən amilləri rəhbər tutmaqla bu zaman konstitusiya-hüquqi, inzibati-hüquqi, mülki-hüquqi, cinayət-hüquqi, beynəlxalq-hüquqi təminətmə üsulları tətbiq olunur.

Fikrimizcə, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı institutunun əsas elementi qismində insan hüquq və azadlıqlarının konstitusiya təminatları çıxış edirlər. İnsan hüquq və azadlıqlarının konstitusion müdafiə vasitələrinin dərindən öyrənilməsi zamanı bir sıra xüsusi əlamətlər fərqləndirilir:

- bu vasitələrin təyinatı həyat sahəsindən (siyasi, iqtisadi, sosial və s.) asılı olmayaraq bütün ictimai münasibətlərdə təşəkkül tapan insan hüquq və

azadlıqlarının müdafiəsidir;

- konstitusion müdafiə vasitələri digər hüquq sahələrinin müdafiə vasitələrinin tükəndiyi, lakin bu zaman pozulmuş hüququn bərpa olunmadığı halda tətbiq edirlər;

- öz məzmunu etibarilə digər hüquq sahələrinin təsiri altında olmayan insanın hüquq və azadlıqlarını pozan qanunlara və ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının aktlarına təsir göstərməkdə ifadə olunurlar;

- müdafiənin konstitusion vasitələrinin tətbiqinin əsasını müəyyənləşdirən normalar onların tətbiq olunduğu vətəndaşlara deyil, onları həyata keçirən orqanlara və vəzifəli şəxslərə ünvanlanırlar, çünki vətəndaşlar deyil, məhz bu orqanlar və vəzifəli şəxslər belə vasitələrin tətbiqinin qanunauyğunluğunun zəruri şərtlərinin mövcudluğunu, onların həyata keçirilmə vaxtı və qaydasını müəyyən edirlər.

Göstərilən əlamətlər hüquq tənzimləmə mexanizmindən və hüquqi müdafiə mexanizmindən, xüsusilə insan hüquq və azadlıqlarının konstitusion müdafiə vasitələrinə aid edilən müdafiə vasitələrini ayırmağa imkan verir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatının inzibati-hüquqi üsulu konstitusiyaya hüquqi normaları ilə və ona uyğun surətdə qəbul edilən, konkret idarəetmə sahələrində icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərini və həmin sferalarda hakimiyyət orqanlarının fərdlərlə qarşılıqlı münasibətlərini, müvafiq orqanların vəzifələrini və vəzifəli şəxslərin qeyri-hüquqi hərəkətlərindən vətəndaşların müdafiə formalarını müəyyən edən qanunlarla müəyyənləşdirilir [1, s. 378]. İnsan hüquqlarının müdafiəsinin inziabti-hüquqi formaları arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- a) icra hakimiyyəti sahəsində olan normativ təminatlar;
- b) hüquqi aktlardan şikayət vermənin inzibati (məhkəmədənəkənər) qaydası;
- c) icra hakimiyyəti sistemində dövlət nəzarətinin xüsusi formaları;
- ç) qanunların riayət olunmasına prokuror nəzarəti [1, s. 379-380].

İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatının inzibati-hüquqi üsulu xidməti, bərabər tabeli hüquq münasibətləri prosesində qanuni hüquqlardan, azadlıqlardan və maraqlardan istifadə etmək imkanının (əmək haqqının, mükafatın alınması, vəzifənin yüksəldilməsi, əlavə istirahət gününün, pulsuz yeni ixtisasın verilməsi, şəxsi işdə olan materiallar haqqında məlumatların əldə olunması və s.) təqdim edilməməsinə və yaxud onların qəsdən və ya ehtiyatsızlıqla pozulmasına yol verildiyi hallarda tətbiq olunur. Hər bir konkret halda zərərçəkən yaranan problemi hansı yolla həll etməyi müəyyənləşdirmək hüququna malikdir. İlkin olaraq inzibati-hüquqi üsulla getmək, sonra isə nəticələrdən asılı olaraq mülki-hüquqi, cinayət-hüquqi, konstitusion-hüquqi, hətta mümkünə, beynəlxalq-hüquqi üsulla hərəkət etmək yalnız onun özündən asılıdır. Pozulmuş hüquq və azadlıqların müdafiəsi və bərpasının inzibati-hüquqi üsulu ən sadə və əlverişli üsuldur. O, xüsusi hüquqi biliklərin olmasını və

maddi məsrəflərin sərf olunmasını tələb etmir ki, bu da vətəndaşların müəyyən dairəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquqların təminatının mülki-hüquqi üsulundan şəxsin əmlak hüquqları pozulduğu, ona maddi və ya mənəvi zərərin vurulduğu halda geniş istifadə olunur. Şəxsin əmlak hüquqlarının pozulmasının, ona mənəvi və maddi zərərin vurulmasının növləri və formaları olduqca müxtəlifdir, lakin bunlardan asılı olmayaraq müdafiənin mülki-hüquqi üsulunun tətbiqi qaydası dəyişikliyə məruz qalmır.

Əmlak hüquqlarının müdafiə üsulları dedikdə adətən qanunvericiliklə nəzərdə tutulan və onların köməyi ilə hüququn pozulmasının qarşısının alınmasına, aradan qaldırılmasına, onun bərpasına və ya hüquqların pozulması nəticəsində itkilərin əvəzinin ödənilməsinə yönələn vasitələr başa düşülür. Bu cür müdafiə üsulları mülki hüququn subyektinə cari qanunvericilik tərəfindən verilir. Mülki dövryyənin hər bir iştirakçısı üçün problem isə qeyd olunduğu kimi, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş müdafiə vasitələrinin düzgün seçilmədən, effektiv şəkildə istifadəsindən və tətbiqindən ibarətdir. Bu problemin həllinə əmlak hüquqların müdafiəsinin müxtəlif üsullarını tənzimləyən qanunvericiliyin müddəalarını dərinlən öyrənmək, onların tətbiqində zəruri vərdislərə yiyələnmək yolu ilə nail olmaq olar.

Mülki qanunvericilikdə əmlak hüquqların təminatının iki səviyyəsini fərqləndirmək olar. Birinci səviyyə universal xarakter daşıyan təminat üsullarının müəyyənləşdirilməsində ifadə olunur və bir qayda olaraq, istənilən subyektiv mülki hüququn müdafiəsi üçün istifadə oluna bilər. Onların sırasına hüququn tanınması; hüququn pozulmasına qədər mövcud olan vəziyyətin bərpası və hüququ pozan və ya onun pozulmasına təhlükə yaradan əməllərinin qarşısının alınması; mübahisəli əqdin etibarsız hesab olunması və onun etibarsız hesab olunmasının nəticələrinin tətbiqə yönəlməsi, dəyərsiz əqdin etibarsız hesab edilməsinin nəticələrinin tətbiqə yönəlməsi; dövlət orqanının və ya yerli özünüidarəetmə orqanının aktının etibarsız hesab edilməsi; hüququn özünümüdafiəsi; vəzifələrin icrasının naturada həyata keçirilməsinə məhkum edilmə; zərərin ödənilməsi; dəbbə pulunun tutlması; mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi; hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi və ya onların dəyişdirilməsi; dövlət orqanının qanunazidd olan aktının məhkəmə tərəfindən etibarsız hesab edilməsi daxildir. Bütün digər müdafiə üsulları müəyyən növ mülki hüquqlara xidmət etmək üçün nəzərdə tutulur və onların universal qaydada tətbiqi qeyri-münasibdir.

Mülki hüquqların universal müdafiə üsullarına gəldikdə isə onların da tətbiqetmə dairəsi məhdudlaşdırıla bilər. Lakin belə məhdudiyyətlər bu və ya digər müdafiə üsulunun tətbiqinin mümkünliyünü istisna edən hüquq münasibətlərinin mahiyyətindən, müdafiə üsulunun özündən və ya mülki hüququn subyektindən asılı olaraq subyektiv mülki hüquqların ayrı-ayrı növlərinə

münasibətdə yol verilməzdir. Belə ki, mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi kimi müdafiə üsulundan hüquqi şəxslərin mülki hüquqlarının müdafiəsi zamanı istifadə oluna bilməz.

Mülki hüquqların müdafiə üsullarının mülki-hüquqi tənzimlənməsinin ikinci səviyyəsi yalnız müəyyən növ mülki hüquqların müdafiəsi üçün və müəyyən pozuntulardan müdafiə üçün tətbiq edilən müdafiə üsullarının qanunla müəyyən edilməsini özündə ehtiva edir.

Mülki hüquqların təminatı üsullarını tətbiq etmə dairəsinə görə (ümumi və xüsusi); həyata keçirilmə metodlarına görə (iddia icraatı qaydasında, dövlət orqanlarına müraciət, müstəqil tətbiq etmə) və s. meyarlar üzrə təsnifatlandırmaq olar. Bununla belə, güman edirik ki, mülki hüquqların müdafiəsi üsullarının təsnifatı üçün praktiki baxımdan ən mühüm meyar onların tətbiqinin nəticəsidir, pozulmuş hüququn bərpası üçün onların tətbiqinin nəticələrinin xarakteridir. Göstərilən meyar eyni zamanda hüquqları pozulmuş subyekt tərəfindən onun müdafiəsinin mütənasib üsulunun seçimi üçün ən əsas meyarlardan biri qismində çıxış edə bilər. Onun praktiki əhəmiyyəti də məhz bunda özünü ifadə edir.

Beləliklə, əgər mülki hüquqların təminatı üsullarının təsnifatının əsasında onların tətbiqinin nəticəsi durursa, o zaman bütün universal üsulları aşağıdakı qruplara bölmək olar.

Binici qrup tətbiqinin müdafiə olunan hüququn təsdiqinə və yaxud vəzifənin xitamına (dəyişdirilməsinə) imkan verən üsulları özündə ehtiva edir. Belə bir nəticənin əldə olunmasına hüququn tanınması, vəzifələrin icrasının naturada həyata keçirilməsinə məhkum edilmə, dövlət orqanının və ya yerli özünüidarəetmə orqanının qanuna zidd olan aktının etibarsız hesab edilməsi, hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi və ya onların dəyişdirilməsi kimi müdafiə üsullarının tətbiqi gətirib çıxarır. Bütün sadalanan və ilk baxışdan tamamilə müxtəlif olan müdafiə üsullarını müdafiə olunan hüquq üçün onların tətbiqinin nəticələri birləşdirir. Müvafiq iddia ilə məhkəməyə müraciət edən şəxsin cavabdehdən bu vəzifənin icrasını tələb etmək hüququnun olmasının təsdiqidir. Dövlət orqanının və ya yerli özünüidarəetmə orqanının qanunazidd aktının etibarsız hesab olunması haqqında məhkəməyə müraciət edərkən hüququn subyekt, həmçinin bu hüququn təsdiqlənməsini xahiş edir, sübut etməyə çalışır ki, həmin hüququn qanunazidd aktla pozulması yolverilməzdir.

Məhkəmə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, hüquqların müdafiəsinin bütün sadalanan mülki-hüquqi üsulları subyektlər tərəfindən əsasən ilkin mərhələdə digər müdafiə üsullarının tətbiqi üçün əlverişli şəraitin yaradılması məqsədi ilə istifadə olunurlar. Belə hərəkətlərin zəruriliyi, bir qayda olaraq, müdafiə olunan hüquqa iddialı olan və ya onu mübahisələndirən digər şəxsin mövcud olduğu halda yaranır. Məsələn, mülkiyyət hüququnun tanınması haqqında tələb başqasının qeyri-qanuni sahibliyindən əmlakın tələb edilməsi və

ya mülkiyyət hüququnun realizəsində maneələrin aradan qaldırılması haqqında iddialardan və yaxud da tutulmuş yerdən (evdən, mənzildən, otaqdan) çıxarılma və ya onların boşaldılması haqqında iddiadan əvvəl irəli sürülür. Vəzifənin icrasının naturada həyata keçirilməsinə məhkum edilmə haqqında iddianın məhkəmə tərəfindən təmin olunmasından sonra əksər hallarda müvafiq vəzifənin yerinə yetirilməməsi və ya lazımi qaydada yerinə yetirilməməsi nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında iddia irəli sürülür.

Hüquqların müdafiəsinin mülki-hüquqi üsullarının ikinci qrupuna tətbiqinin hüquqların pozulmasının xəbərdarlığına və ya qarşısının alınmasına imkan verən üsullar aid edilirlər. Onların sırasına hüququ pozan və ya onun pozulmasına təhlükə yaradan əməllərinin qarşısının alınması, dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş aktın etibarsız hesab edilməsi, hüquqi özünümüdafiə tədbirləri, dəbbə pulunun tutulması və s. kimi üsulları aid etmək olar. Göstərilən müdafiə üsullarının tətbiqinin məqsədi hüquq subyektini qanunazidd hərəkətlərdən çəkəndirmək və ya belə hərəkətlərin baş verməməsi üçün qabaqlayıcı addımlar atmaqdır.

Üçüncü qrup tədbirlər pozulmuş hüququn bərpası və/və ya hüquqların pozulması ilə əlaqədar yaranan itkilərin əvəzinin ödənilməsi məqsədini güdən hüquqların müdafiə üsullarını özündə ehtiva edir. Belə nəticə aşağıdakı yollarla nail oluna bilər: hüququn pozulmasınadək mövcud olan vəziyyətin bərpası; mübahisəli əqdin etibarsız hesab olunması və onun etibarsız hesab olunmasının nəticələrinin tətbiqə yönəlməsi, dəyərsiz əqdin etibarsız hesab edilməsinin nəticələrinin tətbiqə yönəlməsi; mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi.

Mülki-hüquqi üsulla pozulmuş hüquqların və maraqların bərpası və ya müdafiəsi məhkəməyə iddia ərizəsinin verilməsi ilə həyata keçirilir. Ərizə müvafiq tələblərlə müşayiət olunmalıdır. Belə ki, hər hansı şəxsə fiziki və/və ya mənəvi itiriblər şəklində ifadə olunan, onun əmlak hüquqlarını pozan və ya ona məxsus olan digər qeyri-maddi nemətlərə qəsd edən hərəkətlərlə mənəvi zərər vurulduğu təqdirdə o, məhkəməyə ona vurulan zərərin ödənilməsi haqqında iddia ərizəsi ilə müraciət etmək hüququna malikdir. Mənəvi zərərin əvəzinin miqdarını müəyyənləşdirən zaman məhkəmə hüquq pozucusunun təqsirinin dərəcəsini, həmçinin diqqəti çəkən halları nəzərə almalıdır. Qeyd etmək vacibdir ki, hər bir konkret halda məhkəmə fiziki və ya mənəvi itiriblərin dərəcəsini müəyyən edərkən zərərçəkənin fərdi xüsusiyyətlərindən (sağlamlıq vəziyyəti, ağırlara dözümsüzlüyü, həyəcanlanmaya, qıcıqlanmaya olan meylliliyi, əvvəllər keçirdiyi sarsıntılar və s.) çıxış etməlidir. Mənəvi zərər vətəndaşa onun şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar etibarını ləkələyən məlumatların yayılması vasitəsi ilə vurula bilər və bu halda da həmçinin itkilərin əvəzinin maddi şəkildə ödənilməsi tələbinin irəli sürülməsi hüququ yaranır.

Vurulmuş mənəvi zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün əsaslar aşağıdakılardır: yüksək təhlükə mənbəyi tərəfindən vətəndaşın həyat və sağlamlığına

vurulmuş zərər; vətəndaşın qanunsuz olaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi, şəxs barəsində qeyri-qanuni ehtiyat tədbirlərinin tətbiqi, şəxsə onun ləyaqətini və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların yayılması vasitəsi ilə vurulan zərər. Mənəvi zərərin əvəzinin miqdarı məhkəmə tərəfindən vətəndaşa vurulan fiziki və mənəvi itiriblərin xarakterinin, zərər vuranın təqsirinin dərəcəsinin, həmçinin məntiq və ədalət tələblərinin nəzərə alınması vasitəsi ilə müəyyənləşdirilir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, məntiq və ədalət anlayışları hər bir hakim üçün şəxsi dünyagörüşü ilə bağlı olan məsələdir və çox şey zərərçəkənin və yaxud təqsirli bilinən təqdim etdiyi sübutların inandırıcılığı və əsaslılığından asılıdır. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, zərərin əvəzinin miqdarının müəyyənləşdirilməsindən əvvəl fiziki və mənəvi itiriblərin dərəcəsinə daha obyektiv, daha inandırıcı şəkildə təqdim etmək haqqında təfərrüatı ilə düşünmək vacibdir.

Hər hansı bir şəkildə dövlət orqanlarının və yaxud da bu orqanların vəzifəli şəxslərinin qeyri-qanuni hərəkətləri və yaxud hərəkətsizliyi nəticəsində, həmçinin qeyri-hüquqi aktın verilməsi ilə vətəndaşa vurulmuş maddi zərər Azərbaycan Respublikasının hesabına ödənilir. Yuxarıda göstərilən hallar üzrə maddi ziyan müvafiq maliyyə orqanları tərəfindən ödənilir. Yüksək təhlükə mənbəyi tərəfindən maddi zərərin vurulduğu təqdirdə onun əvəzi həmin mənbənin sahibi tərəfindən ödənilir. Lakin sahibi özünün yüksək təhlükə mənbəyinin digər şəxslərin qeyri-hüquqi hərəkətləri nəticəsində idarəetmədən yayındığını sübut etdiyi hallarda dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsindən azad olunur. Ödənilməli olan maddi zərərin həcminə zərərçəkənin qərəzli niyyəti, onun qeyri-adekvat hərəkətləri, həmçinin də yüksək təhlükə mənbəyinin sahibinin əmlak vəziyyəti təsir göstərir.

Şəxsin şikəst edilməsi və yaxud onun sağlamlığına zədə vurulması onun aldığı, yaxud malik ola biləcəyi itirilmiş əmək haqqının (gəlirin), həmçinin sağlamlığın zədələnməsi ilə ortaya çıxmış məsrəflərin, o cümlədən dərman preparatlarının, əlavə qidaların əldə olunmasına, protezləməyə, kənar qulluğa, sanatoriya müalicəsinə, xüsusi nəqliyyat vasitələrinin əldə edilməsinə, digər peşəyə hazırlığa və s. çəkilən məsrəflərin ona ödənilməsi zərurətini yaradır.

İtirilmiş əmək haqqının (gəlirin) həcmi müəyyənləşməsinə şikəstliklə və ya sağlamlığın digər şəkildə zədələnməsi ilə əlaqədar zərərçəkənə təyin olunmuş əlilliyə görə təqaüdlər, həmçinin sağlamlığa xəsarət yetirilməsindən həm əvvəl, həm də sonra təyin olunmuş digər təqaüdlər, müavinətlər, ödənişlər təsir göstərmirlər. Zərərçəkənin itirilmiş əmək haqqının (gəlirinin) tərkibinə həm əsas iş yeri üzrə, həm də əvəzçilik üzrə əmək və mülki-hüquqi müqavilələr əsasında onun əməyinin ödənilməsinin bütün növləri, müvəqqəti əmək qabiliyyətini itirmə, hamiləlik və doğum dövrü ödənilən müavinətlər, sahibkarlıq fəaliyyətindən irəli gələn gəlirlər və müəllif qonorarı daxildir. Əmək haqqının (gəlirin) bütün növləri vergilərin tutulmasına qədər hesablan-

mış miqdarda nəzərə alınır.

Diqqəti həm də bir məsələdə cəmləşdirmək vacibdir ki, vətəndaşlara zərərin vurulması onlara sonradan zərərin miqdarında dəyişiklik etmək hüququ verir. Bunun üçün əsaslar aşağıdakılardır: əmək qabiliyyətinin azalması və ya yüksəlməsi; təqsirkarın maddi vəziyyətinin yaxşılaşması yaxud pisləşməsi; həyat səviyyəsinin dəyərinin yüksəlməsi; minimal əmək haqqının miqdarının artması. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, sağlamlığa maddi ziyan əmətlərin, iş və ya xidmətlərin çatışmaması vasitəsi ilə, həmçinin əmtəə (iş, xidmət) haqqında qeyri-mötəbər və ya qeyri-qənaətbəxş məlumatların verilməsi nəticəsində vurula bilər. Bu halda zərərin ödənilməsi zərərçəkənin seçimi üzrə satıcının və yaxud istehsalçının üzərinə qoyulur.

Beləliklə, insan hüquq və azadlıqlarının təminatının mülki-hüquqi üsulu inzibati-hüquqi üsulla müqayisədə olduqca mürəkkəbdir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatının daha bir üsulu cinayət-hüquqi üsuldur. O, insanın hüquq və azadlıqlarına zərər vurulması ilə nəticələnən cinayət əməllərinin (oğurluq, soyğunçuluq, quldurluq, bədən xəsarətləri və s.) törədilməsi hallarında istifadə olunur. Onun tətbiqinin metodikası xüsusi çətinliklərlə müşayiət olunmur. Müvafiq hüquq mühafizə orqanlarına müraciət ərizənin araşdırılmasını tələb edir. Xüsusi ittiham cinayətlərinin (məsələn, böhtan, təhqir) baxılması üçün başqa bir forma nəzərdə tutulmuşdur. Belə cinayətlər üzrə özlərini təhqir edilmiş və ya iftiraya məruz qalmış hesab etmək üçün əsaslara malik olan şəxslər birbaşa ərizə ilə məhkəməyə müraciət edirlər.

Hüquqların təminatının konstitusion-hüquqi üsulu o halda tətbiq olunur ki, müvafiq dövlət orqanlarına və məhkəmələrə bütün əvvəlki müraciətlər müvəffəqiyyətlə nəticələnmişdir. Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət üçün əsas insanın konstitusion hüquqlarının pozulmasıdır. Müraciət etmək üçün şikayət ərizəsinin yazılması vacibdir. Belə ərizəyə əlavədə əvvəllər vətəndaşın müraciət etdiyi müxtəlif orqanlara verilmiş şikayət ərizələrinin surətləri, yaxud da həmin şikayətlər, ərizələr, müraciətlər üzrə qəbul edilmiş qərarların surətlərinin təqdim olunması zəruri hesab olunur.

Hazırkı dövrdə insan hüquqlarının təminatının beynəlxalq-hüquqi üsulu xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Beynəlxalq təminatlar 1948-ci il Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsində, 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Paktda, 1950-ci il İnsanın əsas hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında və s. mühüm sənədlərdə özünün təsbitini tapmışdır. Ümumi xarakterli təminatların realizəsi Azərbaycan Respublikası tərəfindən təmin olunur.

İnsan hüquqlarının təminatının ən geniş yayılmış üsulu kimi beynəlxalq prosedurlar çıxış edir. Onlar beynəlxalq müqavilə əsasında səlahiyyətli orqanların təsis və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Prosedurlar aşağıdakı formalarda həyata keçirilirlər: götürülmüş öhdəliklərin yerinə yetirilməsi haqqında dövlət

lətlərin məruzələrinin baxılması; hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar ayrı-ayrı şəxslərin, qrupların şikayətlərinin, müraciətlərinin baxılması; insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı müəyyən halların öyrənilməsi və tədqiqi. Məsələn, məruzələrin təqdim olunması proseduru 1966-cı il Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Paktda nəzərdə tutulmuşdur. Həmin Paktın 40-cı maddəsinə uyğun olaraq iştirakçı-dövlətlər Paktın realizəsi üzrə onların qəbul etdiyi tədbirlərlə bağlı, həmçinin Paktda müəyyən olunmuş hüquqların istifadəsində əldə olunmuş irəliləyişlər haqqında məruzələr təqdim edirlər.

Prosessual xarakterli beynəlxalq təminatlar müdafiə üçün İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə (prosedur Avropa Şurası çərçivəsində mövcuddur) və İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq Şuraya (prosedur BMT çərçivəsində həyata keçirilir) müraciət etmək imkanını ehtiva edir.

Avropa Şurasının üzv-dövlətləri insan hüquqları və əsas azadlıqlarını daha yaxşı təmin etmək məqsədilə 1997-ci ildə Strasburqda yeni vəzifənin – İnsan hüquqları üzrə Avropa Şurasının Komissarı vəzifəsinin tətbiqinə başladılar. Bu vəzifəli şəxsin əsas vəzifələrinə Avropa Şurasına daxil olan dövlətlərdə insan hüquqları sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə yardım göstərilməsi, insan hüquqları üzrə milli müvəkkillərin fəaliyyətinə dəstək verilməsi və digər vəzifələr daxildir. İnsan hüquqları üzrə Avropa Şurasının Komissarı insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı şikayətləri baxılması üçün qəbul etmir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı da, həmçinin insan hüquqlarına hörmət göstərilməsinin inkişafı prinsipinin realizəsi məqsədi ilə İnsan hüquqları üzrə BMT-nin Ali Komissarı vəzifəsini təsis etmişdir ki, onun da vəzifələri bütün mülki, mədəni, iqtisadi, siyasi və sosial hüquqların təşkil edilməsi və müdafiəsindən ibarətdir. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi yaradılmış və o, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının üzv-dövlətlərindən şikayətləri qəbul edir və bu şikayətlərlə bağlı müvafiq qərarlar çıxarır, eləcə də digər təminatları həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 122.11-ci maddəsinə uyğun olaraq hər kəs insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunlarında nəzərdə tutulmuş hüquqi müdafiə vasitələri tükəndikdə, Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinə əsasən insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq məhkəmələrə müraciət etməyə haqlıdırlar [2]. Göstərilən maddənin məzmunundan göründüyü kimi müraciət Azərbaycan Respublikasının bütün məhkəmə instansiyalarında şəxsin müvafiq hüququnun müdafiəsindən imtina edildikdən sonra verilə bilər. Məsələn, şikayət Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta əsasən fəaliyyət göstərən İnsan hüquqları üzrə Komitəyə verilə bilər. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakta dair birinci fakultativ Protokolun 2-ci maddəsinə uyğun olaraq, Paktda sadalanan hüquqlarından hansınsa pozulduğunu və daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tü-

kəndiyini iddia edən şəxslər, həmin Protokolun 1-ci maddəsinin müddəalarına riayət etmək şərti ilə, baxılmaq üçün Komitəyə yazılı məlumat təqdim edə bilirlər [3]. Komitə şikayətlərin anonim olmadığı və şikayət hüququndan sui-istifadəyə yol verilmədiyi hallarda onları qəbul edir. Şikayət ərizəsini aldıqdan sonra Komitə həmin məsələnin digər beynəlxalq araşdırma proseduruna müvafiq surətdə baxılmadığını və həmin hüquqla bağlı milli qanunvericiliklə nəzərdə tutulan bütün mümkün müdafiə vasitələrindən istifadənin tükəndiyini yoxlayır.

Beynəlxalq hüquqi sənədlər insan hüquqları üzrə razılaşmaların real şəkildə həyata keçirilməsinə yardım göstərilməsinin müxtəlif tərəflərini nəzərdə tuturlar. İnsan hüquqları sahəsində məlumatların əldə olunma mənbələri və həyata keçirilmə metodları üzrə beynəlxalq prosedurlar müxtəlif qruplara bölünür və aşağıdakıları ehtiva edirlər: insan hüquqlarının təminatı sahəsində özlərinin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi haqqında dövlətlərin məruzələrinin nəzərdən kerilməsi; müvafiq öhdəliklərin pozulmasına görə dövlətlərin bir-birinə qarşı irəli sürdüyü iddialara baxılması; təxmin edilən və ya artıq müəyyən olunmuş insan hüquqları pozuntuları ilə bağlı vəziyyətlərin öyrənilməsi və tədqiqi; insan hüquqlarının pozuntularında təqsirli bilinən şəxslər haqqında məlumatları əks etdirən xüsusi siyahıların tərtib olunması; fərdi cinayət məsuliyyəti haqqında məsələnin qaldırılması; hüquqların, azadlıqların və maraqların pozulması problemləri üzrə ayrı-ayrı şəxslərin, qrupların və ya qeyri-hökumət təşkilatlarının şikayətlərinə baxılması.

Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına daxil olması və bu səbəbdən də, onun beynəlxalq hüquqi müdafiə mexanizmlərinə qoşulması ilə əlaqədar İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının Avropa Konvensiyasının prosedurları xüsusi aktuallıq kəsb edir. Həmin Konvensiya özünün müddəalarının yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin iki formasını nəzərdə tutur: məruzələrin baxılması və fərdi bildirişlərin araşdırılması.

1950-ci il 4 noyabr tarixli “İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 34-cü maddəsinə uyğun olaraq Avropa Məhkəməsi “Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən birinin onun bu Konvensiyanın və ya ona dair Protokolların müddəaları ilə nəzərdə tutulmuş hüquqların pozulmasının qurbanı” [4] olduğunu təsdiq edən istənilən fiziki və ya hüquqi şəxsdən, hər hansı qeyri-hökumət təşkilatından və ya xüsusi şəxslər qrupundan şikayət ərizələrini qəbul edə bilər. “Yüksək Saziş bağlamış Tərəflər həmin hüququn effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə heç bir vəchlə mane olmağı öz öhdələrinə götürürlər” [4]. Fərdi şikayətin verilməsi qaydasında ərizəçi Konvensiyada nəzərdə tutulan və şikayətdə qeyd edilən bu və ya digər hüququn pozulmasının qurbanı qismində şəxsən özü çıxış etməlidir. Bu, mütləq şərt hesab olunur. Konvensiya ümumilikdə insan hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar şikayət vermək hüququnu nəzərdə tutmur: şikayətin təmin

olunması üçün ərizəçi müvafiq pozuntunun nəticəsində özünün şəxsən zərər çəkdiyini əsaslandırmalıdır. Beləliklə, Avropa Məhkəməsi milli qanunvericiliyin Konvensiyaya uyğunluğu haqqında məsələyə baxmır. Ərizəçinin həmin Konvensiya ilə təminat verilən hüquqların pozulmasının qurbanı olması şərti Avropa Məhkəməsində işin araşdırılmasının və baxışının davam etdiyi bütün dövrdə gözlənilməlidir. Məsələn, iş üzrə Məhkəmədə dinləmələrin aparılması zamanı fəvqəladə tədbirlərin tətbiqi ilə əlaqədar ərizəçinin dövlətdaxili hakimiyyət orqanlardan zərərin əvəzinin və ya digər əvəzli ödənişlərin alması öz təsdiqini taparsa, Məhkəmə həmin şəxsin Konvensiyanın 34-cü maddəsində müvafiq ifadəyə verilən məna anlamında hüquq pozuntusu qurbanının hesab edilməməsi barədə qərar çıxara bilər.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Məhkəməsinin Nizamnaməsinə əsasən fərd özünün dinləmələrdə şəxsən iştirak etmək istəyi ilə bağlı müraciət edə bilər. Məhkəmədə onun maraqlarını, bir qayda olaraq, həmin mübahisə üzrə Komissiyada şikayətin baxılması mərhələsində artıq iştirak etmiş vəkil təmsil edir.

Beləliklə, insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiə mexanizmi kifayət qədər mürəkkəb bir sistemdir. Bununla əlaqədar beynəlxalq qurumlara ünvanlanan müraciətlərin böyük əksəriyyəti aidiyyət meyarına uyğun olmaması baxımından məqbul sayılmırlar.

Müasir şəraitdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq-hüquqi mexanizmlərin tətbiqi dövlətlərin daha sıx əməkdaşlığını tələb edir. Belə əməkdaşlıq insan hüquqlarının daha etibarlı təminatı üçün geniş imkanlar verir, habelə bu hüquqların pozulmasının qarşısının alınmasına şərait yaradır. Bununla belə, hal-hazırda obyektiv səbəblərdən insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi buna ehtiyacı olan insanların çoxu üçün imkan xaricində olan bir institutdur.

İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində olan beynəlxalq-hüquqi prosedurların təhlili bunların mövcudluğunun zəruriliyini bir daha təsdiqləyir. Belə ki, istənilən dövlətin vətəndaşları aidiyyəti beynəlxalq qurumlara müraciət edərkən beynəlxalq hüquq normalarının bütün aspektlərində (maddi, prosessual, mülki-hüquqi) tətbiqi nöqtəyi-nəzərindən məlumat almağa, məsləhətə və praktiki yardıma həddindən artıq ehtiyac duyurlar.

İnsan və vətəndaş hüquqlarının dövlət müdafiəsi hər kəsin qanunla qadağan olunmayan bütün üsullardan müstəqil və fəal şəkildə istifadəsini istisna etmir [5, s. 528]. Öz hüquq və azadlıqlarını müdafiə edərkən şəxs vətəndaş cəmiyyətinin institutlarından faydalanmaq, xüsusilə kütləvi informasiya vasitələrinə, siyasi partiyalara və digər ictimai birliklərə müraciət etmək hüququna malikdir. Öz hüquqlarından istifadə etməklə insan piketlərdə iştirak edə, özünün müdafiəsi üçün mitinqlər, nümayişlər və ya yazılı müraciətlər formasında kütləvi aksiyaların keçirilməsi haqqında xahişlə ictimaiyyətə müraciət edə bilər.

Bununla belə, hüquq və azadlıqların müdafiə hüququ özündə həm idraki üsulları, həm də qanunla icazə verilən fiziki üsulları ehtiva edir. Sonunculara özünümüdafiə hüququ və ya da Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 36-cı və 38-ci maddələrində ifadə olunan “zəruri müdafiə” və “son zərurət” aiddir.

Zəruri müdafiə zorakı qəsdlərin qarşısının alınmasına yönəlmişdir, ona görə ki, cinayət törətmək niyyətində olan şəxs bilir ki, zərərçəkən tərəfindən fəal müqavimətlə qarşılaşa bilər və qanun bu müqaviməti, həm də onun nəticəsində hücum edənə xəsarətin yetirilməsini hüquqauyğun hərəkət kimi qiymətləndirir [6, s. 354].

Cinayət qanunu ilə mühafizə olunan maraqlara son zərurət vəziyyətində, yəni şəxsin özünün və ya başqa şəxslərin şəxsiyyətini və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin qanunla qorunan maraqlarını bilavasitə qorxu altına alan təhlükəni aradan qaldırmaq üçün zərərin vurulması, əgər həmin təhlükənin digər vasitələrlə aradan qaldırılması mümkün deyildirsə və bu zaman Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 38-ci maddəsinə uyğun surətdə son zərurət həddinin aşılmasına yol verilməmişdirsə [7], cinayət hesab olunmur.

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında öz hüquqlarının müdafiəsi və özünümüdafiə məqsədi ilə şəxs tərəfindən istifadə olunan silahların növləri haqqında məsələlər də qanunvericilik qaydasında tənzimlənmişdir. Belə ki, “Xidməti və mülki silahlar haqqında” 30 dekabr 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsinə uyğun olaraq bir sıra şəxsi və əmlak hüquqlarının müdafiəsi üçün silah tətbiq edilə bilər. Vətəndaşlar tərəfindən silah zəruri müdafiə və ya son zərurət vəziyyətində həyat və sağlamlığın, əmlakın və ya mənzil toxunulmazlığının cinayətkar qəsdlərdən qorunması üçün tətbiq oluna bilər [8]. Silahın tətbiqi yalnız real təhlükə yarandığı zaman mümkündür və üçüncü şəxslərə zərər yetirməməlidir. Eyni zamanda silahın tətbiqinin yönəldiyi şəxsə bu barədə xəbərdarlıq edildikdən sonra bu addımın atılması mümkün hesab edilir. Bu zaman insanların toplaşdığı yerlərdə və üçüncü şəxslərə zərər yetirilə bilən yerlərdə, yanında azyaşlı uşaqların olduğu şəxslərə, qadınlara, açıq-aydın şikəstlik əlamətləri bilinən şəxslərə, yaşı aydın görünən və ya əvvəlcədən məlum olan uşaqlara qarşı silah tətbiq edilməsi qadağan olunur. Lakin həmin qadağa göstərilən şəxslərin silahlı və dəstə halında hücumlarda iştirak etdiyi hallara şamil olunmur.

Məhkəməyə müraciətsiz yol verilən özünümüdafiə zamanı tətbiq edilən üsullar pozuntuya mütənasib olmalı və onun aradan qaldırılması üçün zəruri olan hərəkətlərin çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır. Bu isə o deməkdir ki, özünümüdafiə üç şərtin olduğu təqdirdə mümkündür: hüququn pozulması, onun qarşısının alınmasının vacibliyi və tətbiq edilən cavab tədbirlərinin pozuntunun səviyyəsinə mütənasibliyi. Belə özünümüdafiəyə nümunə

olaraq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin təmini məqsədi ilə borclu tərəfindən onun icrası anınadək əşyanın saxlanılmasını göstərmək olar.

Yuxarıda sadalanan müddəaların əsasında, fikrimizcə, özünümüdafiənin aşağıdakı əlamətlərini ayırmaq olar:

1) özünümüdafiə hüququnun yalnız səlahiyyəti çatan, maraqlı şəxsə, yəni müvafiq hüquq və vəzifələrə malik olan şəxsə verilməsi;

2) əməllərin birtərəfli xarakteri, çünki dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinə malik olan strukturlara müraciət nəzərdə tutulmur;

3) tətbiq üçün əsas kimi həm hüquqların, azadlıqların, qanuni maraqların pozulması, həm də onların pozulması üçün yaranan təhlükə çıxış edə bilər;

4) özünümüdafiə yalnız maraqlı şəxsin fəal davranışını əks etdirən hərəkətlər qismində deyil, həm də hərəkətsizliklə, yəni şəxsin passiv davranışı ilə həyata keçirilə bilər;

5) özünümüdafiə dövlət tərəfindən hüdudları müəyyənləşdirilən müəyyən çərçivələrdə reallaşdırılmalıdır, əks təqdirdə o özbaşınalıqə çevrilə bilər.

Beləliklə, özünümüdafiə dedikdə pozulmuş hüququn bərpası və ya onun pozulması təhlükəsinin aradan qaldırılması üçün qanunla müəyyən edilmiş hüdudlarda səlahiyyəti olan şəxsin hərəkətləri (hərəkətsizliyi) başa düşülür.

Özünümüdafiə zamanı maraqlı şəxs müdafiənin aşağıdakı üsullarından istifadə edə bilər: dövlət orqanlarına müraciət; kütləvi (ictimai) tədbirlərdə iştirak; kütləvi informasiya vasitələrinə, qeyri-hökumət təşkilatlara müraciət; vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) şikayət etmək; zəruri müdafiə və son zərurət vəziyyətlərində hərəkətlərin edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Права человека: Учебник / Отв. ред. Е.А.Лукашева. - Москва: Норма, - 2001, - 573 с.
2. "Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1976-cı il 23 mart tarixli "Mülki və siyasi hüquqlar haqqında" Beynəlxalq Paktına dair birinci Fakultativ Protokola qoşulması haqqında" Azərbaycan Respublikasının 29 iyun 2001-ci il tarixli Qanunu// Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, - 2001, - № 9, maddə 578.
3. Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 14 iyul tarixli Cinayət-Prosessual Məcəlləsi // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, - 2000, - № 8, Kitab 2, maddə 585.
4. "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" 4 noyabr 1950-ci il tarixli Konvensiya // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, - 2002, - № 3, maddə 113.
5. Quliyev C.Y. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının təmin edilməsinin konstitusiyə təminatları // Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 17-ci buraxılış, - Bakı: Adiloğlu, - 2007, - s. 523-529.
6. Комментарий к Конституции Российской Федерации / Под ред. Л.А.Окунькова. - Москва: Юристъ, - 2002, - 1002 с.
7. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi// Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, - 2000, - № 4, II kitab, maddə 251.
8. "Xidməti və mülki silah haqqında" Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1997-ci il tarixli Qanunu//Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, - 1998, - № 3, maddə 137.

ПРАВОВЫЕ СПОСОБЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

М.Н.САМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье прежде всего отмечается, что эффективность обеспечения прав человека зависит от множества факторов и в этом случае применяются конституционно-правовые, административно-правовые, гражданско-правовые, уголовно-правовые, международно-правовые методы обеспечения. Отмечается, что конституционные гарантии прав и свобод человека выступают основным элементом института обеспечения прав и свобод человека.

В статье также отмечается, что гражданско-правовой метод обеспечения прав и свобод человека является достаточно сложным по сравнению с административно-правовым методом. Кроме того, подчеркивается, что в современных условиях применение международно-правовых механизмов защиты прав и свобод человека требует более тесного сотрудничества государств. Это сотрудничество предоставляет широкие возможности для более надежного обеспечения прав человека и создает условия для предотвращения их нарушения.

Ключевые слова: право, человек, гарантия, нарушение, защита, способ, жалоба, суд, акт.

LEGAL METHODS FOR ENSURING HUMAN RIGHTS

M.N.SAMADOV

SUMMARY

The article primarily notes that the effectiveness of ensuring human rights depends on many factors, and in this case, constitutional, administrative, civil, criminal, and international legal methods are applied. It is noted that constitutional guarantees of human rights and freedoms are the fundamental element of the institution of ensuring human rights and freedoms.

The article also notes that the civil law method of ensuring human rights and freedoms is quite complex compared to the administrative law method. Furthermore, it is emphasized that in modern conditions, the application of international legal mechanisms for the protection of human rights and freedoms requires closer cooperation between states. This cooperation provides ample opportunities for more reliable protection of human rights and creates the conditions for preventing their violation.

Keywords: law, human, guarantee, violation, protection, method, complaint, court, act.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İQTİSADİYYAT**TÜRK DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA AZƏRBAYCAN:
BİRLƏŞDİRİCİ GÜC VƏ YENİ ROLU****G.M.QULİYEVA****Bakı Dövlət Universiteti****ORCID 0009-0003-9754-3588****gulgun2004@mail.ru**

Bu məqalə, müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində Azərbaycanın Türk dövlətləri arasında oynadığı birləşdirici və strateji rolu təhlil edir. Azərbaycanın geosiyasi mövqeyi, iqtisadi potensialı, mədəni əlaqələri və diplomatik təşəbbüsləri onun Türk dünyasında artan nüfuzunu şərtləndirir. Xüsusilə 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın regional güc kimi ortaya çıxması və bu gücünü Türk dövlətləri ilə əməkdaşlıqda effektiv şəkildə istifadə etməsi yeni mərhələnin başlanğıcı kimi qiymətləndirilir. Məqalədə vurğulanır ki, Azərbaycan Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) çərçivəsində fəal siyasət yürüdüür və bu təşkilatın möhkəmlənməsi üçün real addımlar atır. Enerji resursları, nəqliyyat dəhlizləri (xüsusilə Zəngəzur dəhlizi perspektivi), logistika imkanları və regional sabitliyin təminində Azərbaycan mühüm körpü rolunu oynayır. Bu kontekstdə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və Orta Dəhliz kimi layihələr Azərbaycanın həm regional, həm də global əhəmiyyətini artırır. Eyni zamanda, Azərbaycan ortaq mədəni və tarixi dəyərlərin qorunması və təşviqi istiqamətində də Türk dövlətləri ilə sıx əməkdaşlıq edir. Türk dili, ortaq tarix, mədəniyyət və mənəvi dəyərlər Azərbaycanın yumşaq güc siyasətində əsas vasitəyə çevrilmişdir. Məqalənin sonunda qeyd olunur ki, Azərbaycan yalnız iqtisadi və enerji resursları baxımından deyil, həm də ideoloji və strateji baxımdan Türk dövlətləri arasında əlaqələndirici və birləşdirici qüvvəyə çevrilməkdədir. Bu, təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün Türk dünyasının güclənməsi və birliyin dərinləşməsi baxımından əhəmiyyətli bir prosesdir.

Açar sözlər: Türk Dövlətləri Təşkilatı, enerji diplomatiyası, tranzit rolu, türk dünyası, integrasiya, enerji siyasəti, Zəngəzur dəhlizi, regional əməkdaşlıq, geosiyasət, diplomatik fəallıq, mədəni integrasiya, orta dəhliz

<https://doi.org/10.30546/209300.305.2025.3.018>

GİRİŞ

Son onilliklərdə beynəlxalq münasibətlər sistemində müşahidə olunan çoxqütblülük tendensiyası və regional əməkdaşlıq modellərinin güclənməsi

fonunda Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) yaranması və inkişafı diqqətəlayiq hadisələrdəndir. TDT çərçivəsində dövlətlərarası siyasi, iqtisadi və mədəni integrasiyanın gücləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar, yalnız ümumtürk həmrəyliyi möhkəmləndirmir, eyni zamanda Avrasiya məkanında yeni güc balanslarının formalaşmasına da təsir göstərir. Bu prosesin mərkəzində isə geosiyasi mövqeyi, enerji resursları və diplomatik fəallığı ilə seçilən Azərbaycan mühüm birləşdirici rol oynayır. Azərbaycan həm təşəbbüskar mövqeyi, həm də praktiki əlaqələndirmə imkanları ilə türk dövlətləri arasında körpü rolunu oynayır. Bakı-Tbilisi-Qars və Bakı-Tbilisi-Ceyhan kimi mühüm layihələrlə regionda iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə töhfə verməklə yanaşı, TDT çərçivəsində qəbul edilən qərarların icrasında da aktiv iştirak edir. Şuşa Bəyannaməsi və Türk Dövlətlərinin Zirvə Görüşlərindəki çıxışlar Azərbaycanın yalnız siyasi deyil, həm də mədəni və mənəvi liderlik iddialarını nümayiş etdirir.

Məqalənin məqsədi Azərbaycanın türk dünyasında oynadığı bu yeni və çoxşaxəli rolu elmi təhlil etmək, onun təşəbbüskarlıq potensialını, enerji və tranzit diplomatiyasındakı yerini, eləcə də TDT çərçivəsindəki əlaqələndirici funksiyalarını dəyərləndirməkdən ibarətdir. Bu çərçivədə əsas tədqiqat sualı belədir: **Azərbaycanın Türk Dövlətləri Təşkilatındakı integrativ rolu regiondakı geosiyasi və geoiktisadi münasibətlərə necə təsir edir?**

Metodoloji baxımdan tədqiqatda müqayisəli təhlil, sənəd analizi və sistemli yanaşma kimi elmi metodlardan istifadə olunur. Azərbaycan və digər türk dövlətlərinin rəsmi sənədləri, beynəlxalq təşkilatların hesabatları, elmi ədəbiyyat və analitik mənbələr əsas istinad bazasını təşkil edir. Eyni zamanda, regiondakı son proseslərə dair aktuallıq baxımından məqalə təkcə retrospektiv deyil, həm də perspektiv analizinə əsaslanır. Beləliklə, bu məqalə Azərbaycanın türk dövlətləri arasında təşəbbüskar, əlaqələndirici və diplomatik funksiyalarını əhatəli şəkildə təqdim etməyi və gələcək integrasiya proseslərinə dair elmi əsaslandırılmış tövsiyələr irəli sürməyi qarşıya məqsəd qoyur.

1. Türk Kimliyi və Mədəni Vəhdət

Türk kimliyi, tarixi, dil və mədəniyyət vasitəsilə formalaşan kollektiv şüur və aidiyyət hissidir. Bu kimlik, türk xalqlarının ortaq keçmişi, dəyərləri və mədəni irsi əsasında zamanla inkişaf etmişdir. Türk dünyasında müxtəlif coğrafi ərazilərdə yaşayan xalqların müxtəlifliyi olsa da, ortaq dil ailəsi, tarix və mədəni ənənələr bu kimliyi möhkəmləndirən əsas amillərdir [24, 148]. Mədəni vəhdət isə türk xalqları arasında ortaq dəyərlərin, ənənələrin və mədəni irsin qorunması və inkişaf etdirilməsi prosesidir. Bu vəhdət, TÜRKSOY kimi beynəlxalq təşkilatların fəaliyyəti, ortaq mədəni layihələr, dilin qorunması və inkişafı, eləcə də ortaq tarix və mədəniyyətin təşviqi ilə təmin edilir [26, 91]. Mədəni vəhdətin əsas məqsədi türk dünyasında birlik hissini güclən-

dirmək, qarşılıqlı anlaşmanı artırmaq və beynəlxalq arenada türk mədəniyyətinin nüfuzunu yüksəltməkdir. Türk kimliyinin və mədəni vəhdətin güclənməsi, həmçinin regional integrasiyanın və siyasi birliyin dəstəklənməsi üçün vacibdir. Ortak dəyərlər və mədəniyyət üzərində qurulan kimlik, türk dövlətlərinin bir-birinə olan bağlılığını artıraraq, gələcəkdə daha sıx əməkdaşlıq üçün zəmin yaradır [2, 133].

2. Müasir Geosiyasətdə Türk Dövlətlərinin Rolu

Türk dünyasının müasir geosiyasi mənzərəsi üzv dövlətlərin regional və global təsir imkanları ilə müəyyənləşir. Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistan hər biri öz strateji mövqeləri və xarici siyasət prioritetləri ilə Türk dünyasının ümumi geosiyasi gücünü formalaşdırır.

Azərbaycan, Cənubi Qafqazda enerji resurslarına zənginliyi və nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişmə nöqtəsində yerləşməsi ilə regional sabitlik və inkişafın təminatçısı kimi çıxış edir. “Zəngəzur dəhlizi” kimi layihələrlə Azərbaycan türk dünyasını fiziki olaraq birləşdirən körpü rolunu gücləndirir [8, 156].

Türkiyə isə NATO üzvü və Avroatlantik məkandakı strateji mövqeyi ilə Türk dünyasının lider dövlətidir. Həm siyasi, həm iqtisadi, həm də hərbi gücü ilə Türkiyə digər türk dövlətlərinə nümunə olmaqla yanaşı, çoxvektorlu xarici siyasəti vasitəsilə regional və global aktorlarla əlaqələri genişləndirir.

Qazaxıstan, Orta Asiyanın ən böyük iqtisadiyyatı olaraq, enerji və ticarət sahəsində regional liderdir. Qazaxıstan, həmçinin Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı və Avrasiya İqtisadi İttifaqı kimi təşkilatlarda aktiv iştirak edərək Türk dünyasının geosiyasi imkanlarını genişləndirir.

Özbəkistan Orta Asiyanın mərkəzində yerləşməsi və böyük əhalisi ilə mühüm regional oyunçudur. Özbəkistanın müstəqil və balanslaşdırılmış xarici siyasəti, xüsusilə iqtisadi islahatları və regional əməkdaşlığı təşviq etməsi Türk dünyasının ümumi strateji mövqeyini möhkəmləndirir.

Qırğızıstan siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf baxımından mürəkkəb vəziyyətə baxmayaraq, Türk dünyasının mədəni və regional integrasiyasında fəal iştirak edir. Qırğızıstanın çoxmillətli quruluşu və demokratiya təcrübəsi, Türk dövlətləri arasında dialoq və əməkdaşlıq üçün mühüm platforma yaradır.

Türkmənistan isə neytral statusunu qoruyaraq regional enerji siyasətində öz yerini tutur. Türkmənistanın enerji resursları və strateji mövqeyi, xüsusilə qaz ixracı sahəsində Türk dünyasının geosiyasi gücünə əlavə dəyər qatır.

Türk dövlətlərinin müasir geosiyasi rolu yalnız coğrafi mövqeyindən irəli gəlmir, həm də onların beynəlxalq münasibətlər sistemində enerji, nəqliyyat, təhlükəsizlik və normativ güc sahələrində artan iştirakından qaynaqlanır. Bu dinamika gələcəkdə Türk dövlətlərinin daha sıx integrasiyası və ortaq geosiyasi strategiyalar formalaşdırması üçün möhkəm zəmin yaradır.

3. Azərbaycanın geosiyasi və geoiqtisadi üstünlükləri

Azərbaycanın Türk dünyasında birləşdirici güc kimi çıxış etməsinin əsas səbəblərindən biri onun əlverişli geosiyasi mövqeyidir. Qafqaz regionunda yerləşən Azərbaycan həm Avropa, həm də Asiya arasında körpü funksiyası yerinə yetirir. Xəzər dənizinə çıxışı olan, Rusiya, İran, Türkiyə və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə qonşuluq münasibətlərinə malik olan bu ölkə, regionlararası əməkdaşlıq üçün unikal bir coğrafi məkan təşkil edir. Bu xüsusiyyət, Azərbaycanın Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsindəki rolunu daha da əhəmiyyətli edir [12, 178]. Geoiqtisadi baxımdan isə Azərbaycan enerji resursları ilə zəngin ölkə olaraq Avropa və Asiya bazarları üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) qaz kəməri və Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) kimi layihələr Azərbaycanı enerji marşrutlarının əsas əlaqələndiricisinə çevirib. Bu layihələr təkcə enerji təminatını deyil, həm də türk dövlətləri arasında qarşılıqlı iqtisadi asılılığı gücləndirir [19, 176]. Azərbaycan həm də "Orta Dəhliz" adlandırılan Şərq-Qərb beynəlxalq nəqliyyat marşrutu üzrə əsas ölkələrdən biridir. Bu dəhliz Çin, Orta Asiya və Avropa arasında yüklərin daşınmasını sürətləndirir və Mərkəzi Asiya ölkələrinin global iqtisadiyyata çıxış imkanlarını artırır. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu xətti bu dəhlizin əsas dayaqlarından biridir. Azərbaycanın bu marşrutda tranzit ölkə funksiyası onu TDT daxilində logistik integrasiyanın mərkəzinə çevirir [25, 33]. Bununla yanaşı, Azərbaycanın sabit siyasi sistemi və balanslaşdırılmış xarici siyasət kursu da onun türk dövlətləri ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə şərait yaradır. Bakı rəhbərliyi həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli platformalarda konstruktiv və pragmatik siyasət yürüdərək, həm regiondakı ziddiyyətlərin yumşaldılmasında, həm də iqtisadi integrasiyanın təşviqində fəal rol oynayır [26, 54]. Azərbaycanın həm geosiyasi, həm də geoiqtisadi imkanlarının səmərəli şəkildə integrasiya layihələrinə yönəldilməsi, onu Türk Dövlətləri arasında yalnız mərkəzi coğrafi mövqeyə malik deyil, həm də strateji qərarların formalaşmasında təsirli aktora çevirir. Bu kontekstdə Azərbaycan təkcə fiziki dəhlizlərin deyil, həm də siyasi və diplomatik kanalların formalaşmasına töhfə verir.

4. Türk Dövlətləri Təşkilatında Azərbaycanın fəallığı

Azərbaycan Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) formalaşmasında və inkişafında aparıcı rola malik olan ölkələrdən biridir. TDT-nin ilkin mərhələsi 1992-ci ildə baş tutmuş Türk dövlətləri rəhbərlərinin Zirvə görüşləri ilə başlamış, 2009-cu ildə isə Naxçıvan Sazişi ilə təşkilati çərçivəyə keçid baş vermişdir. Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi bu mühüm saziş, təşkilatın institusional əsaslarını müəyyən etmiş və əməkdaşlığı strateji çərçivəyə yönəltdir [26, 76]. Azərbaycan bu təşkilatda həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni sahələr üzrə təşəbbüskar mövqe sərgiləyir. Xüsusilə 2021-ci ildə Şuşa

Bəyannaməsinin imzalanması ilə Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji müttəfiqliyin türk dünyası kontekstində daha da möhkəmləndirilməsi təşkilatın gələcəyi üçün yeni dinamika yaratmışdır. Bu sənəd yalnız ikitərəfli münasibətləri deyil, bütün Türk dünyasında integrasiyanın yeni mərhələyə keçidini ifadə edir [24, 195]. TDT çərçivəsində keçirilən sammitlərdə Azərbaycan Prezidentinin çıxışları və irəli sürdüyü təşəbbüslər, təşkilatın fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edən əsas konturlar sırasındadır. Xüsusilə Bakı və Səmərqənd sammitlərində Azərbaycanın regional layihələrə dəstək verməsi və əməkdaşlığın institusional əsaslarını gücləndirmək çağırışları diqqət çəkmişdir. 2022-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının Naxçıvanda təşkil edilməsi planlaşdırılan “Türk Universiteti” ideyası da Azərbaycanın mədəni və elmi integrasiyaya verdiyi önəmi göstərir. Azərbaycan TDT çərçivəsində logistik, enerji və informasiya texnologiyaları üzrə müxtəlif işçi qruplarının fəaliyyətində aktiv iştirak edir. Bu iştirak, yalnız daxili təşkilati koordinasiyanı deyil, eyni zamanda türk dövlətləri arasında qarşılıqlı asılılığı gücləndirir və siyasi etimadın artmasına şərait yaradır. TDT-nin yeni çağırışlar qarşısında çevik və funksional fəaliyyət göstərə bilməsi üçün Azərbaycanın təklif etdiyi islahatlar da təşkilat daxilində strateji planlaşdırmanın mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanın təşkilatda oynadığı rol təkcə texniki və logistik sahələrlə məhdudlaşmır. Azərbaycan türklüyün ideoloji və tarixi daşıyıcısı olaraq, Türk Dünyasında mədəni-siyasi yaddaşın qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından da mühüm vəzifə daşıyır. Şuşa və Naxçıvan kimi tarixi məkanların təşkilat çərçivəsində simvolik məna qazanması, Azərbaycanın yalnız maddi deyil, mənəvi liderlik iddiasını da möhkəmləndirir.

5. Enerji diplomatiyası və integrativ rol

Azərbaycanın Türk dövlətləri arasında birləşdirici gücə çevrilməsində enerji diplomatiyası mühüm yer tutur. Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatları və bu resursların beynəlxalq bazarlara çıxarılmasında qazandığı təcrübə onu yalnız enerji ixracatçısı deyil, həm də regional enerji əməkdaşlığının təşəbbüskarı və əlaqələndiricisinə çevirib. Bu baxımdan, enerji sahəsində həyata keçirilən strateji layihələr Azərbaycanın Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsindəki integrativ funksiyalarını daha da gücləndirir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilmiş Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) və Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) layihələri həm regional əməkdaşlığı təşviq etmiş, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə vermişdir [19, 106]. Daha sonrakı mərhələdə isə Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) vasitəsilə Xəzər hövzəsindən Avropaya uzanan enerji bağlantıları formalaşmışdır. Bu marşrutlar yalnız Azərbaycan qazını deyil, potensial olaraq Türkmənistan və Qazaxıstan kimi digər türk dövlətlərinin resurslarının da ixracı üçün mühüm infrastruktur bazası yaradır [12, 203].

Türkmənistan ilə Azərbaycan arasında enerji sahəsində son illərdə müşahidə olunan yaxınlaşma, xüsusilə "Dostluq" yatağına dair razılaşma, Xəzər dənizində əməkdaşlıq perspektivlərini genişləndirib. Bu addım, Transxəzər qaz boru kəməri ideyasını yenidən aktuallaşdırmış və Mərkəzi Asiya qazının Azərbaycan üzərindən dünya bazarlarına çıxışı üçün siyasi və texniki baza yaratmışdır [21, 52]. Bununla yanaşı, Azərbaycan TDT daxilində enerji resurslarının idarə olunmasında sinxronlaşdırılmış siyasətlərin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif platformalarda təkliflər irəli sürür. Bu təşəbbüslərə yaşıl enerji mənbələri, hidrogen texnologiyaları və enerji təhlükəsizliyi üzrə koordinasiya mexanizmləri də daxildir. Xüsusilə Zəngilan və Cəbrayıl da bərpa olunan enerji zonalarının yaradılması və bu təcrübənin türk dövlətləri ilə paylaşılması Azərbaycanın enerji siyasətinin yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu göstərir [20].

Beləliklə, Azərbaycanın enerji diplomatiyası təkcə iqtisadi deyil, eyni zamanda siyasi və strateji məna daşıyır. Enerji layihələri vasitəsilə formalaşan qarşılıqlı asılılıq, Türk dünyasında daha dərin integrasiyanın yolunu açır. Azərbaycan bu prosesdə həm enerji ixracatçısı, həm də siyasi koordinasiya platformasının yaradıcı qüvvəsi kimi çıxış edir.

6. Tranzit və nəqliyyat dəhlizlərində əlaqələndirici mövqe

Azərbaycanın geoiqtisadi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri nəqliyyat-tranzit imkanlarının genişləndirilməsi və bu imkanlar vasitəsilə regionda logistik mərkəzə çevrilməkdir. Bu çərçivədə Azərbaycan, yalnız Şərq-Qərb deyil, eyni zamanda Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişmə nöqtəsində yerləşən və müxtəlif beynəlxalq marşrutların birləşdiyi strateji məkan kimi çıxış edir.

Orta Dəhliz (Middle Corridor) adlandırılan beynəlxalq nəqliyyat marşrutu Çin Mərkəzi Asiya Xəzər dənizi Cənubi Qafqaz Türkiyə Avropa Azərbaycanın iştirakı ilə daha çevik və təhlükəsiz nəqliyyat marşrutuna çevrilməkdir. Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolu bu dəhlizin əsas texniki dayaqlarından və Azərbaycan üçün nəqliyyat diplomatiyasının əsas alətlərindən birinə çevrilmişdir [3, 52]. BTQ vasitəsilə Çinlə Avropa arasında yüklər 15 günə çatdırıla bilər, bu isə həm vaxt, həm də maya dəyəri baxımından rəqabət üstünlüyü yaradır.

Azərbaycanın təşəbbüsü ilə reallaşdırılan Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı (Ələt limanı) regionun ən iri və müasir logistika mərkəzlərindən biridir. Liman multimodal daşımaların inkişafı, konteyner daşımalarının artırılması və Orta Dəhlizin effektivliyinin yüksəldilməsi baxımından həlledici rol oynayır. Ələt azad iqtisadi zonası isə bu dəhliz üzərində yerləşən ölkələrlə iqtisadi integrasiyanın dərinləşdirilməsi məqsədi daşıyır [29, 83].

Zəngəzur dəhlizi isə Azərbaycanın Türk dünyası ilə fiziki bağlantılarını

tamamlamaq baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu dəhlizin açılması ilə Azərbaycan Naxçıvan üzərindən Türkiyə və daha sonra Mərkəzi Asiya ilə birbaşa nəqliyyat əlaqəsini bərpa etmiş olacaq. Bu, yalnız iqtisadi deyil, həm də strateji və geosiyasi nəticələr doğuracaq. Zəngəzur dəhlizi türk dövlətlərinin birləşdirilməsi konsepsiyasının praktiki təcəssümü kimi qiymətləndirilir [6]. Bütün bu layihələr Azərbaycanın türk dövlətləri arasında tranzit əlaqələrinin əlaqələndiricisi rolunu gücləndirir. Nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə yaradılan logistik əməkdaşlıq türk dövlətləri arasında qarşılıqlı iqtisadi asılılığı artırmaqla yanaşı, siyasi sabitliyin dəstəklənməsinə və regional integrasiyanın dərinləşməsinə töhfə verir.

Türk Dünyası Birliyinin strateji perspektivləri, müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və ortaq məqsədlər uğrunda vahid bir yanaşmanın formalaşdırılmasına yönəlir. Bu perspektivlər, Türk dünyasının birliyinin güclənməsinə, regional və beynəlxalq səviyyədə daha təsirli bir aktor olmalarına xidmət edir. Türk Dünyası Birliyinin strateji baxışlarını aşağıdakı şəkildə izah etmək mümkündür:

1. Mədəni və Dil Birliyi

Türk Dünyası Birliyinin əsasında ortaq dil və mədəniyyət dayanır. Bu kontekstdə, Türk dilinin və mədəniyyətinin qorunması, yayılması və bu mədəni bağların gücləndirilməsi əsas məqsədlərdəndir. Strateji baxımdan, Türk dili danışan ölkələr arasında təhsil, mədəni layihələr və media sahələrində əməkdaşlıq təşviq edilir, Türk mədəniyyəti dünya səviyyəsində tanınır. Türk Konseyi və TÜRKSÖY kimi təşkilatlar mədəni əməkdaşlığı artırmaq məqsədilə müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirirlər.

2. İqtisadi Birlik və Əməkdaşlıq

Türk Dünyası Birliyi iqtisadi əməkdaşlığın və ticarətin artırılmasını, ortaq bazarların yaradılmasını hədəfləyir. İqtisadi strateqiyalarda, enerji, nəqliyyat və infrastruktur layihələrinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu sahədə, Türk ölkələri arasında iqtisadi integrasiyanı gücləndirmək, ortaq ticarət sazişləri, gömrük birliyi və ya azad ticarət zonasının yaradılması mümkün ola bilər. Həmçinin Türk Dünyası ölkələrinin global ticarət şəbəkələrində daha güclü bir mövqe tutmaları üçün ortaq investisiyalar və inkişaf layihələri dəstəklənir.

3. Siyasi Birlik və Diplomatik Əməkdaşlıq

Türk Dünyası, siyasi əməkdaşlıq sahəsində də vahid bir strategiya izləyir. Bu, ölkələrin beynəlxalq arenada bir-birinə dəstək olmalarını, ortaq xarici siyasət istiqamətləri və diplomatik əlaqələrin gücləndirilməsini əhatə edir. Türk Dünyası ölkələri, xüsusilə regional münaqişələrdə və beynəlxalq məsələlərdə ortaq mövqeyin qəbul edilməsi məqsədini güdürlər. Türk Konseyi və digər regional qurumlar vasitəsilə siyasi əlaqələr artırılaraq, Türk dünyasının global siyasətdə daha təsirli bir mövqe tutması təmin edilə bilər.

4. Təhlükəsizlik və Hərbi Əməkdaşlıq

Türk Dünyası, regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün birgə hərbi və təhlükəsizlik əməkdaşlığını inkişaf etdirir. Bu strateji yanaşma, terrorizm, sərhəd təhlükəsizliyi və digər beynəlxalq təhdidlərə qarşı vahid bir mövqeyin formalaşdırılmasını hədəfləyir. Həmçinin Türk Dünyası ölkələri arasında hərbi təlimlər, ortaq hərbi layihələr və müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıq da genişləndirilir. Bu şəkildə, regional və qlobal təhlükəsizlik məsələlərində güclü bir müttəfiqlik yaradılır.

5. İnsan Haqları və Sosial İnkişaf

Türk Dünyası Birliyinin sosial inkişaf sahəsindəki strategiyası, insanların rifahını artırmaq və sosial sahələrdə ortaq layihələr həyata keçirməkdir. Bu, təhsil, səhiyyə, işsizlik və sosial bərabərlik kimi məsələləri əhatə edir. Türk ölkələri arasında sosial əməkdaşlıq və birgə inkişaf layihələri, bu bölgələrdə yaşayan xalqların həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədini güdür.

6. Beynəlxalq Strateji Yanaşmalar

Türk Dünyası Birliyi, beynəlxalq müstəvidə öz mövqeyini gücləndirmək üçün strateji tərəfdaşlıqlar qurur və balanslaşdırılmış xarici siyasət yürüdür. Bu, həm regional, həm də qlobal səviyyədə Türk Dünyasının maraqlarını qorumağa xidmət edir. Həmçinin bu birliyin gücləndirilməsi üçün müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarda birgə iştirak, ortaq layihələr və tərəfdaşlıq müqavilələri imzalanır.

7. Azərbaycanın diplomatik təşəbbüsləri və siyasi əlaqələndirmə rolu

Azərbaycanın Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsindəki funksiyaları təkcə iqtisadi və enerji sahələri ilə məhdudlaşmır. Ölkə eyni zamanda siyasi və diplomatik platformalarda əlaqələndirici rol oynayaraq, türk dövlətləri arasında həmrəyliyin möhkəmləndirilməsində fəal iştirak edir. Bu funksiyanın əsasını Azərbaycanın balanslı və çoxtərəfli xarici siyasət kursu təşkil edir ki, bu da onu türk dövlətləri üçün etibarlı tərəfdaş və strateji əlaqələndirici aktora çevirir. Azərbaycan diplomatik səviyyədə həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli münasibətlərin qurulmasında təşəbbüskar çıxış edir. TDT çərçivəsində keçirilən sammitlərdə, xüsusi ilə Səmərqənd (2022) və Astana (2023) görüşlərində Prezident İlham Əliyevin çıxışları Türk dövlətlərinin regional və beynəlxalq proseslərə vahid mövqedən yanaşmasının zəruriliyini vurğulamış, bu istiqamətdə praktiki mexanizmlərin yaradılmasını təklif etmişdir [5, 98]. Azərbaycan, həmçinin digər beynəlxalq platformalarda da Türk dünyasının maraqlarını koordinasiya etməyə çalışır. Məsələn, Qoşulmama Hərəkatına sədrliyi dövründə (2019–2023) Azərbaycan Türk dövlətlərinin qlobal səviyyədə ortaq maraqlarını müdafiə etmiş, pandemiya dövründə türkdilli ölkələr arasında tibbi və humanitar yardımların təşkili üçün diplomatik vasitəçi qisminə çıxış etmişdir [17, 74]. Bununla yanaşı, Azərbaycan üçün TDT daxilində

siyasi integrasiyanın gücləndirilməsi məqsədilə institutlaşma və hüquqi mexanizmlərin qurulması prioritet təşkil edir. Bakı tərəfindən irəli sürülən təkliflər arasında vahid media platformasının yaradılması, ortaq diplomatik akademiya və xarici siyasət institutlarının qurulması ideyaları, xüsusilə diqqətə layiqdir. Bu təşəbbüslər Türk dövlətləri arasında koordinasiyanı artırmaqla yanaşı, uzunmüddətli strateji tərəfdaşlığın əsaslarını möhkəmləndirə bilər.

Azərbaycan həm də vasitəçilik səyləri ilə seçilir. Ölkə, Ermənistanla münasibətlərin normallaşdırılması prosesində əldə etdiyi təcrübəni türk dövlətləri arasında potensial münaqişələrin həlli və qarşılıqlı etimadın artırılması üçün diplomatik nümunə kimi təqdim edir. Bu, Azərbaycanın regiondakı sabitlik və əməkdaşlıq proseslərinə töhfə verən siyasi məsuliyyətini əks etdirir. Nəticə etibarilə, Azərbaycanın diplomatik təşəbbüsləri və siyasi əlaqələndirmə funksiyası türk dövlətləri arasında siyasi konsensusun formalaşmasına, institusional koordinasiyanın inkişafına və regional sabitliyin möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu funksiyalar Azərbaycanın Türk dünyasındakı strateji rolunu daha da dərinləşdirir.

Nəticə

Yuxarıda aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Türk Dövlətləri Təşkilatında (TDT) getdikcə artan strateji rola malik olmaqla yanaşı, təşəbbüskar, əlaqələndirici və diplomatik funksiyalar baxımından da mühüm mövqedə qərarlaşır. Geosiyasi mövqeyi, enerji resurslarının ixracında qazandığı təcrübə və müasir nəqliyyat-tranzit infrastrukturunu Azərbaycanı türk dövlətləri arasında təbii bir körpü və əlaqələndirici mərkəzə çevirib.

Azərbaycanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən enerji və nəqliyyat layihələri (BTC, TANAP, BTQ, Ələt limanı, Zəngəzur dəhlizi və s.) yalnız iqtisadi əməkdaşlığı deyil, həm də siyasi integrasiyanı təşviq edən vasitələrə çevrilmişdir. Diplomatiya sahədə isə Azərbaycan türk dövlətlərinin ortaq maraqlarının müdafiəsində, çoxtərəfli beynəlxalq platformalarda çıxışlarında və institusional təkliflərində fəallığı ilə seçilir.

Bu kontekstdə Azərbaycanın TDT daxilində mövqeyinin daha da möhkəmləndirilməsi və türk dünyası üzrə strateji əlaqələndirici funksiyasının dərinləşdirilməsi üçün aşağıdakı **tövsiyələr** irəli sürülə bilər:

1. İnstitusional əlaqələrin dərinləşdirilməsi:

Azərbaycan, ortaq diplomatik akademiya, media platforması və strateji planlaşdırma mərkəzlərinin yaradılması təşəbbüsünü daha da inkişaf etdirməlidir. Bu institutlar vasitəsilə türk dövlətləri arasında koordinasiya səviyyəsi artar.

2. Enerji əməkdaşlığında rəqəmsal integrasiya:

Ortaq enerji bazarı, tənzimləyici çərçivələr və rəqəmsal enerji mübadiləsi sistemlərinin qurulması təşviq edilməlidir. Azərbaycan bu sahədə liderlik rolunu davam etdirməli, Xəzər hövzəsində integrasiyanı dərinləşdirməlidir.

3. **Zəngəzur dəhlizinin tam reallaşdırılması:**

Bu layihə yalnız Azərbaycan üçün deyil, bütün türk dünyası üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Dəhlizin sürətlə reallaşması üçün diplomatik səylər intensivləşdirilməli, alternativ infrastruktur planları da hazırlanmalıdır.

4. **Rəqəmsal və yaşıl integrasiyanın təşviqi:**

Türk dövlətləri arasında texnologiya, süni intellekt, bərpa olunan enerji və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı ortaqlayihələrin hazırlanmasında Azərbaycan təşəbbüskarlığını davam etdirməlidir.

5. **Humanitar və mədəni diplomatiyanın gücləndirilməsi:**

Ortaq türk tarixinin, mədəniyyətinin və kimliyinin təşviqi məqsədilə Azərbaycan TDT çərçivəsində mədəni tədbirlərin, təhsil proqramlarının və elmi əməkdaşlığın genişləndirilməsini davam etdirməlidir.

Türk Dünyası Birliyinin strateji perspektivləri, hər bir ölkənin suverenliyinə və milli maraqlarına hörmətlə yanaşaraq, birgə əməkdaşlıq və integrasiya yönündə atılan addımları əhatə edir. Bu birliyin güclənməsi, Türk dünyasının daha güclü və təsirli bir regional və beynəlxalq aktor olmasına şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan yalnız iqtisadi və geosiyasi baxımdan deyil, həm də ideoloji və strateji baxımdan Türk dünyasında birləşdirici güc funksiyasını daşımaqdadır. Bu rolun davamlı və sistemli şəkildə gücləndirilməsi regionun sabitliyi, integrasiyası və qlobal miqyasda təsir imkanlarının artması üçün zəruri amillərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev, I. Post-müharibə dövründə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri və regional integrasiya imkanları. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2022. – s. 74.
2. Aydın M. Türk Dünyası: Geopolitik Güc və Entegrasyon Perspektifi. - Ankara: SETA. Yayınları. - 2022. – s. 280
3. ADB. (2021). Middle Corridor: Trade Potential and Connectivity Challenges. Asian Development Bank. <https://www.adb.org>, - p.74
4. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi. Şuşa Bəyannaməsi. <https://www.mfa.gov.az> 2021
5. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi. TDT Zirvə Görüşlərində Prezident İlham Əliyevin çıxışları. <https://www.mfa.gov.az>. 2023
6. Balayeva L. Azərbaycanın Orta Dəhlizdə geoiqtisadi rolu. - Bakı: Qlobal Siyasət Mərkəzi. - 2022, - s. 128
7. Balayeva, L. Azərbaycanın nəqliyyat siyasətində strateji dəhlizlər. Bakı: Avrasiya İntegrasiya Mərkəzi. - 2022, - 120 s.
8. Balcı, A. Türk Devletleri Teşkilatı ve Türk Dünyasının Geleceği, - 2022, - p. 270. - Ankara: SETA Yayınları, - s. 270
9. Bennigsen A., Wimbush, S. E. Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World. University of Chicago Press. 1986, p. 243.
10. Yesevi A. Türk Dünyasında Kimlik ve İntegrasiya Problemleri. Türk Akademiyası Nəşriyyatı. Bottom of Form 2021, - p. 100
11. Yıldız B. Türk dünyasının birliyi: Tarixi köklər və müasir reallıqlar. İstanbul: Türk

- Дünyası Araşdırmaları Vəqfi, - 2021, - 190 s.
12. Cornell S. E., Ismailzade F. The South Caucasus: A regional overview. Silk Road Paper. Central Asia-Caucasus Institute. - 2005, - s. 280.
 13. Cornell S. E. (2017). The Southern Gas Corridor: Challenges and opportunities. Atlantic Council. <https://www.atlanticcouncil.org,p 74>
 14. Mehdiyev E. Türk dünyasının geosiyaseti, - 2014. - s 220.
 15. Məmmədova F. Türkdilli dövlətlərin əməkdaşlığı: siyasi və iqtisadi aspektlər. - 2016, - s.180.
 16. Məmmədov R. Türk xalqları tarixi. - 2008, - s. 300.
 17. NAM Secretariat. Non-Aligned Movement: Pandemic Response and Multilateralism. Bakı: NAM Headquarters, - 2022, - s. 100.
 18. Peyrouse S. Turkic Transnationalism and the Ankara Nexus In Eurasian Integration and the Turkish Factor. Brussels: EUCAM Papers, - 2015, - p.88.
 19. Shaffer B. Energy politics. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2011, p 203
 20. SOCAR. Azərbaycanın enerji strategiyasında yaşıl keçid. <https://www.socar.az 2022>
 21. Sulaimanov A. (2020). Trans-Caspian Energy Integration and Central Asia. Central Asian Affairs, 7(1), 45–67. <https://doi.org/10.30965/22142290-00701003>
 22. Kaya M., & Korkmaz B. Non-sovereign Turkic communities and identity politics in Eurasia. Journal of Turkic Studies, 18(1), 55–74. 2023
 23. Kortunov A. “The Strategic Vacuum and the Rise of Middle Powers.” Russian International Affairs Council (RIAC). - 2023, - p.30
 24. Tekin N. Türk Kimliği ve Kültür Tarihi. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. - 2015, - s.300
 25. Tokayev K. Central Asia in Global Transformation. Astana Dialogue, - 2022, - p. 40
 26. TÜRKSOY. Annual Report. www.turksoy.org 2023, - p.100
 27. Turkic Council. Turkic World Vision 2040. Retrieved from <https://www.turkkon.orgTop of FormBottom of FormTop of FormBottom of Form 2021. – p.80>
 28. TürkPA. Naxçıvan Sazişindən TDT-yə: İnkişaf mərhələləri və perspektivlər. <https://www.turk-pa.org, 2021, s50>
 29. UNECE. Trans-Caspian Corridor and Logistics Hubs in Eurasia. United Nations Economic Commission for Europe. <https://unece.org, 2022, - p. 90>

АЗЕРБАЙДЖАН СРЕДИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ: ОБЪЕДИНЯЮЩАЯ СИЛА И ЕЕ НОВАЯ РОЛЬ

Г.М.ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется объединяющая и стратегическая роль Азербайджана среди тюркских государств в контексте современных международных отношений. Геополитическое положение Азербайджана, его экономический потенциал, культурные связи и дипломатические инициативы способствуют усилению его влияния в тюркском мире. Особенно после Победной войны 2020 года Азербайджан зарекомендовал себя как региональная держава, эффективно используя этот статус для укрепления сотрудничества с другими тюркскими государствами, что ознаменовало новый этап региональной интеграции. В статье подчеркивается активное участие Азербайджана в Организации тюркских государств (ОТГ) и предпринятые им конкретные шаги по институциональному укреплению этой структуры. Энергетические

ресурсы, транспортные коридоры — особенно перспективный Зангезурский коридор, логистические возможности и усилия по обеспечению региональной стабильности делают Азербайджан важным мостом в регионе. Такие проекты, как нефтепровод Баку–Тбилиси–Джейхан, железная дорога Баку–Тбилиси–Карс и Срединный коридор, повышают значимость Азербайджана как на региональном, так и на глобальном уровне. Одновременно Азербайджан активно содействует сохранению и популяризации общих культурных и исторических ценностей тюркских народов. Тюркский язык, общая история, культурное наследие и духовные ценности являются важными элементами стратегии мягкой силы Азербайджана. В заключение делается вывод, что Азербайджан становится не только экономическим и энергетическим центром, но и идеологическим и стратегическим связующим звеном между тюркскими государствами. Этот процесс важен как для самого Азербайджана, так и для консолидации и укрепления всего тюркского мира.

Ключевые слова. тюркские государства, Организация тюркских государств (ОТГ), энергетическая политика, Зангезурский коридор, региональное сотрудничество, геополитика, дипломатическая активность, культурная интеграция, срединный коридор

AZERBAIJAN AMONG THE TURKIC STATES: A UNIFYING FORCE AND ITS NEW ROLE

G.M.QULIYEVA

SUMMARY

This article analyzes Azerbaijan's unifying and strategic role among the Turkic states within the framework of contemporary international relations. Azerbaijan's geopolitical position, economic potential, cultural ties, and diplomatic initiatives have significantly enhanced its influence within the Turkic world. Particularly after the 2020 Patriotic War, Azerbaijan emerged as a regional power and has effectively utilized this status to strengthen cooperation with other Turkic states, marking a new phase in regional integration. The article highlights Azerbaijan's active participation in the Organization of Turkic States (OTS) and its concrete steps towards institutional consolidation. The country's energy resources, transportation corridors especially the potential Zangezur Corridor logistical capabilities, and efforts to ensure regional stability make Azerbaijan a crucial bridge in the region. Projects like the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, the Baku-Tbilisi-Kars railway, and the Middle Corridor increase Azerbaijan's regional and global importance. At the same time, Azerbaijan actively contributes to preserving and promoting common cultural and historical values among the Turkic nations. The Turkish language, shared history, cultural heritage, and spiritual values are central tools in Azerbaijan's soft power strategy. The article concludes that Azerbaijan is becoming not only an economic and energy hub but also an ideological and strategic connector among Turkic states. This is a fundamental process for the strengthening and deepening of unity not only for Azerbaijan, but also for the entire Turkic world.

Keywords: Turkish states, Organization of Turkic States (OTS), energy policy, Zangezur corridor, regional cooperation, geopolitics, diplomatic activity, cultural integration, middle corridor

SOSİOLOGİYA

О ДУХОВНЫХ ОСНОВАХ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Н.Э.МИКАЙЛОВА

*Бакинский Государственный Университет**mikailova12@yahoo.com*

Религия является системообразующей духовной основой современного общества, она является также психотерапевтическим средством адаптации людей к трудностям жизни. Будучи своеобразной осью, вокруг которой концентрируется целостная культурная система, она является средством социокультурной регуляции общественной жизнедеятельности, способствует объединению верующих в некую крупномасштабную общность.

Общественная роль религии повышается в периоды социальных потрясений, междоусобиц и разрухи.

Подобно религии, искусство также занимает особое место в современном обществе. Оно является средством познания жизни и оказывает воздействие на политическую, нравственную, духовную жизнь общества. Социальная необходимость искусства заключается в отражении специфического в действительности.

Искусство как общественное явление можно рассматривать в трех срезах: как производство, как познание и как идеологию, которые проявляются на эстетической основе.

Между религий и искусством формировались различные отношения в процессе исторического развития духовной культуры. Взаимодействие искусства и религии связано с тем, что у них много общего как по социальным функциям, так и по формам отражения. Однако искусство характеризует более широкая основа отношения к миру, это отношение выходит за рамки религиозного сознания. Социальное назначение искусства состоит в том, что оно, как и религия участвует в социализации человеческого разума, воли и чувства, целостно и универсально формирует личность.

Развитие искусства в исламе объясняется не только религиозной идеологией, но и общественной необходимостью, иногда в противоборстве с религией, иногда в компромиссе с ней. В целом ислам, контролируя все формы общественного сознания, государственное устройство, бытовую жизнь, создал единую систему религиозного мышления, определил специфику психологии, эстетического элемента общественного сознания, и тем самым создал восточную культуру, во многом отличную от западной.

Ключевые слова: социальный порядок, нравственный потенциал, социальная система, религиозное миропонимание, регуляция поведения, целостность культуры, духовная сила, эстетическая культура, эстетический идеал, социализация, религиозный ренессанс, религиозный модернизм

<https://doi.org/10.30546/209300.305.2025.3.020>

Религия возникла как неотъемлемая часть общественной жизни, она определяет содержание и направленность мировоззрения людей, особенности образа их жизни и деятельности. Изучение религии дает возможность понять многие события в современной общественно-политической сфере. Она представляет собой общественную подсистему, является элементом культуры.

Отмечая роль религии в современном обществе, Т.Лукман констатирует упадок «церковно ориентированной религии» и утверждает, что растет внецерковная религиозность. Он различает «специфическую» и «неспецифическую» формы религии, «видимую» и «невидимую» религию; к первой он относит церковные формы религиозности, вторую считает всеобщей социальной формой религиозности. Религия придает смысл – всеобщий и индивидуальный – объективным образам, задаваемым обществом. Она представляет собой способ, которым закрепляются «вышестоящие трансцендентные смысловые связи» [9, с.504].

В современном обществе религиозная доктрина может существовать в сочетании с переносом авторитета священного на институты светской власти. Англиканская церковь, возглавляемая королем Великобритании, представляет предельный вариант такого слияния. Религиозный опыт формирует доктрину общественной жизни, одухотворяя ее, он способствует формированию таких институтов, как семья, брак, государственная власть, право. В то же время связь религии с обществом носит неоднозначный характер. С одной стороны, религия является гармонизирующим, стабилизирующим фактором общественной жизни, способствует сохранению социального порядка, укрепляет положение властных структур. С другой стороны, религия может быть и дестабилизирующим фактором, поскольку в ней существует нравственный и критический потенциал. Общественное назначение религии состоит в легитимизации социальной системы, освещении и пропаганде соответствующей ценностной ориентации, в создании и развитии определенных символических структур значений, в психологической компенсации неизбежных трагических ситуаций – смерти, войн, катастроф, стихийных бедствий и т.д. В то же время критическая функция религии в общественной жизни проявляется в конфликте с властью или в напряженности, которая возникает между «государственной» религией и религиозными группами, не пользующимися поддержкой государства.

Э.Трельч разделяет религиозные организации на три типа: церкви, секта и мистические движения. Церковь использует государство и правящие классы, вовлекая их элементы в собственную жизнь, она является частью существующего социального порядка, стремится охватить и подчинить своему влиянию всю человеческую жизнь. Церковь «рас-

смачивает весь мировой порядок как средство и подступ к сверхмирской цели жизни и включает подлинную аскезу в свою структуру под сильным церковным руководством как момент в достижении этой цели» [13, с.472]. Э.Трельч отмечает, что в отличие от церкви, секты характеризуются либо индифферентной, либо агрессивно-враждебной позицией к обществу и государству, стремлением к изоляции и замкнутости. Они связаны с низшими социальными слоями и настроены оппозиционно к существующему социальному порядку. Они «рассматривают противостояние миру и его властям, к которым ... относят и церковь, как принципиальную и общую аскезу ... Сектантский аскетизм ... является простым принципом дистанцирования от мира, выражающимся в отказе признавать право, присягу, собственность, войну, власть ... Он практикует самоотречение лишь в качестве средства благотворительности и милосердия, в качестве предпосылки будущего полного коммунизма любви ...» [13, с.472].

Религиозное понимание общества состоит в том, что общественные явления рассматриваются в контексте единого, установленного свыше, миропорядка. Н.А.Бердяев писал: «Основы человеческого общества заложены в божественном миропорядке» [2, с.640]. Это означает, что принципы религиозного миропонимания, выраженные в теологии, креационизме, провиденциализме выступают также и принципами объяснения общества и его функционирования.

Важное место в религиозной морали занимают социально-корпоративные идеи и представления, отражающие и выражающие позиции различных общественных слоев и групп. Содержание религиозно-нравственных требований в различные исторические эпохи являются неоднородными. Одни и те же императивы религиозной морали способны выражать самые различные общественные позиции. Религии способствуют как дифференциации духовной жизни, так и установлению всеобщности.

Можно выделить две основные тенденции социологического изучения религии. Э.Дрюкгейм представляет религию как систему коллективных представлений, выполняющих функцию сплочения общества, установления связи между группами и обществом. При таком рассмотрении религия предстает как система институционализированных норм, верований и ценностей, в той или иной степени разделяемых всеми членами общества, что и поддерживает его целостность. Сторонники такого подхода отводят религии доминирующее место.

Последователи «понимающей» социологии рассматривают религию в русле веберовской методологии. Они понимают религию как мотив социального действия, как ориентацию, направляющую активность

человека на те или иные жизненные цели, связанные с хозяйственными, социальными, политическими или психологическими факторами («Протестантская этика и дух капитализма»).

Религия также связана с регуляцией повседневного поведения, является массовой формой культуры. Религиозные нормы, смыслы, ценности и знания составляют сакральный фонд культуры, определяющий поведение миллиардов людей. В последние годы повышается роль традиционных религий, миллионы мусульман едут в Мекку, чтобы обойти вокруг священной Каабы.

Социальный кризис способствует усилению в общественном сознании обращения к таким религиозным учениям, как фундаментализм и возрожденческим, провозглашаемым возрождение истинной религией, в которой разрешены все социальные конфликты и воплощены идеи блага, единства и равенства.

Сформированность религии, ее комплексный характер в виде духовных, нравственных, социальных, политических и экономических аспектов делают ее значительным фактором общественной жизни.

Религия является также системообразующей духовной основой современного общества, несмотря на то что в XX в. из центра духовной жизни общества она перемещается к периферии, уступая месту искусству, науке, идеологии.

В современном обществе религия является также психотерапевтическим средством адаптации людей к трудностям жизни. З.Фрейд писал, что отношение религиозного человека к Богу сходно с отношением ребенка к отцу: «Когда взрослеющий человек замечает, что ему суждено навсегда остаться ребенком, что он никогда не перестанет нуждаться в защите от мощных чуждых сил, он наделяет эти последние чертами отцовского образа, создает себе Богов, которых боится, которых пытается склонить на свою сторону и которым тем не менее вручает себя как защитникам ... Способ, каким ребенок преодолевал свою детскую беспомощность, наделяет характерными чертами реакцию взрослого на свою, поневоле признаваемую им, беспомощность, а такой реакцией и является формирование религии» [14, с.455].

Религия способствует целостности культуры, является своеобразной осью, вокруг которой концентрируется целостная культурная система, является средством социокультурной регуляции общественной жизнедеятельности, способствует объединению верующих в некую крупномасштабную общность. Ф.М.Достоевский писал, что обвинение испанского инквизитора Иисусу Христу заключалось в том, что он «приходил лишь к избранным и для основной массы людей свобода выбора того, что добро и что зло, оборачивается смятением, разладом и

взаимным истреблением. Великая и вековая потребность людей – общность преклонения и всемирного единения, что и обеспечивает религия и церковь» [5, с.901]. В качестве духовной силы религия способствует организации общественного порядка через включенность верующих в религиозную общину и коллективное выполнение культовых обрядов, что способствует сохранению дисциплины.

Общественная роль религии повышается в периоды социальных потрясений, междоусобиц и разрухи. Тогда религиозные организации берут на себя обеспечение правопорядка под знаменем защиты «истинной веры». З.Фрейд писал: «Религия, несомненно, оказала человеческой культуре великую услугу, сделала для усмирения асоциальных влечений много, но недостаточно ... Сомнительно, чтобы люди в эпоху неограниченного господства религиозных учений были в общем и целом счастливее, чем сегодня: нравственной они явно не были ... люди грешили, потом приносили жертвы и калялись, после чего были готовы грешить снова ... Безнравственность во все времена находила в религии не меньшую опору, чем нравственность. Если религия не может продемонстрировать ничего лучшего в своих усилиях дать человечеству счастье, культурно объединить его и нравственно обуздать, то неизбежно встает вопрос, не переоцениваем ли мы ее необходимость для человечества» [14, с.48-49].

Исламская культура отличается глубоким проникновением религии в жизнь человека и общества, она регулируется светским законодательством и законами шариата. В мусульманской культуре проявляется мусульманская установка на корпоративность, ориентация на коллектив как целостность, вне которой невозможна полноценная личность.

Сегодня мусульманские общественные деятели выдвигают идеи об исламском пути развития как единственно приемлемом для стран, распространению ислама, его норм, ценностей, против нововведений западного образца. На этой основе создаются концепции исламского государства.

В отличие от христианства, в исламе отсутствуют верховные религиозные инстанции. «В исламе никогда не было централизованного института, который можно было бы назвать «церковью», не было и механизма легализации догматов. Поэтому некорректно применять к различным течениям ислама такие термины, как «ортодоксия», «ересь», «сектанство», «клир» и т.д. [7, с.245].

Подобно религии, искусство также занимает особое место в современном обществе. Однако «произведения искусства, будучи фактом лишь в том случае, если они овладевают сознанием масс, получают общественное распространение и утверждение. В этом случае эстетическая культура общества всегда массовая культура, характеризующая

меру ее социального освоения, определенную ее социальную норму» [6, с.136]. В целом особенности искусства можно определить «качеством и количеством, степенью участия масс, уровнем теоретической мысли, состоянием критики, процессами потребления, состоянием системы художественного образования и воспитания [11, с.48]. Степень освоения людьми искусства зависят от определённых качеств личности, которые соотносятся с общественной потребностью в их развитии и приобретении. Освоение ценностей всегда базируется на личном и социальном опыте и выражается через эстетическую культуру каждого индивида.

Искусство является средством познания жизни и оказывает воздействие на политическую, нравственную, духовную жизнь общества. В отличие от науки, познание в искусстве осуществляется через призму эстетического идеала. Внутренним компонентом художественного содержания «Человеческой комедии» О.Бальзака является история, экономика, статистические материалы, которыми он оперировал. Художник познает мир в процессе его эстетического переписывания, им движет эстетическая потребность видеть, слушать, чувствовать, переписывать красоту художественных творений, желание внутренне обогатить свой внутренний мир чувств и мыслей.

Отражение мира в искусстве происходит в виде художественного образа. «Различие научного понятия и художественного образа позволяет выявить специфическую особенность искусства» [16, с.7].

Социальная необходимость, незаменимость искусства заключается в отражении специфического в действительности. В отличие от науки, «... сфера искусства обнимает собой все, что в действительности (в природе и жизни) интересует человека – не как ученого, а просто как человека. Искусство отражает «очеловеченную жизнь», когда все предметы становятся для человека опредмечиванием самого себя, утверждением и осуществлением его индивидуальности, его предметами, то есть предметом изображения становится он сам. Человеческие судьбы и переживания становятся объектом изображения в искусстве. В понятие судьбы входят не только характеры, но и обстоятельства, а также природный, социальный и бытовой мир, включенные в жизнь человека. Из всего отбирается то, что имеет социально-личностный смысл, важное и достойное отражения. Смыслы фрагментов судьбы зависят от их социальной значимости, ценности, масштабности. Произведения искусства должны изображать человеческие судьбы и те социальные события, на фоне которых эти судьбы складываются. Социальные события являются не просто фоном, а содержанием судеб. Безграничность художественного творчества определяется воспроизведением человеческих судеб и переживаний, накопленных глубоким социально-личностным смыслом.

Искусство интересует человеческая значимость судьбы, ее соотнесение со всей жизнью человека, ее смыслом и социальным содержанием.

Художественные, нравственные, философские идеи, отраженные в искусстве, опосредуются художественным творчеством по законам красоты в соответствии с эстетическим идеалом, и приобретают значении постольку, поскольку они становятся моментами и свойствами человеческих характеров, поскольку они не только осознаются, но и одновременно переживаются.

Общественная функция искусства состоит и в том, чтобы путем создания прекрасных произведений духовно обогатить человека и формировать в нем художника, способного в любой сфере общественной деятельности творить и по законам красоты.

Политическое, правовое, идейное воздействие искусства осуществляется путем формирования в людях эстетического отношения к действительности. Эстетические достоинства произведения искусства определяют силу его идейного влияния на людей. Общественный идеал, воплощённый в искусстве – это идеал свободного, целостного, общественно многогранно развитого человека, претворённого в действительности.

Эстетическая потребность, находящаяся в основе искусства обладает общественным характером и удовлетворяется на разных уровнях и в разных видах деятельности. Так возникают такие разновидности общественной деятельности, как нравственная, эстетическая, религиозная. Эстетическая деятельность является предметной, поскольку чувства, связанные с эстетическим отношением человека к действительности, ориентируются на восприятие конкретных явлений.

Искусство как общественное явление можно рассматривать в трех срезах: как производство, как познание и как идеологию, которые проявляются на эстетической основе. Основным, решающим является именно художественное содержание. «Источником художественных произведений является свободная деятельность фантазии, которая в создании своих воображаемых образов еще более свободна, чем сама природа» [3, с.11]. При этом мысль «как бы теряет мужество и готова отказаться от своих претензий полностью уяснить себе эти образы фантазии, произвести свой приговор над ними и подвести их под всеобщие формулы» [3, с.11]. Цели и истоки побуждений творчества художника находятся не только в началах его личности, но так же в сфере общественного бытия людей.

Отражение закономерностей общественной жизни в сознании людей выступает как система представлений, сумма идей, которые в искусстве выступают не в виде понятий, а в виде образов, человеческих характеров и взаимоотношений. Являясь формой общественного созна-

ния, искусство является художественным выражением идеалов общественных классов и групп.

Между искусством и религией формировались различные отношения в процессе исторического развития духовной культуры. Такое взаимодействие привело к тому, что все мировые религии включали в свою структуру почти все искусства. Одновременно границы религиозного сознания в результате многостороннего воздействия на него искусств стали размываться, религии стали терять свое иллюзорное содержание. Вместе с тем стала формироваться новая эстетическая и художественная среда, удаленная от религиозного мышления.

Современный мир, с его динамически напряженным процессом социальной жизни, научно-техническая революция и мощные демографические процессы способствуют разрушению традиционных мировых религий. В этом процессе так или иначе задействованы системы искусств.

Стремление сохранить единство религии и искусства нашло свое выражение в двух основных теоретических тенденциях: искусство, поглощая традиционные религии, само становится современной религией (искусство-религия); религия, теряя традиционные черты, переносит свои наиболее существенные признаки и качества в сферу искусства (религия-искусство).

Первая тенденция была выражена в книге М.Гюйо «Иррелигиозность будущего»: «...чем больше ослабевают значения догматических религий, тем нужнее, чтобы искусство укреплялось и возвышалось.

... В сущности почти нет такого искусства, которое не могло бы быть согласовано со строгим религиозным чувством ...» [4, с.284-287].

В.Воррингер в книге «Абстракция и вчувствование» писал о первобытном мистицизме и космической религиозности в восточном искусстве: искусство должно впитать в себя эти первобытные мистические начала – в этом его духовное предназначение.

Взаимодействие искусства и религии связано с тем, что у них много общего как по социальным функциям, так и по формам отражения: и искусство и религия обращаются к духовной жизни человека и по-своему интерпретируют смысл и цели человеческого бытия.

Искусство в своем историческом развитии поднимается на более высокие ступени гуманизма путем создания образа человека, свободного от страдания, религия же стремится утвердить вечность человеческого страдания и трагедии, старается создать для человека индивидуалистический замкнутый мир. Искусство и религию объединяет эмоциональное отношение к миру, образная фантазия и целостный идеал. Различие состоит в том, что если в искусстве все это подчинено более глубокому проникновению в реальный процесс человеческой жизни, об-

новлению содержания уровней отражения, то религия стремится законсервировать раз найденные уровни этих форм отражения.

Искусство характеризует более широкая основа отношения к миру, это отношение выходит за рамки религиозного сознания.

Рассмотрение искусства как художественной целостности, в которой схвачено и ограниченно соединено народно-мифологического сознание с социально-актуальными проблемами, дает нам основание более точно понять эстетическую универсальность искусства, его социальное значение в гармоническом воздействии на человека.

Значение художественного произведения определяется и тем, насколько оно через синтез двух слоев раскрывает человека как социальное существо в его бытии. В этот процесс вплетается субъективность и индивидуальность художника. Значимость художественного произведения состоит во взаимопроникновении двух сторон – природно-социальной действительности, преломленной через народно-мифологический и социально-актуальный слой, и творческой неповторимости художника. В случае противоречия между этими основными частями в творчестве художника, художественное произведение перестает существовать как искусство, сущность художественного отражения разрушается.

Так же в религии: до тех пор, пока в ней существует необходимое единство частей, определяющих ее как целостность, она существует как специфическая форма общественного сознания.

Главным объектом как искусства, так и религии, является человек. Различие в том, что в искусстве человек предстает во всем богатстве его социальной и духовной жизни, а в мировых религиях божественное значение в основном приобретает мужское начало. Причиной этого является патриархальный характер идеологии тех социумов, которые породили эти религии.

Человек, как главный объект религии и искусства, определил сложные отношения между людьми и раскрывается с противоположных социальных позиций. Религия стремится создать иллюзорную модель существования, искусство же наоборот, изображает земную жизнь, мир реальных проблем, мир переживаний. Основой существования произведения искусства является художественный образ, в нем воссоздается полнота жизни, преобразованная творчеством художника. В художественном образе действительность предстает перед нами как целостный, чувственно богатый мир. Для художника важна не только сущность отображаемого объекта, но и его реальное существование. Этим обусловлено целостное, гармоническое воздействие художественного произведения на человека.

В художественном произведении текст является более информа-

тивным, чем нехудожественный текст, а своеобразная универсальность и полнота художественного образа способствует целостному способу искусства воздействовать на человека.

Социальное назначение искусства состоит в том, что оно участвует в социализации человеческого разума, воли и чувства, целостно и универсально формирует личность.

В религиозном же восприятии мира доминирует лишь уровень смутного ощущения объекта, поэтому гармония человеческой субъективности здесь разорвана. В религии художественный образ выступает как религиозно понятая реальность, как предметность божественного.

Вместе с тем религия формирует у людей представления о высших нормах культуры, морали, поведения, тем самым выполняя цивилизаторскую функцию и способствуя развитию культурных контактов. Представления о нормах нравственности формируют связь принципов, единых для религии и культуры. Это приводит к тому, что религия начинает определять развитие искусства и литературы. Например, ценностные ориентации эпохи Реформации сыграли большую роль в духовной культуре западного мира.

Главная особенность религии заключается в том, что она способна организовать иерархию ценностей, подчиняя себе и объединяя вокруг себя все сферы культуры и обеспечивая ее целостность. Религиозный менталитет становится тем основанием, которое дает всему объяснение и обоснование, определяет образ мышления и поведения людей. Так вокруг религии образуется единая культурная система.

В то же время в некоторых случаях влияние религии на искусство является сдерживающим фактором свободы художественного творчества.

Гегель писал о влиянии религии на искусство: «религия как всеобщее сознание истины составляет существенную предпосылку для искусства» [3, с.8]. Поскольку образное выражение духа является самым несовершенным, поэтому, опираясь на религию, оно совершенствуется. «... Оно лишь тогда разрешает свою высшую задачу, когда оно становится в одном общем кругу с религией и философией и является только одним из способов познания и выражения божественного ... Изящное искусство часто служит ключом для понимания мудрости и религии, а у некоторых народов исключительно лишь оно служит таковым ключом. Это свойство общо искусству с религией и философией; однако оно своеобразно отлично от последних в том отношении, что даже самые возвышенные предметы оно воплощает в чувственной форме» [3, с.8].

Ислам является фундаментом, на котором строится вся арабому-сульманская культура, арабский язык был латынью мусульманского мира. Мусульманская культура формировалась в борьбе между мисти-

цизмом и рационализмом. В отличие от европейской, арабомусульманская средневековая культура дала миру достижения в области медицины, математики, астрономии, химии, минералогии, ботаники, физиологии, языкознания, фармакологии и других наук.

Относительно развития в исламе изобразительного искусства С.А.Токарев писал: «Мусульмане имеют с индаистами ряд общих обычаев и запретов – строгое запрещение делать изображения Бога, а также и вообще изображать живые существа человека или животных, - чтобы не давать никакого повода к идолопоклонству [12, с.515-516]. Согласно мировоззренческой концепции ислама, коль скоро мир реальный, мир земной не должен быть изображаем как не имеющий ценности, а человек – часть этого мира, то и человек не имеет какой-либо ценности, он не вершина творения, он всего лишь муслим, покорный раб земных царей и послушное орудие в руках всемогущего Аллаха [8]. Запреты на изображение имели социальный смысл, они должны были отвратить взоры правоверного мусульманина от внешнего мира и направить их к Аллаху.

Таким образом, возможности существования искусства в ортодоксальном мусульманском мире резко ограничены ввиду идеи предопределенности и борьбы против страстей человека и мирских наслаждений. Аль-Фараби пишет: «Промысел божий простирается на все, он связан с каждой единичной вещью, и всякое сущее подлежит приговору всевышнего и предопределению его» [1, с.135].

Л.Масиньон пишет: «Мусульманин не хочет быть одураченным искусством, так как для него и сам мир, неизмеримо более прекрасный, чем все произведения искусства, не более, чем механизм, который Бог приводит в движение, дергая за веревочки» [10, с.48].

Развитие искусства в исламе объясняется не только религиозной идеологией, но и общественной необходимостью, иногда в противоборстве с религией, иногда в компромиссе с ней. В целом, ислам, контролируя все формы общественного сознания, государственное устройство, бытовую жизнь, создал единую систему религиозного мышления, определил специфику психологии, эстетического элемента общественного сознания, и тем самым создал восточную культуру, во многом отличную от западной.

Творчество большинства азербайджанских литераторов и поэтов также связано с исламской религией. Исламские ценности в азербайджанской литературе, произведениях искусства составляют их основную идейно-содержательную составляющую. В творческом наследии Хагани, Низами, Шабустари, Физули, Насими, Набати, Гусейна Джавида воплощены исламские духовные ценности.

Современный мир переживает религиозный ренессанс, имеет

место такое явление, как религиозный модернизм. Это философско-мировоззренческое течение в рамках той или иной религии, направленное на ее изменения и развитие, на обновление религиозной жизни в соответствии с изменившимися социальными условиями. Современный модернизм старается воссоздать мироощущение современного человека, его нравственные искания, переосмысливает его жизненно-практические установки, фундаментальные категории веры.

Современный религиозный бум происходит в форме рехристианизации, реиндуизации и реисламизации мира. В связи с этим необходимо подчеркнуть особую актуальность в современном мире диалога религий, так как религиозное возрождение не должно превратиться в столкновении цивилизаций.

Общенациональный лидер Г.А.Алиев придавал особое значение воспитательной, мобилизующей и объединительной функциям исламской религии. Он подчеркивал, что для решения современных проблем, установленных в мире справедливости, равенстве, человеческого достоинства, необходимо обращаться к духовным ценностям исламской религии и стремиться решать эти проблемы на основе исламских принципов. Государственное и общественное строительство должно идти совместно и одновременно с возрождением культуры и духовности в обществе и гармонировать с ними.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аль-Фараби. Философские трактаты. - Алма-Ата: Наука, - 1970, - 623 с.
2. Бердяев Н.А. Философия неравенства. М., Эксмо, - 1990, - 640 с.
3. Гегель. Эстетика. - Москва: Искусство, - 1968, - т. 1, - 312 с.
4. Гюйо М. Иррелигиозность будущего. - Москва: - 1909.
5. Достоевский Ф.М. Братья Карамазовы. - Москва: Гослитиздат, - 1963, - 901 с.
6. Егоров А.Г. Проблемы эстетики. - Москва: 1977, - 318 с.
7. История религий. Лекции, прочитанные в Санкт-Петербургском университете. - СПб., - 1998, - 745 с.
8. Климович Л.И. Ислам. - Москва: Акад. Наук СССР, - 1962, - 412 с.
9. Lukman Th. Das problem des Region in der modern Gesellschaft. Freiburg, - 1963, - 504 p.
10. Масиньон Л. Методы художественного выражения у мусульманских народов. В кн. Арабская средневековая культура и литература. - Москва: Наука, - 1995, - 372 с.
11. Семашко А.И., Суна Ч.Ф. Развитие эстетической культуры молодежи. - Москва: Наука, - 1980, - 526 с.
12. Токарев С.А. Религия в истории народов мира. - Москва: Политиздат, - 1964, - 375 с.
13. Трельч Э. Церковь и секта. // Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии. Ч. 1, - Москва: Политиздат, - 1994, - 472 с.
14. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура. - Москва: Наука, - 1992, - 455 с.
15. Чернышевский Н.Г. Избранные сочинения. - Москва: Гослитиздат, - 1949, - 572 с.
16. Эстетическое сознание и процесс его формирования. - Москва: Наука, - 1981.

MÜASİR CƏMIYYƏTİN MƏNƏVİ ƏSASLARI HAQQINDA

N.E.MİKAYILOVA

XÜLASƏ

Din müasir cəmiyyətin sistem formalaşdırıcı mənəvi təməlidir; həm də insanların həyatın çətinliklərinə uyğunlaşmasının psixoterapevtik vasitəsidir. Bütöv mədəniyyət sisteminin ətrafında cəmləşdiyi bir növ ox olmaqla, ictimai həyatın sosial-mədəni tənzimlənməsi vasitəsidir və dindarların müəyyən geniş miqyaslı icmada birləşməsinə kömək edir.

Dinin ictimai rolu sosial təlatümlər, vətəndaş qarşılıqlı əlaqələri və dağınıqlar dövründə artır.

Din kimi incəsənət də müasir cəmiyyətdə xüsusi yer tutur. O, həyatı dərk etmək vasitəsidir və cəmiyyətin siyasi, əxlaqi və mənəvi həyatına təsir göstərir. Sənətin sosial zərurəti realıqda konkret olanı əks etdirməkdir.

İncəsənət bir sosial hadisə kimi üç aspektdə nəzərdən keçirilə bilər: istehsal, bilik və estetik əsasda təzahür edən ideologiya kimi.

Mənəvi mədəniyyətin tarixi inkişafı prosesində dinlə incəsənət arasında müxtəlif əlaqələr formalaşmışdır. İncəsənət və dinin qarşılıqlı əlaqəsi onunla bağlıdır ki, onların həm sosial funksiyalarında, həm də əks etdirmə formalarında çoxlu ümumi cəhətləri var. Lakin sənət dünyaya münasibətin daha geniş əsası ilə xarakterizə olunur, bu münasibət dini şüur çərçivəsindən kənara çıxır. Sənətin sosial məqsədi ondan ibarətdir ki, o, din kimi insan şüurunun, iradəsinin və hisslərinin ictimailəşməsində iştirak edir, şəxsiyyəti vahid və universal şəkildə formalaşdırır.

İslamda incəsənətin inkişafı təkcə dini ideologiya ilə deyil, həm də ictimai zərurətlə, bəzən dinə qarşı, bəzən də onunla güzəştə getməklə izah olunur. Ümumiyyətlə, İslam dini ictimai şüurun bütün formalarını, dövlət quruluşunu, məişət həyatını nəzərdə saxlamaqla vahid dini təfəkkür sistemini yaratmış, psixologiyanın spesifikasiyasını, ictimai şüurun estetik elementini müəyyən etmiş və bununla da Qərbdən bir çox cəhətdən fərqlənən Şərq mədəniyyəti yaratmışdır.

Açar sözlər: ictimai quruluş, mənəvi potensial, sosial sistem, dini dünyagörüşü, davranış tənzimlənməsi, mədəni bütövlük, mənəvi güc, estetik mədəniyyət, estetik ideal, sosiallaşma, dini intibah, dini modernizm

ON THE MORAL FOUNDATIONS OF MODERN SOCIETY

N.E.MİKAYILOVA

SUMMARY

Religion is a system-forming spiritual foundation of modern society, it is also a psychotherapeutic means of people's adaptation to the difficulties of life. Being a kind of axis around which a holistic cultural system is concentrated, it is a means of socio-cultural regulation of social activity, promotes the unification of believers into a certain large-scale community.

The social role of religion increases during periods of social upheaval, civil strife and devastation.

Like religion, art also occupies a special place in modern society. It is a means of

understanding life and has an impact on the political, moral and spiritual life of society. The social necessity of art lies in reflecting the specific in reality.

Art as a social phenomenon can be considered in three aspects: as production, as knowledge and as ideology, which are manifested on an aesthetic basis.

Various relations were formed between religion and art in the process of historical development of spiritual culture. The interaction of art and religion is connected with the fact that they have much in common both in social functions and in forms of reflection. However, art is characterized by a broader basis of attitude to the world, this attitude goes beyond religious consciousness. The social purpose of art is that it, like religion, participates in the socialization of human reason, will and feeling, holistically and universally forms the personality.

The development of art in Islam is explained not only by religious ideology, but also by social necessity, sometimes in confrontation with religion, sometimes in compromise with it. In general, Islam, by controlling all forms of social consciousness, state structure, and everyday life, created a unified system of religious thinking, defined the specifics of psychology, the aesthetic element of social consciousness, and thereby created an Eastern culture that was in many ways different from the Western one.

Keywords: social order, moral potential, social system, religious worldview, behavior regulation, cultural integrity, spiritual power, aesthetic culture, aesthetic ideal, socialization, religious renaissance, religious modernism

PEDAQOGİKA

ETNOPEDAQOGİKANIN TƏRKİB HİSSƏLƏRİNDƏN
BİRİ OLAN DASTANLARDA TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

L.N.QASIMOVA

Orcid id:0009-0008-5301-2415

qasimovalzif@gmail.com

Etnopedaqogika xalqın yaradıcılıq məhsulu olan folkloru tədqiq edib öyrənən elm sahəsidir. Azərbaycan xalqının çox qədim dövrlərdən başlayaraq yaranan şifahi söz sənəti ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəslə keçərək cıllanıb durulmuş və bu günədək gəlib çatmışdır. Bu sənət abidələri içərisində dastanlar da xüsusi yer tutur. Məqalədə dastanlar məzmun baxımından qruplaşdırılmış və onların hər birinin tərbiyəvi imkanları üzə çıxarılmışdır. İstər qəhrəmanlıq, istər məhəbbət, istərsə də ailə-məişət dastanları tərbiyəvi baxımından təhlil olunaraq onların mahiyyəti açıqlanmışdır. Bununla bərabər dastanın böyüyən nəslin tərbiyəsinə təsiri gündəmə gətirilmişdir. Məqalədə problemlə bağlı pedaqoqların fikirləri də izah olunmuş və ümumiləşdirilmişdir. Eyni zamanda dastanlar problem baxımından tutuşdurulmuş, oxşar cəhətləri müəyyən edilmiş, onların müqayisəli təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: dastan, etnopedaqogika, tərbiyə, Dədə-Qorqud, Koroğlu, Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəm, Şah Abbas

<https://doi.org/10.30546/209300.305.2025.3.022>

Etnopedaqogikanın epik növünü təşkil edən dastanlar rəngarəng mövzularla, zəngin janr xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Azərbaycan söz sənətini dastanlarsız düşünmək olmur. Dastanlar geniş xalq kütləsinin canlı tarixidir. Burada xalqın mübarizələrlə dolu keçmişi, müxtəlif əsrlərdə bədii təfəkkür tərz, ailə, əxlaq, mərifət məsələləri cəmlənmişdir. Azərbaycan dastanları məzmun baxımından rəngarəng olduğu kimi, say baxımından da çoxluq təşkil edir. Dastanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədəuyğun sayıla bilər.

1. Qəhrəmanlıq dastanları;
2. Məhəbbət dastanları;
3. Ailə-əxlaq dastanları;

Qəhrəmanlıq dastanları müsbət surətlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini

əks etdirir. Dastan qəhrəmanlarının mənəvi aləmi yalnız bir epizodun təsiri ilə məhdudlaşmır, bütöv bir əsrin, dövrün, epoxanın əsas xüsusiyyətlərini özündə ümumiləşdirir. Qəhrəmanlıq dastanları sırasına “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”i və s. daxil etmək olar.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dünya türkoloqları tərəfindən hərtərəfli, əhatəli və ən çox tədqiq olunan Azərbaycan xalq dastanıdır. Professor M.H. Təhmasib yazırdı ki, “...Dədə Qorqud bizə geniş mənalı, geniş məzmunlu bir sənətkar surətidir” (5, s. 30). Məhz bu səbəbdəndir ki, türk xalqları Dədə Qorqudla bağlı maraq doğuran əfsanələr yarada bilmişdir. Bunlardan bəzilərinə nəzər salaq.

...Dədə Qorqud musiqi aləti düzəltmək istəyir, lakin hansı ağacdan düzəldilməsini bilmir, çünki hər ağacdan musiqi aləti düzəltmək olmazdı... O, nə qədər çalışırsa bir şey əldə edə bilmir...bütün günü meşədə ağac axtarır. Bir gün də meşədə ağac axtararkən şeytanlara rast gəlir. Şeytanlar ondan xahiş edirlər ki, qayırdığı musiqi alətini onlara göstərsin. Dədə Qorqud özünü meşədən çıxan kimi göstərir, özünü şeytanların fikrindən yayındırıb gizli olaraq onların söhbətlərini dinləyir. Şeytanlar öz-özlərinə deyirlər: ... Qorqud ata qopuz qayıрмаq istəyər, lakin onu düzəldə bilmir, çünki Qorqud ata bilmir ki, hər ağacdan qopuz olmaz, gərək vəhşi qabanın sındırdığı lox-jid ağacından qopuza qol düzəlsin, onun üzərinə bozlağan dəvə gönü çəksin. Yaxşı kişniyənin day quyruğundan isə tel hazırlasın. Onları quru balqabaq dayaq üzərində möhkəmləndirib, sonra onun tellərinə sasık-kuray yapışqanı sürtsün. Bundan sonra qopuzu düzəltmək olar” (5, s.38).

Başqa bir əfsanədə isə Dədə Qorqudun yaşamaq üçün mübarizəsindən bəhs olunur. Qorqud ata bir gecə yuxuda görür ki, qəbir qazırlar. O soruşur: “ Bu qəbri kimin üçün qazırırsınız? Cavab verirlər ki, Dədə Qorqud üçün qazırıq. Dədə Qorqud ölümdən qorxaraq dünyanın obiri tərəfinə qaçır. Əzrayıl onu izləyir. Qorqud dənizin ortasına qaçır. Yüz il orada qopuz çalaraq yaşayır. Musiqinin səmindən ölüm ona yaxın dura bilmir. Axırda bir anlığa gözüne yuxu gedir, ölüm ilan cildində onu sancıb öldürür. Professor M.H. Təhmasib əfsanənin məzmununu belə mənalandırır. Əslində Dədə Qorqud ölümdən nə qorxur, nə də qaçır. Əksinə o ölümə qarşı vuruşur, əbədiyyət uğrunda çarpışır. İgidlik, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, elə-obaya bağlılıq Dədə Qorqudun həyatının mənasıdır. Əgər Qorqud qopuz düzəltməyi səbrlə dinləyib icra edərsə və ya ölümə qalib gəlməyi bacarırsa bu onun cəsarətlik, səbrlilik, dözümlülük keyfiyyətinə malik olmasından soraq verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boyları igid, qəhrəman övladların həyat yolunu özündə cəmləşdirir. Dastanda Tamğan oğlu Bayandurun bütün boylarda adı çəkilsə də, əslində o dastanın fəxri qəhrəmanıdır. Bayandur xanın hadisələrdə iştirakı bir növ Dədə Qorqud kimidir. Onun da əsərdə adı çəkilir, bütün Oğuz igidləri onun bir sözünü iki etmirlər. Bayandur xanı, Oğuz qəhrəmanlarının heç birini döyüş meydanında görmürük, lakin toyda, düyündə, şənliklərdə iş-

tirak edirlər. Oğuz elinin qılinc qəhrəmanı, cəngavəri Qazan xandır. Oğuz eli onu mərdliyinə, qəhrəmanlığına görə sevir. Dastanda cərəyan edən hadisələrin mərkəzində Qazan xan dayanır. Boyların bəziləri Bayandur xanın adı ilə başlasa da, hadisələrin inkişafına təkan verən əsas obraz Qazan xandır. Odur ki, oğuzların döyüş səhnələri, düşmənlərlə mübarizə, ümumiyyətlə, o dövrün vacib məsələləri Qazan xansız ötüşmür. Dastanın bütün boylarında bu problem özünü göstərir. Dastanda istər kişilər, istərsə də qadınlar at çapmaqda, qılinc oynatmaqda əvəzsizdirlər. Bunlar isə dastanın igid qəhrəmanlarının fəaliyyət simvoludur.

Dünya xalqlarının yaratdığı incilər sırasında “Koroğlu” dastanı da özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Çox dəyərli əsər əsrlər boyu ədalətsizliyə, zülmə qarşı mübarizə aparan xalq kütləsinin bədii təfəkkürünün, düşüncəsinin məhsulu olan qiymətli sənət incilərindəndir. “Koroğlu” dastanından bəhs edən tədqiqatçılar, onun şairliyini də unutmamışlar. Döyüş meydanına girən Koroğlu deyir;

Hoydu, dəlilərim, hoydu!
Yeriyin düşmən üstünə,
Havadakı şahin kimi
Tökülün al qan üstünə.

“Koroğlu” dastanında onun əsas surətlərinin bir xarakter kimi bədii zirvəyə qaldırılmasında xalqın bədii imkanlarından yüksək dərəcədə istifadə edildiyini görmək olur. “Koroğlu” dastanında xalq öz tarixini Koroğlu obrazında ümumiləşdirmişdir. Koroğlu obrazı məharəti ilə seçilir. Belə ki, bir çox səfərlərində Koroğlu düşmənlə üz-üzə gəldiyi zaman ilk öncə onları sarsıtmağa çalışır, psixoloji təsir göstərir, hərbə-zorba gəlir. Özünün yaxın silahdaşları olan misri qılıncından, Qırat və Düratdan bəhs edir. Dastandan oxuyuruq: Dastanın ilk qollarında, hələ Koroğlunun igidliyi bütün elə-obaya yayılmamış, o, qorxulu düşmən olan yollar cəngavəri Dəli Həsənlə qarşılaşır. Dəli Həsən adi sözlə özünün igidliyini danırırsa, Koroğlu hərbə-zorba ilə ona cavab verir, sözünün hünəri ilə Dəli Həsəni sarsıdır:

Acıqlanma Dəli Həsən,
Misri Qılınca qataram.
Atılam şəşbər kimi,
Bağrın başına bataram.

Namərd nədir, özün öyə?
Meydanda mərd igid söyə?
Qaçıb çıxar olsan göyə,
Kəmənd tullayıb tutaram (5, s.324).

Koroğlunun məğlub edilməzliyi üç şeylə əlaqələndirilir. Onun Qıratı, Misri qılıncı, nərəsi və şairliyi. Koroğlunun məğlubedilməzliyini onun nərəsi

ilə bağlayırlar. O, şairliyi ilə düşməni sarsıtsa da, nərəsi sanki fiziki qüvvə hesab olunur. Dastandan bəzi məqamlara diqqət edək; “Koroğlu dedi: yaxşı, bəs sən heç nədən qorxmursan? Dəmirçioğlu dedi: mən onun nə qılincından qorxuram, nə şeşpərindən, nə də dəlilərindən. Amma deyirlər dava eliyəndə onun bir nərə çəkməyi var. Qorxsam-qorxsam bəlkə bircə o nərədən qorxam... Koroğlu daha danışmadı. Bir az getdilər... ağzını onun qulağına dayayıb, bir dəli nərə çəkdi, Dəmirçioğlu aşıb düz Qıratın ayaqlarının altına düşdü.” Koroğlu hər döyüşdə yox, yalnız bərk ayaqda nərə çəkərdi.

Etnopedaqoji tədqiqatlarda qəhrəmanlara misli-bərabəri olmayan köməklik göstərən atların öyrənilməsi də vacib sayılmışdır. Bəzən insanların bədii yaradıcılığında, bədii obrazların təsvirində atlar öz sahibləri ilə birlikdə insanların arzu və istəklərini həyata keçirən əsas qüvvə kimi tərənnüm olunur. Ümumiyyətlə, folklorumuzda qəhrəmanlara aid atların öyrənilməsinə də yer ayrılmışdır. Düzdür, bu problemin öyrənilməsində tədqiqatlara ehtiyac çoxdur. Belə ki, Qırat kimi əfsanəvi atların tədqiqinə folklorşünaslıqda böyük ehtiyac duyulur, bu gün də bu ehtiyac qalmaqdadır. Dastanda Koroğlu ilə bərabər, sanki onun atının da şücaəti önə çıxır və bu baxımdan da hər ikisi sevilən obraza çevrilir. Əsərdə Koroğlunun qəhrəmanlığı romantik çizgilərlə ortaya qoyulursa, Qıratın hünəri möcüzə kimi əks etdirilir. Belə ki, düşmənlər Qıratın sıçrayışını, qaçışını möcüzə hesab edir, Koroğlunu əfsanəvi qəhrəmanı kimi görürlər. Əsərdən oxuyuruq: “Eyvazın əldən getməyi bir tərəfdən, Koroğlunun Çənli-beldən gəlib Təkə-Türkmanda belə iş görməyi Ərəb Reyhana çox ağır gəldi. Başının adamlarına hay vurub Koroğlunun dalına düşdü... Gəlib keçidi kəsdi... Bura elə keçiddir ki, Tükmandan gələn yolların hamısı gəlib buradan keçirdi... Ərəb Reyhan buranı yaxşı tanıyırdı. Bilirdi ki, uçurumdan keçmək mümkün deyil, Koroğlu axırda keçidə düşəcək, ya da qalıb orda acından öləcək... Koroğlu Qıratın cilovunu çəkib uçuruma tərəf sürdü. Ərəb Reyhan bunu görüb dedi: Bu adam dəlidir, ya da elə dəlidir ki var. Yoxsa o uçurumdan da at atılar? Özü də üstündə iki adam. Koroğlu atı bir də covlana çəkdi... Koroğlu atı süzdürüb uçurumun başına gəldi, ata bir qırmanc vurdu. Qırat dörd ayağını yığışdırıb, qızılquş kimi sıçradı, uçurumun o tərəfinə düşdü. Özü də elə sıçradı ki, Koroğlunun başından papağı tərپənmədi...” (6, s. 326).

Döyüşlərdə Koroğlu ilə bərabər Qırat da vuruşur və ya onun köməyi çox olur. Əsərdə Koroğlu qəhrəmanlarının igidliyi, cəngavərliyi, şücaəti onun ayrı-ayrı səfərlərində aydın görünür. Sədaqətlilik, el-obaya bağlılıq, məhəbbət, səhvləri bağışlamağı bacarmaq əsərin leytmotivləridir. Dastanda qadınlar da igidliyi ilə seçilir, sədaqətlilik rəmzinə çevrilirlər. Koroğlu dastanında müsbət obraz kimi canlanan Nigar azadfikrli xanım kimi verilir. İnsanlara yaxşı nəzərlərlə baxır, pis əməllərdən uzaqdadır. Xüsusi mülkiyyətə, insanı kor edən, mənəvi cəhətdən şikəst edən vara-dövlətə fikir vermir. Nigar Koroğluya yazdığı məktubda göstərir:

... Mən Xotkar qızıyam, Nigardır adım,
Xanlara, bəylərə məhəl qoymadım.

Nigar Koroğlunu çox sevir, o xotkarların, paşaların bata bilmədiyi bir dünyada yaşamaq istəyir. Nigarın sədaqəti, məhəbbəti formalaşan övladlar üçün mənəvi bir məktəbdir. Əsərdə çox da qabarıq görünməyən Bənövşə xanım surəti də diqqəti cəlb edir. O, əl qabiliyyəti ilə seçilən şəxsiyyətlərdəndir. Koroğlu tacir Hacı Xəlilin satmaq istədiyi xalçaya valeh olur, digər tərəfdən isə Koroğlunun dəlilərinə qoşulan zəncir Həmidin həmin xalçanı toxumuş qızı aşiq olduğu xəbəri onu çox sevindirir. Koroğlu onu bu qabiliyyətinə görə Çənlibelə gətirmişdir. Bənövşə xanım nəcibliyi, nəzakəti ilə seçilən qadındandır. Dastanda belə ləyaqətli qadınlar çoxdur. Onlardan biri də “Mərcan xanımın Çənlibelə gəlməsi” qolunda verilən qadın obrazıdır. “Məhbub xanımın Çənlibelə gəlməsi” ilə bağlı olan qolda sanki əvvəlki qolun davamı kimi səslənir. Buraya Leyla xanımın əlavə olunması, dastanın mənəvi dəyərlərlə zənginliyini bir daha nümayiş etdirdi. Ümumilikdə “Koroğlu” dastanını qəhrəmanlıq, igidlik dastanı ilə bərabər, yurda, elə-obaya bağlılıq, şərəf, ləyaqət, namus, qeyrət kimi mənəvi dəyəri özündə əks etdirən etnopedaqoji əsər kimi də qiymətləndirmək olar. Qırat kimi əvəzsiz bir at, Misri qılnc kimi ildırım-dan yaranmış bir qılnc Koroğludan başqa heç kəsə yoxdur. O, misri qılncını tərif edərək deyir;

Əlimdən gələrsən cana
Misri qılnc sığmır qına
Çəksən boyanarsan qana
Tök malını, get bəzirxan

Koroğlu tufəng icad olunduqdan sonra “bic əyyamı, namərd dünyası”-gəldiyini deyib Koroğluluqdan əl çəkir. Qıratın nalını söküb buraxır, dəliləri (7777 dəlini) azad edir, özü isə Nigar xanımı (qadınını) götürüb Çənlibeldən uzaqlaşır.

Qəhrəmanlıq dastanları arasında “Qaçaq Nəbi” də xüsusi yer tutur. XIX əsrin 70-ci illərinə təsadüf edən, Azərbaycanda yaranan və əsrin sonlarına qədər davam edən kəndli üsyanına başçılıq edən Qaçaq Nəbinin adı ilə bağlı olaraq yaranan bu dastanda epik qəhrəmanlıq səhnələri, maraqlı döyüş epizodları ilə yanaşı, ölməz bədii surətlər də vardır. Dastanın ayrı-ayrı epizodlarında Nəbinin başçılıq etdiyi silahlı kəndli dəstəsi düşməni ağır məğlubiyyətə uğradır, pristavı, naçalniki və qubernatorları pis vəziyyətə salırlar. Xalqın mənafeyini müdafiə edən bu qəhrəmanlar hər yerdə haqsızlığa, zülmə və istismara qarşı qətiyyətlə döyüşürlər.

Dastanda müsbət surətlər az olsa da, düşmən qüvvələr çoxluq təşkil edir. Nəbinin ətrafında cəmlənənlər el-obasını sevən, vətənin qeyrətini çəkən, zülmə qarşı ədalətli olanlardır. Onlar xalqın müdafiəsinə qalxmış, əzilən sin-

fin yanında olmuşlar. 26 döyüş səhnəsindən ibarət olan dastan özündə ədalət-lilik, cəsarətlilik, igidlik, şücaətlilik, vətənpərvərlik kimi mənəvi dəyərləri birləşdirmişdir. Nəbinin yaxın silahdaşı sayılan Həcər nəinki onun xanımı, eyni zamanda əzilən sinfin müdafiəçisinə çevrilmişdir. Həcər əsərin real su-rətidir. Həcər haqqında onu görənlər igid, mərd, sədaqətli, qorxmaz qadın ob-razını canlandırırlar. Nəbi Həcəri hər şeydən əvvəl yaxın silahdaşı hesab edir, onun qəhrəmanlığı və şücaəti ilə qürur duyur. Şeyrlərinin birində Həcəri özündən qoçaq və cəngavər kimi təsvir edir:

... Mehдинin əlindən dad edir fələk,
Naçalnik dad çəksin əlimdən gərək,
Həcərə yaraşır desinlər “pələng”,
Mahalda deyirlər qaçaqdır Nəbi!
Arvadı özündən qaçaqdır Nəbi!

Nəbi Həcərin igidliyini göstərəndə çəkinmir, əksinə onu sevindirir, döyüşə girməyə qol-qanad verir. “Qaçaq Nəbi” dastanındakı müsbət qəhrə-man surətlərini əvvəlki əslərdə yaranan dastanlarımızın qəhrəman obrazları ilə müqayisə etsək, onların fərqli cəhətlərini aydın görmək olur. Əgər Dədə Qorqud, Koroğlu, dastanlarında igid, cəsarətli, qorxmaz, surətlərin yaranma-sında əsatiri ünsürlər, bəzən sehrli qüvvələr, ümumiyyətlə, xalq fantaziyası əsas rol oynayarsa “Qaçaq Nəbi” qəhrəmanlarında bu xüsusiyyəti görmək ol-mur. Onlar tarixi şəraitin yetirdiyi zərurətdən yaranan real qəhrəmanlardır. Zamanın sərt və ağır qanunları bu qəhrəmanların adlarını tarixin səhifələrinə köçürmüş, onları orada əbədləşdirmişdir. Qaçaq Nəbi xalqın yaddaşında igidliyi və qorxmazlığı ilə yaşadığından onu ölməzlik zirvəsinə qaldırmışdır. Düzdür əsərin ən təsirli səhnələrindən biri Nəbinin öldürüldüyü səhnə olsa da, onun ölümü ilə əlaqədar yaradılan şerlər, məzarı üstə oxunan ağılar onun ölməzliyindən soraq verir.

Sənə yaralı qurban,
Bağrı yaralı qurban,
Sənin təzə yarana,
Köhnə yaralı qurban.

və ya

Qan ağla sən, əziz ellərim mənim,
Gör necə solubdur güllərim mənim,
Tutulub, lal olub dillərim mənim,
Darasın saçını tellər ağlasın!
Yerisin üstünə ellər ağlasın!

XIX əsrin II yarısında Azərbaycan ərazisində qəhrəmanlığı ilə tanınan onlarla adlı-sanlı igidlər olmuşdur. Onlardan biri də Qaçaq Kərəmdir. Azər-baycanın tanınmış dramaturqu M.B.Vəzirov “Keçmişdə qaçaqlar” pyesinin bəzi hadisələrini Kərəmin haqqında eşitdiyi və bəlkə də gördüyü hadisələr

əsasında vermişdir. Qaçaq Kərəm yoxsul kəndliləri həmişə müdafiə etdiyi üçün elə onlara da sığınır. Kərəm ədalətlik simvoludur. O, haqsızlığa, özbaşınalığa dözmür, yoxsul kəndlilərin havadarı, xilaskarıdır. Ona görə də Kərəm xalqın sevimli qəhrəmanına çevrilmişdir. “Qaçaq Kərəm” dastanında ziddiyyət iki şəxsin adı ilə bağlıdır: Qaçaq Kərəm və İsrəntil ağa. Onlar yaxın dost olsalar da birdən-birə aralarında düşmənçilik hissləri yaranır. Buna səbəb bəyin kəndliyə münasibəti məsələsi olur. Dastanda haqsızlığa, zülmə qarşı dayanan Qaçaq Kərəm obrazı dayanır.

“Qaçaq Kərəm” dastanında Kərəm yoxsul yaşayan kənd adamları ilə daim ünsiyyətdə verilir, onlara arxalanır, həmişə onların müdafiəçisi olur. O, qubernatorun haqsız hərəkətlərinə dözmür, onun silahdaşlarını yoxsul kəndlilərdən uzaqlaşdırır, qubernatordan on min manat alıb kəndlilərə paylayır. Dastanda Qaçaq Kərəm yoxsul kəndlilərin havadarı, xilaskarı kimi təsvir edilir. Bu da dastanın tərbiyəvi imkanını artırmış olur.

Etnopedaqogikada məhəbbət dastanları da xüsusi yer tutur. Bu sıraya “Şah İsmayıl”, “Abbas və Gülgəz”, “Novruz və Qəndab”, “Məhəmməd və Güləndam” və s. daxil etmək olar. Azərbaycan xalq dastanlarının bir hissəsi azad məhəbbətin tərənnümü ilə bağlıdır. Bu dastanların formal əlamətləri vardır. Belə ki, məhəbbət dastanları ustadnamə ilə başlayır, duvaqqapmalarla bitir. Yalnız sonu faciə ilə nəticələnən məhəbbət dastanlarında duvaqqapma olmur. Dastanların ustadnamə ilə, ümumiyyətlə, həkimanə sözlərlə başlaması qədim ənənə ilə əlaqədardır.

Məhəbbət dastanları xarakterinə görə fərqlidir. Burada qəhrəmanlar öz arzusuna yalnız sözün gücü ilə deyil, şəxsi qəhrəmanlığı və gücü ilə nail olurlar.

Sözün qüdrəti, gücü ilə məqsədə nail olmaq, tilsimləri açmaq, təbiət hadisələrindən qorxmamaq, onlara qalib gəlmək dastanlarda geniş yer tutur. Ümumiyyətlə, çətinliyə düşən qəhrəmanlar daxili həyəcanların, arzu və istəklərini şeirlə deyirlər. Məsələn: “Şah İsmayıl dastanında Gülzarın arxasınca gedən şahzadə Rəmdar Pərinin qəsrinə rast gəlir. Nə qədər çalışırsa qəsrə yol tapa bilmir. Sazı sinəsinə basıb yol istəyir:

... Hərləndim yoxdur qapısı,
Saray səndən yol istəmə
Uca yapılbı yarısı
Saray, səndən yol istəmə.

Bundan sonra Şah İsmayıl gücü isə hasarı dağıdıb saraya girir. Belə epizodlara “Novruz”, “Əsli və Kərəm”, “Aşiq Qərib” dastanlarında da rast gəlinir. Dastanda Şah İsmayılın mübarizliyi, cəsarət və mətinliyi də öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, xalq yaradıcılığına bədbinlik yaddır. O nikbin əhvali-ruhiyyəni irəli çəkir. Nə qədər çətinliklər, ağır dəqiqələr, illərlə ayrılıq və həsrət olsa da, yenə xalqın yaratdığı qəhrəmanlar ruhdan düşmür. Bütün çətinliklərə sinə girir, mübarizə aparır və nəticədə məqsədlərinə çatırlar. Ro-

mantik səhnələr, xalq yaradıcılığına xas olan fantaziya olsa da, real hadisələr fonunda inkişaf edir, xalq kütləsinin zehni və düşüncəsinə hakim olan məsələlərini bədii mənzərəsinə yaradır. Qəhrəmanlıqlarını əks etdirir, onun tablosunu göstərir. Bu dastanlarda da qəhrəmanlıq, qorxmazlıq, cəsarət kimi dəyərlər özünü göstərir.

“Abbas və Güləz” dastanında da xalqın qanını somuran, onları incidən, namusunu tapdalayan, çirkin mənəvi simalara rast gəlinir. Dastanda Şah Abbas ədalətsizliyi, zülmü ifşa olunur. Burada dastanı oxunaqlı edən incə məsələlərə də yer ayrılır. Belə ki, əsərdə xalqın məniyinə toxunmaq, namusunu tapdalamaq, şərəfini ləkələmək və s. kimi hallara yol verilmir, bu amillərə göz yumulmur, onlara qarşı mübarizə aparılır. Aşıq Abbas Şah Abbas zülmünə qarşı mübarizə aparan qəhrəmanlardandır. Şah Abbasa qarşı sonsuz və intiqam hissini belə ifadə edir:

Siyah zülfün dal gərdəni döydümü?
Onun dərdi mənim qəddim əydimi?
Zalım şahin əli sənə dəydimi?
Dağıdaram xanımanını, əzizim!

Şeirdə zülmkar şahın ədalətsizliyinə üsyan edən “Xanıman dağıtmaq” istəyən aşığın haqq səsinin intiqama çevrilməsidir.

Etnopedaqogikada yer qazanan dastanlar mövzu baxımından rəngarəngdir. Müxtəlif istiqamətlərdə öz yerini müəyyənləşdirən dastanların yüz-lərlə rəvayətləri yaşamaqdadır. Pedaqogika elminin formalaşmasında böyük rol oynayan etnopedaqogika dastanlarımızın tərbiyəvi xüsusiyyətlərini böyüyən nəsə çatdırmağı zəruri saymışdır. Çünki prof. İ.Əliyevin dediyi kimi “insanın mənəvi təkamülündə tərbiyənin müəyyən səviyyəsini, konkret tarixi mərhələni əks etdirərək pedaqoji elmin yaranması və inkişafı üçün bir əsər rolunu oynayır” (3, s.35).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dastanları. I cild. - Bakı, - 2005.
2. Azərbaycan folkloru etnopedaqogikası. VI cild. - Bakı, - 2002.
3. Əliyev İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası, - Bakı, - 2009.
4. Həşimov Ə.S. Azərbaycanda xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. - Bakı, - 1970.
5. Vəliyev Vəqif. Azərbaycan folkloru, - Bakı: Maarif, - 1985.
6. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). - Bakı, - 1972.

ПРОСВЕЩАТЕЛЬНАЯ ПРОБЛЕМАТИКА В ПОСЛАНИЯХ КАК КОМПОНЕНТ ЭТНОПЕДАГОГИКИ

Л.Н.ГАСИМОВА

РЕЗЮМЕ

Этнопедагогика — это научная дисциплина, изучающая фольклор как творческое выражение народной культуры. Устное литературное наследие азербайджанского народа, берущее начало с глубокой древности, передавалось из уст вуст из поколения в поколение, совершенствовалось и сохранилось до наших дней. Особое место в этом наследии занимают дастаны — эпические повествования, отражающие мировоззрение и нравственные ориентиры народа.

В данной статье дастаны классифицируются по тематическому содержанию и анализируются с точки зрения их воспитательного потенциала. Геройские, любовные и семейные бытовые дастаны рассматриваются как средства формирования нравственных и гражданских ценностей. Особое внимание уделяется их влиянию на воспитание подрастающего поколения.

Кроме того, в статье проводится сравнительный анализ дастанов, выявляются общие мотивы и педагогические аспекты, прослеживающиеся в различных произведениях. Также обобщаются взгляды педагогов на значимость дастанов в процессе морального и патриотического воспитания. Таким образом, подчёркивается важная роль дастанов в передаче культурных традиций и формировании национального самосознания.

Ключевые слова: эпос, этнопедагогика, воспитание, Деде Коркут, Короглу, Качак Неби, Качак Керем, Шах Аббас

EDUCATIONAL ISSUES IN EPISTLES, AS A COMPONENT OF ETHNOPEDAGOGY

L.N.GASIMOVA

SUMMARY

Ethnopedagogy is a field of study that investigates and examines the folklore, a creative product of the people. The oral tradition of Azerbaijani folk art, which began in ancient times, has been passed down orally from generation to generation, refined and perfected over time, and has reached us to this day. Among the cultural artifacts of this tradition, epics hold a special place. In this article, epics are grouped based on their content, and the educational potentials of each are highlighted. Whether heroic, romantic, or family-daily life epics, they are analyzed from an educational perspective, and their essence is revealed. Moreover, the influence of epics on the education of the growing generation is brought to the forefront. The article also explains and summarizes the opinions of educators on the subject. At the same time, epics are contrasted in terms of their thematic elements, similarities are identified, and a comparative analysis is provided.

Keywords: epic, ethnopedagogy, education, Dede Korkut, Koroglu, Qachaq Nabi, Qachaq Kerem, Shah Abbas

MÜNDƏRİCAT**HÜQUQ****Səmədova Ş.T.**

Süni intellekt və cinayət hüququ: məsuliyyət problemləri5

Seykenov K.K., Samatuli B.A.

Jeti jargı – Qazaxıstan hüquq tarixini formalaşdıran

Qazax xanlığının qanunlar toplusu21

İsmayılov X.C.

Azərbaycanda konstitusiyaçılığın tarixi-hüquqi təkamülünün bəzi

aspektləri (XX əsrin 50-60-cı illəri)34

Məmmədov R.K.

Ətraf mühitin mühafizəsi – dövlətlərin beynəlxalq hüquqi öhdəliklərinin

zəruri şərti kimi: yumşaq hüquqdan (soft law) bərk hüquqa (hard law)

doğru inkişaf55

Nağızadə E.

Kiberterrorçuluq – terrorçuluğun yeni forması kimi: anlayışı,

ictimai təhlükəliliyi, cinayət-hüquqi vasitələrlə mübarizə məsələləri75

Səmədov M.N.

İnsan hüquqlarının hüquqi təminətmə üsulları89

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR VƏ İQTİSADİYYAT**Quliyeva G.M.**

Türk dövlətləri arasında Azərbaycan: birləşdirici güc və yeni rolu.....102

SOSİOLOGİYA**Mikayılova N.E.**

Müasir cəmiyyətin mənəvi əsasları haqqında.....114

PEDAQOGİKA**Qasımova L.N.**

Etnopedaqogikanın tərkib hissələrindən biri olan dastanlarda

tərbiyə məsələləri.....128

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Самедова Ш.Т.

Искусственный интеллект и уголовное право:
вопросы ответственности5

Сейтенов К.К., Бектен А.С.

Жеті жарғы – свод законов казахского ханства,
формирующий историю права Казахстана21

Исмаилов Х.Дж.

Некоторые аспекты историко-правовой эволюции
конституционализма в Азербайджане (50-60-е годы XX века)34

Мамедов Р.К.

Защита окружающей среды – как необходимое условие
международно-правовых обязательств государств:
развитие от мягкого права к жестокому праву55

Нагизаде Э.

Кибертерроризм-как новая форма терроризма: понятие,
общественная опасность, вопросы борьбы уголовно-правовыми
средствами.....75

Самедов М.Н.

Правовые способы обеспечения прав человека.....89

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ И ЭКОНОМИКА

Гулиева Г.М.

Азербайджан среди тюркских государств:
объединяющая сила и ее новая роль.....102

СОЦИОЛОГИЯ

Микаилова Н.Э.

О духовных основах современного общества114

ПЕДАГОГИКА

Гасимова Л.Н.

Провещательная проблематика в посланиях как компонент
этнопедагогики128

CONTENTS

LAW

Samadova Sh.T.

Artificial intelligence and criminal law: responsibility issues.....5

Seitenov K.K., Bekten A.S.Zheti zhargy – code of laws of the Kazakh khanate shaping
the history of the law of Kazakhstan21**Ismayilov Kh.J.**Some aspects of the historical and legal evolution
of constitutionalism in Azerbaijan (50-60s of the 20th century).....34**Mammadov R.K.**Environmental protection -as a necessary condition for the international
legal obligations of states: development from soft law to hard law55**Nagizade E.**Cyberterrorism as a new form of terrorism: concept, public danger,
issues of combating criminal law means75**Samadov M.N.**

Legal methods for ensuring human rights89

POLITICAL SCIENCE AND ECONOMY

Quliyeva G.M.

Azerbaijan among the turkic states: a unifying force and its new role.....102

SOCIOLOGY

Mikayilova N.E.

On the moral foundations of modern society114

PEDAGOGY

Gasimova L.N.

Educational issues in epistles, as a component of ethnopedagogy128

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə diskə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalin əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azərənşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xlorplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

Redaktoru: *Məryəm Qədimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 09.10.2025

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 9,0 ç.v. Sayı 100.

Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evinə çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.

Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16

e-mail: bduneshrevi@bsu.edu.az

www.bsu.edu.az